Tanulmányok a deixisről.indb 1 2022. 06. 12. 5:56:48

Tanulmányok a deixisről.indb 2 2022. 06. 12. 5:57:07

Tanulmányok a deixisről

Szerkesztők: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd

DiAGram Könyvek 5.

Tanulmányok a deixisről

Szerkesztők: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd

Lektorálta: Tolcsvai Nagy Gábor

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2022

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2022
Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója
Szerkesztők: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd
Copyright © Eötvös Collegium 2022 © A szerzők
Minden jog fenntartva!
A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.
1118 Budapest, Rétköz utca 55/A fszt. 4.
Felelős vezető: Szendy Ilona
ISBN 978-615-5897-51-1

Tartalomjegyzék

Előszó 9

Tátrai Szilárd
A kontextusfüggő kiindulópontok deiktikussága
Újabb rátekintés a deixisre 19

Vecsey Zoltán
Kommunikatív szándék és rámutatás konfliktusa a mutató névmások
használatában: egy összetett elméleti probléma tanulságai 53

Simon Gábor
Ez elment vadászni – a mutató névmási deixis funkcióinak
és metaforizációjának korpuszvezérelt vizsgálata 71

Tóth Enikő
A főnévi mutató névmások kontrasztáló használata:
egy elicitációs vizsgálat tanulságai 99

Baranyiné Kóczy Judit – Zajdó Krisztina
„Ha most így ránéz a Péterre, akkor nem látja, hogy… hogy ilyen baja van neki” – Érzelmi deiktikus elemek használatának vizsgálata
nyelvi zavarral élő gyermekek szüleinek a beszámolóiban 115

Csontos Nóra
Figyelemirányítás a mondás konstruálásában
A mutató névmási elem jelenléte és szerepe az idézésben 141

Svindt Veronika
Metapragmatikai jelzések mint az információfeldolgozási sebesség
lassulásának és a munkamemória korlátozódásának a jelzései
Diskurzusdeixis és diskurzusjelölők narratívákban 165

Laczkó Krisztina
„Most mindenre fény derül” – Idődeixis és temporális referenciakeret:
a *most* deiktikus elem vizsgálata különböző medialitású
diskurzusokban 185

Ballagó Júlia
A deiktikus személyjelölés mintázatainak és a konstruálás személyességének összefüggései online könyvértékelésekben 213

Kuna Ágnes – Domonkosi Ágnes
Társas deixis és kapcsolatépítés orvos-beteg konzultációk oktatóvideóiban 251

Abstracts 279

A kötet szerzői 287

Előszó

Jelen kötet a deixis nyelvi műveletének kérdéskköréhez kapcsolódó, főként a magyar nyelvre vonatkozó tanulmányokat tartalmaz tíz felkért kutató tollából, amelyek nem rendeződnek sem az elméleti háttér, sem a szűkebb téma vonatkozásában egységes keretbe. A célunk az volt, hogy felkérjük tanulmányírásra azokat a hazai szakembereket, akiknek fontos kutatási területe ez a pragmatikai jelenség, hogy bemutathassuk a deixisvizsgálatok jelenlegi helyzetét a magyar nyelvtudományban, akár formális, akár funkcionális elméleti háttérfeltevésekkel készülnek is ezek a munkák, és foglalkozzanak akár a deixis műveletének bármelyik részterületével. Egyfajta körképet kívántunk tehát adni, amely további kutatásokra, továbbgondolkodásra ösztönözhet.

A deixis műveletének vizsgálata hosszú ideig nem került a nyelvészeti kutatások érdeklődésének az előterébe. Ahhoz, hogy ez megtörténjen, szükség volt a saussure-i rendszerszemlélet egyeduralmának a megszűnésére, a nyelvtudomány pluralizálódására, kiszélesedésére, a pragmatika fokozatos térnyerésére (lásd Németh T.–Tátrai 2013). Az 1960-as évektől bekövetkező változás, a nyelv alkalmazásba vétele felé fordulás, amelyet „pragmatikai fordulatnak" is szokás nevezni, teremtette meg a lehetőséget arra, hogy a deixis műveletére irányuljon a nyelvtudományon belül a figyelem. Az utóbbi évtizedek nyelvészeti diskurzusaiban ugyanis a pragmatikai kérdések egyre inkább előtérbe kerültek, és ezzel összefüggésben a nyelvészeti pragmatikai kutatások is egyre kiterjedtebbé váltak. A 70-es évektől fellendülő pragmatikai kutatásokat a megközelítések sokfélesége jellemzi. A pragmatika egymástól eltérő, sőt esetenként bizonyos pontokon egymásnak ellent is mondó felfogásai közötti különbségeknek az az oka, hogy eltérő nyelvelméleti háttérfeltevéseket érvényesítenek. És mivel a különböző pragmatikafelfogások másban látják a nyelv lényegét, a nyelv használatához kapcsolódó problémákat is másképpen jelenítik meg, illetőleg a nyelv használatának is más jelentőséget tulajdonítanak a nyelv leírásában. Mindez természetszerűleg a deixis jelenségének szisztematikus vizsgálatára is vonatkoztatható. Jóllehet első rendszeres leírása formális pragmatikai keretben Lyons (1977), valamint Levinson (1983) nevéhez fűződik, a funkcionális szemléletű kognitív pragmatika elméleti háttérfeltevéseinek, azon belül is a társas pragmatikai szemléletnek az érvényesítése hozott leginkább áttörést a deixisvizsgálatokban.

Korábban érzékelhető volt a deixis kutatásával szemben egyfajta óvatosság is, hiszen a például prototipikusnak tartható geszturális deixist, amely alapvetően a beszéltnyelviséghez kötődik, nem tartották teljes mértékben a nyelvészet hatókörébe rendelendőnek, ráadásul a korpuszon történő vizsgálatokat megnehezítette a beszélt nyelvi korpuszok hiánya is. Annál is inkább, mert az árnyalt leírásokhoz valójában képileg megjelenített anyagokra is szükség volna, éppen a jelenség geszturális természete miatt. A 21. század elejére azonban azt tapasztaljuk, hogy jelentősen megnő a deixissel foglalkozó szakirodalomban a különféle vizsgálatok száma. A legkülönfélébb nyelveken indultak meg a deixiskutatások, funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból például – amely termékeny diskurzusba hozható a kognitív nyelvtan szemantikai motiváltságú deixismagyarázatával – a deixis szorosan összefügg az episztemikus lehorgonyzás műveletével, erre mutat mintát a Brisard szerkesztette, az angol nyelvet középpontba állító tanulmánykötet, amelyet kiemelendőnek kell tartanunk ebben az irányzatban (lásd Brisard szerk. 2002). A 2000-es évekből továbbá mindenképpen megemlítendők az átfogó pragmatikákban található deixisfejezetek, a névmási deixissel foglalkozó, valamint a deixis kérdéskörén belül a demonstratívokra és a grammatikalizációra fókuszáló írások, az indexikalitással összefüggő cikkek, az angol demonstratívumok diskurzusdeiktikus, illetőleg térdeiktikus szerepével foglalkozó tanulmányok – és nemcsak az angol, hanem például a balti nyelvek, a japán, az arab, a brazíliai őslakosok nyelvei, további a különböző európai nyelvek vonatkozásában, összehasonlító vizsgálatok révén is (lásd pl. Levinson 2004; Monticelli 2005; Sidnell–Entfield 2017; Williams 2020). Feltűnő azonban az, hogy a deixis jelenségén belül a szakirodalom bőséges anyaggal szolgál a tér- és a társas deixis kérdéskörét illetően, ezzel szemben az idődeixist kevesebben érintik, leginkább Brisard 2000-ben találunk ide vonatkozó írásokat a kötet második nagy részében. Hasonló a helyzet a magyar nyelvben végzett deixisvizsgálatokkal is: a tér- és a társas vonatkozások jelentős szakirodalmi hátteret kínálnak, ezzel szemben az idődeixisre vonatkozó részletes kutatások szinte teljességgel hiányoznak.

A magyar nyelvvel kapcsolatos deixiskutatások is a 2000-es évektől lendültek fel. Egyik első rövid összefoglalását a jelenségnek Bencze Lóránt (1993) adja, valamint Tolcsvai Nagy Gábor (2001) a szövegtani monográfiájában. A deixis mibenlétének, működésének átfogó, magyar nyelvre vonatkozó leírását, funkcionális kognitív elméleti keretben Tátrai Szilárd (2010, 2011, 2017) kezdeményezte. Ehhez kapcsolódnak Laczkó Krisztina (pl. 2008, 2010, 2012, 2014) térdeixissel és diskurzusdeixissel foglalkozó tanulmányai, továbbá Laczkó és Tátrai (2012, 2015)

közös munkái a térjelölés, a személyjelölés, valamint a társas attitűdjelölés vonatkozásában. Megemlítendő Domonkosi Ágnes több írása (lásd pl. Domonkosi 2002, 2016; Domonkosi–Kuna 2015), amelyek ugyancsak funkcionális pragmatikai hátterűek, és a társas deixis témakörét érintik, ahogy Kuna Ágnes több tanulmánya is az orvosi kommunikációval kapcsolatosan (lásd pl. 2016). Funkcionális kognitív keretben dolgozik Baranyiné Kóczy Judit (2011, 2012), aki a térdeixis működését vizsgálja a magyar népdalok szövegeiben, Agnieszka Veres-Guśpiel (2017), aki a többes szám első személyű deixis virtuális (empatikus) használatára helyezi a hangsúlyt kérdőíves felmérések keretében, valamint Ballagó Júlia, aki a stílustulajdonítás szociokulturális szituáltságát köti össze a deixis műveletével Tátrai Szilárddal közös tanulmányaiban (Tátrai–Ballagó 2020a,b). Ugyancsak a deixis stílustulajdonítási potenciáljával összefüggésben Simon Gábor (2014) a rímet mint textuális deixist értelmezi. Boronkai Dóra (2010) pedig a spontán társalgásokban végez deixiselemzéseket, Bakó Judit (2018) az internetes diskurzusokban a Facebookon elemzi az *itt* helydeiktikus használatát, míg Újvári Tóth Anita (2015) drámaszövegekben vizsgálja a tér- és idődeixis működését. A deixis működésének megértése szempontjából relevánsak továbbá Csontos Nórának (2019) az idézésre vagy Svindt Veronikának (2014) az afáziás betegek nyelvi tevékenységére fókuszáló vizsgálatai. Formális pragmatikai háttérfeltevésekkel Tóth Enikő írásai érdemlegesek, a magyar főnévi mutató névmás és a térdeixis kutatása kapcsán, több munkájában Csatár Péterrel közösen (lásd pl. 2013, 2014). Továbbá meg kell említeni Vecsey Zoltán szintén formális háttérfeltevéseken alapuló, indexikalitással összefüggő írásait, valamint monográfiájának ide vonatkozó részeit (lásd 2013, 2015, 2019). Az itt említett kutatók jelentős része jelen kötetünk szerzői is egyben.

A kötetet indító tanulmányban *(A kontextusfüggő kiindulópontok deiktikussága)* Tátrai Szilárd a deiktikus műveletek átfogó értelmezését a kontextualizáció felől, ahhoz való viszonyukban kezdeményezi. A funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontját érvényesítő tanulmány amellett érvel, hogy a résztvevők tér- és időbeli pozíciója, valamint szociokulturális szituáltsága mint kontextusfüggő kiindulópontok egyaránt a referenciális tájékozódás önmagában is összetett deiktikus kiindulópontjaként funkcionálnak. Azt mutatja be, hogy e kiindulópontokból olyan deiktikus műveletek (tér- és időjelölés, valamint a személy- és társas attitűdjelölés) végrehajtása zajlik, amelyek szituációfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki az együttesen megfigyelt, megértett referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez.

Más elméleti keretet választ Vecsey Zoltán tanulmánya *(Kommunikatív szándék és rámutatás konfliktusa a mutató névmások használatában)*: a David Kaplan munkáiban felvázolt logikai-filozófiai keretben, az ahhoz kapcsolódó szakirodalom belátásait ismertetve azt a kérdést járja körül, hogy hogyan kell és lehet értelmezni a kontextus és a referálás közötti kapcsolat természetét a mutató névmások vonatkozásában. A tanulmány arra világít rá, hogy a metaelméleti reflexió tárgyává tett koncepciók közös alapfeltételezése, amely szerint a mutató névmások szemantikai értelemben hiányos kifejezések, önmagában véve ingatag kiindulópontot jelent a hipotézisek kritikai összevetéséhez.

A kötetben további szempontokból is vizsgálat tárgyává válnak a mutató névmások mint par excellence deiktikus kifejezések. Simon Gábor tanulmánya *(Ez elment vadászni – a mutató névmási deixis funkcióinak és metaforizációjának korpuszvezérelt vizsgálata)* a Magyar Nemzeti Szövegtár adatai alapján azt vizsgálja korpusznyelvészeti eszközökkel, hogy milyen típusú deixist valósítanak meg jellemzően a főnévi mutató névmások közvetlenül igével társulva. Az elemzés a deixis fajtáinak azonosítása mellett a névmás metaforizálódására is irányul. Továbbá a vizsgálat különbségeket tár fel a két névmás deiktikus funkciói között, ráirányítva a figyelmet a közelre mutató alak endoforikus és nem forikus használatára.

Ugyancsak a főnévi mutató névmások vizsgálatát célozza meg Tóth Enikő tanulmánya *(A főnévi mutató névmások kontrasztáló használata),* amely egy elicitációs módszerrel végzett vizsgálat eredményeit ismerteti. Az eredmények egyfelől visszaigazolják, hogy a deiktikus centrumtól, azaz a beszélőtől való relatív távolság valóban döntő hatással van a névmások megválasztására a nem kontrasztáló használat során. Másfelől az adatok elemzése alátámasztja azt a megfigyelést is, amely szerint kontrasztáló használatkor a beszélőhöz való fizikai proximitás nem kulcsfontosságú, azaz a névmások megválasztása nem írható le csupán a beszélőtől való relatív távolság függvényében.

A közelre mutató névmások érzelmi deixisként történő használatára fókuszál Baranyiné Kóczy Judit és Zajdó Krisztina tanulmánya *(„Ha most így ránéz a Péterre, akkor nem látja, hogy… hogy ilyen baja van neki" – Érzelmi deiktikus elemek használatának vizsgálata nyelvi zavarral élő gyermekek szüleinek a beszámolóiban)*. Kutatásuk fő kérdése az, hogy vajon feltárhatók-e nyelvi mintázatok az érzelmi deixisek használatakor a szülők beszámolóiban, és ha igen, akkor milyen helyzetekben jellemző a metaforikus használatú közelre és távolra mutatás. A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a közelre mutató névmási deixist a nyelvi zavarral élő gyermekek szülei az általánosan megszokottól eltérően

használják, a negatív tapasztalatokhoz kapcsolódó intenzív „átélést", mentális és érzelmi proximitást jelezve.

A mutató névmás megjelenését és szerepét az idézés problémájához kötve vizsgálja Csontos Nóra tanulmánya *(Figyelemirányítás a MONDÁS konstruálásában),* a kognitív szemantika és a pragmatika eredményeit hasznosítva, az idézésre jellemző újrakonstruálás során működésbe lépő figyelemirányításra fókuszálva. A Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) 250-250 példányból álló véletlen listáján alapuló kvantitatív vizsgálattal arra kérdez rá, hogy van-e összefüggés az eltérő szemantikájú igék *(mond, hangsúlyoz, említ)* és a mutató névmási elemek alkalmazása között, és azt is vizsgálja, hogy az igék mellett megjelenő mutató névmási elemek mikor, illetve milyen fokon valósítják meg a diskurzusdeixis műveletét.

A diskurzusdeixis problematikája a metapragmatikai jelzések tágabb kontextusában válik vizsgálat tárgyává Svindt Veronika tanulmányában *(Metapragmatikai jelzések mint az információfeldolgozási sebesség lassulásának és a munkamemória korlátozódásának a jelzései)*. A tanulmányban ismertetett kutatás a neurodegeneratív betegségek egy típusában, sclerosis multiplexben (SM) érintett betegek kognitív képességeit és irányított spontán narratívaprodukcióját (szövegvisszamondás) hasonlítja össze életkorban és nemben illesztett kontrollszemélyekkel. Az eredmények azt mutatják, hogy a kontrollcsoport az SM-mel élő csoporthoz képest szignifikánsan több diskurzusdeixist használ. Közepesen erős korreláció látható továbbá a diskurzusdeixisek száma és az információfeldolgozási sebesség hatékonysága, valamint a munkamemória-kapacitás között a csoportokban.

A deixis egy másik alapvető fajtájának, az időDeixisnek a kérdése köré szerveződik Laczkó Krisztina tanulmánya *(„Most mindenre fény derül" – Idődeixis és temporális referenciakeret)*. A funkcionális kognitív pragmatika elméleti háttérfeltevéseit érvényesítő vizsgálat középpontjában a referenciális központ időtényezőjét megjelenítő *most*-nak a Magyar Nemzeti Szövegtár 250-es mintán történő elemzése áll. A temporális referenciakeret tényezői közül a feldolgozóidő kerül az elemzés fókuszába az inherens temporalitás, azaz a feldolgozott és megértett idő vonatkozásában. A kutatás alapvető kérdése az, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a feldolgozóidő és az inherens temporalitás a medialitást tekintve alapvető diskurzustípusok, a beszélt, az írott és az internet közvetítette diskurzusok függvényében.

A társas deixis műveleteivel két tanulmány foglalkozik. Ballagó Júlia ugyancsak funkcionális kognitív kiindulópontú tanulmánya *(A deiktikus személyjelölés mintázatainak és a konstruálás személyességének az összefüggései online*

könyvértékelésekben) egy kvalitatív kutatás eredményeiről számol be. A kutatás arra a kérdésre keresi a választ, hogy a deiktikus személyjelölés (műfaj)specifikus mintázatai milyen következményekkel járnak az online könyvértékelések személyességére, illetve személytelenségére nézve. Ezt a kérdést az empirikus vizsgálat egy kisméretű kutatói korpusz kvalitatív, szoftveres elemzésével válaszolja meg, amelyben 25 amatőr és 25 professzionális könyvértékelést hasonlít össze, rámutatva az amatőr és a professzionális könyvértékelések karakteresen eltérő konstruálási megoldásaira a személyjelölés tekintetében.

A társas deixis műveletei Kuna Ágnes és Domonkosi Ágnes tanulmányában *(Társas deixis és a kapcsolatépítés az orvos-beteg interakcióban)* az egészségügyi szakember és a páciens közötti kapcsolat szempontjából kerülnek előtérbe. Az elemzés a társas deixis nyelvi mintázatait és konstrukcióit vizsgálja a gyógyító kapcsolat építésének a folyamatában. A kutatás anyagát nyolc szimulált, színészekkel létrehozott oktatóvideó adja. A kvalitatív elemzés formai és funkcionális szempontok mentén vizsgálja a személyviszonyok megjelenését és működését az egészségügyi szakember és a páciens közötti kapcsolat építésében. A vizsgálat rámutat arra, hogy a résztvevői szerepekhez kötődően, továbbá a különböző kapcsolatépítési modellekben tipikus gyakorisági és használatbeli eltérések mutatkoznak a társas deixis műveletének nyelvi mintázataiban.

Az ELTE Eötvös Collegium kiadásában megjelent kötet egyben az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központja által indított könyvsorozatnak, a DiAGram Könyveknek az ötödik darabja.

A szerkesztők

Hivatkozások

Bakó Judit 2018. A tér nyelvi megjelenítése az internetes kommunikációban. Az *itt* helydeiktikus elem használata a Facebook közösségi oldalon. *Ösvények* 1. https://epa.oszk.hu/02200/02284/00005/pdf/EPA02284_osvenyek_2018_01_019-029.pdf.

Baranyiné Kóczy Judit 2011. Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban. *Magyar Nyelvőr* 135: 36–47.

Baranyiné Kóczy Judit 2012. Térdeixis a népdalban. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 131–135.

Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 36–49.

Boronkai Dóra 2010. A deixis szerepe a nézőpont jelölésében. *Magyar Nyelvőr* 134: 436–452.

Brisard, Frank ed. 2002. *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Csontos Nóra 2019. Kontextualizáció, konstruálás, idézés. Az idéző adaptív tevékenysége a *mond*-dal alkotott idézésekben. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös Collegium. 113–136.

Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban.* A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Domonkosi, Ágnes 2016. Perspective an attitudinal deixis in Hungarian. *Jezyk Kommunikacja Informacja* 11: 86–98.

Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.

Kuna Ágnes 2016. Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozáson. Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 140: 316–332.

Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII. Budapest: Akadémiai Kiadó. 309–347.

Laczkó, Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica* 57/1: 99–118.

Laczkó, Krisztina 2012. Spatial deixis and demonstrative pronouns in Hungarian. In: Hart, Christopher (ed.): *Proceedings. Selected papers from UK-CLA Meetings*. Vol. 1. London: The UK Cognitive Linguistics Assotiation. 289–301.

Laczkó Krisztina 2014. Térdeixis és mutató névmások a magyarban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Elmélet és módszer*. Budapest: Eötvös József Collegium. 223–236.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Budapest: ELTE. 231–257.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „Évek óta mást se csinálunk". A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE. 501–514.

Levinson, Stephen C. 1983/1992. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Blackwell. 97–121.

Lyons, John 1977. *Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Monticelli, Daniele 2005. Introduction: the many places of deixis in language and theory. In: Monticelli, Daniele – Pajasalu, Renate – Treikelder, Anu (eds.): *Ilmumiskoht: From utterance to uttering and viceversa. Multidisciplinary views on deixis*. Tartu: Tartu Ülikooli Krjastus. 9–34.

Németh T. Enikő – Tátrai Szilárd 2013. Pragmatikai kutatások Magyarországon. *Magyar Nyelv* 109: 129–137.

Sidnell, Jack – Enfield, N. J. 2017. Deixis and the interactional foundations of reference. In: Yan Huang (ed.): *The Oxford Handbook of Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press. 217–239.

Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 311–332.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020a. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144: 1–43.

Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020b. On Socio-Cultural Situatedness in Style Attribution: A Study of Style in Hungarian. *New Horizons in English Studies* 5/1: 3–23.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tóth Enikő 2013. A főnévi mutató névmások deiktikus használata a magyar és az angol nyelvben. *Argumentum* 9: 311–320.

Tóth Enikő 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatáról egy kísérlet kapcsán. In: Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelv, társadalom, kultúra: interkulturális és multikulturális perspektívák I–II*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 475–482.

Tóth Enikő – Csatár Péter 2014. A főnévi mutató névmások használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85.

Újvári Tóth Anita 2015. A deixis szerepe a tér- és időviszonyok ábrázolásában. *Tanulmányok* 2: 121–133.

Vecsey, Zoltán 2013. Perspectival Indexicality in Fiction. *Journal of Philosophical Research* 38: 367–376.

Vecsey, Zoltán 2015. Indexicals, Fiction, and Perspective. *Semiotica* 203/1: 109–122.

Vecsey, Zoltán 2019. *Fiction and Representation*. Berlin, Boston: De Gruyter.

Veres-Guśpiel, Agnieszka 2017. A kontextuális tényezők hatása a virtuális használatú többes szám első személyű formák referenciális értelmezésére. *Magyar Nyelvőr* 141: 490–501.

Williams, Nicholas 2020. Deixis, Deixis and Indexicals. In: Stanlaw, James (ed.): *The International Encyclopedia of Linguistic Anthropology*. Wiley Online Library. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781118786093.iela0092.

Tátrai Szilárd

A kontextusfüggő kiindulópontok deiktikussága Újabb rátekintés a deixisre[1]

Absztrakt

A tanulmány a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontját érvényesítve a kontextualizáció perspektivikus jellegére helyezi a hangsúlyt. Így a kontextualizációt a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításaként mutatja be. A kontextualizáció dinamikus folyamatát az olyan párhuzamosan érvényesülő kontextusfüggő kiindulópontok működéséhez köti, mint a résztvevők tér- és időbeli pozíciója, szociokulturális szituáltsága, valamint tudati beállítódása. Amellett érvel, hogy mind a tér- és időbeli pozíció, mind a szociokulturális szituáltság egyaránt a referenciális tájékozódás önmagában is összetett deiktikus kiindulópontjaként funkcionálnak. Azt mutatja be, hogy – szemben a résztvevők metapragmatikai reflexivitására alapozó tudati beállítódással – e kiindulópontokból olyan deiktikus műveletek végrehajtása zajlik, amelyek szituációfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki az interszubjektív kontextus fizikai és társas világából a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez. A tanulmány célja, hogy a deiktikus természetű kiindulópontok működésének részletező leírását adja a tér- és időjelölés, valamint a személy- és társas attitűdjelölés vizsgálatán keresztül, ezzel is hozzájárulva a deixis minél átfogóbb funkcionális kognitív leírásához.

Kulcsszavak: deixis, kontextualizáció, kontextusfüggő kiindulópontok, tér- és időbeli pozíció, szociokulturális szituáltság, térjelölés, időjelölés, személyjelölés, társas attitűdjelölés

---

[1] A tanulmány egy nagyobb, a kontextusfüggő kiindulópontok kognitív nyelvészeti megközelítésével foglalkozó munka egy részlete. A tanulmány elkészítését az NKFIH ELTE TKP2020-IKA-06 sz., valamint az NKFIH K 137659 sz. pályázata támogatta.

1. Kontextualizáció és deixis

A funkcionális kognitív pragmatika nézőpontját érvényesítő tanulmány a deiktikus műveletek átfogó értelmezését a kontextualizáció felől, ahhoz való viszonyukban kezdeményezi. Ennek érdekében a kontextus létrejöttének dinamikus folyamatát jelölő kontextualizációnak olyan felfogására támaszkodik, amely szerint a kontextualizáció (i) az interszubjektív figyelemirányítás integráns részeként, (ii) a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításával, (iii) a nyelvi konstrukciók alkalmazásának reflexivitását kiaknázva, (iv) a referenciális jelenet egészének, illetve határolt részeinek (v) könnyebb befogadását és hatékonyabb megértését teszi lehetővé (Tátrai 2019: 25). Ennek keretében kiemeli a kontextualizáció perspektivikus jellegét, így a kontextualizációt a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításaként mutatja be.[2]

A tanulmány a kontextusfüggő kiindulópontoknak olyan modelljére támaszkodik, amely szerint a diskurzusok interszubjektív kontextusában a résztvevők (i) tér- és időbeli pozíciója, (ii) szociokulturális szituáltsága és (iii) tudati beállítódása játszanak lényegi szerepet a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezésében (Tátrai 2019: 15–16). Ugyanakkor annak is lényegi szerepet tulajdonít, hogy a tér- és időbeli pozíciót, illetve a szociokulturális szituáltságot kiindulópontként érvényesítő kontextualizálás lényeges ponton különbözik a tudati beállítódást érvényre juttató kontextualizálástól: amíg az előbb említett kiindulópontok működése a kontextualizáció deiktikus természetére, addig a tudati beállítódás működése a kontextualizáció metapragmatikai reflexivitására hívja fel a figyelmet. A tanulmány célja, hogy a deiktikus természetű kiindulópontok részletező bemutatását adja, ezzel is hozzájárulva a deixis minél átfogóbb funkcionális kognitív leírásához.

A diskurzus résztvevőinek tér- és időbeli pozicionáltsága és szociokulturális szituáltsága a referenciális tájékozódás összetett, deiktikus természetű kiindulópontjaiként funkcionálnak (vö. Sanders–Spooren 1997). Az itt érvényesített funkcionális kognitív nyelvészeti kiindulópontból a deixis olyan nyelvi műveletek átfogó megnevezésére szolgál, amelyek a diskurzus értelmezésébe bevonják a résztvevők fizikai, illetve társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a feldolgozásából származnak. A különböző deiktikus nyelvi elemek (lexikai és

[2] Ez a tanulmány nem tér ki arra, hogy a vázolt pragmatikai értelmezés miként viszonyul a kontextualizáció szintaktikai kiindulópontú megközelítéséhez (Imrényi 2017; 2019). Ezzel Tátrai (2021) foglalkozik részletesen.

morfológiai megoldások) alkalmazásával a megnyilatkozó szituációfüggő viszonyítási pontokat jelöl ki az interszubjektív kontextus fizikai és társas világából a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez (lásd Tátrai 2010, 2017: 953–980).

A kontextusfüggő kiindulópontokat működtető deixis jelensége szorosan összefügg a nyelvi megismerésnek mind a testesült, mind a diszkurzív alapjaival, sőt ennek egyik legalapvetőbb bizonyítékát szolgáltatja (vö. Sinha 1999). A deixis jelenségére ugyanis egyfelől különösképpen igaz, hogy működésében alapvető szerepet játszik az, ahogy az ember – a saját testéből kiindulva – megtapasztalja az őt körülvevő fizikai és társas környezetét, és feldolgozza annak térbeli, időbeli és szociokulturális viszonyait. A deixis működése szempontjából így központi jelentősége van annak, hogy a diskurzusban megjelenő különböző deiktikus kifejezések nem önkényesen, hanem egocentrikus módon szerveződnek. Ez az egocentrizmus, amelyre már Karl Bühler (1934) is felhívta a figyelmet, úgy érvényesül, hogy a résztvevők fizikai és társas világával kapcsolatos ismereteket mozgósító deiktikus kifejezéseket ahhoz a deiktikus centrumhoz viszonyítva értelmezik, amelyet alapesetben a megnyilatkozó személye, helye és ideje jelöl ki, és amelyet nyelvileg explicitté az *én, itt, most* deiktikus nyelvi kifejezések tesznek (vö. Levinson 1983, 2004). A deiktikus centrum így a referenciális tájékozódás szituációfüggő kiindulópontjául szolgál, ahonnét a résztvevők a tér- és időbeli, valamint a szociokulturális viszonyokat feldolgozzák, és ahonnét önmagukat és a másikat is értelmezik egyúttal. Ezzel együtt annak is alapvető jelentősége van, hogy a deixis művelete a közös figyelmi jelenet résztvevői között létrejövő interszubjektív tájékozódási rendszer működését feltételezi. A deiktikus kifejezések szerveződése ennélfogva legalább annyira szociocentrikus, mint amennyire egocentrikus (lásd Sidnell 2009). Másképpen szólva: a deixis működésében a nyelvi megismerésnek nemcsak a testesült, hanem a diszkurzív megalapozottsága is fontos szerepet játszik. A megnyilatkozó ugyanis a társas interakciók keretében a deiktikus kifejezéseket annak érdekében alkalmazza, hogy a közös figyelmi jelenet keretében a címzett figyelmét a referenciális jelenetre, annak valamilyen összetevőjére, jellemzőjére (prototipikusan térbeli, időbeli és szociokulturális dimenziójára) irányítsa. Mindez pedig azért lehetséges, mert a befogadó képes arra, hogy a tér- és időbeli, valamint a társas viszonyokat a saját, fiziológiailag meghatározott kiindulópontjától eltérő kiindulópontból dolgozza fel.

(1) a. Hé te, gyere már ide!
b. Mármint én? Hogy menjek oda hozzád?

Az (1a) megszólítottjának például célszerű úgy értelmezni a neki mondottakat, hogy a megszólaló arra szeretné rávenni őt, menjen oda, ahol a másik éppen tartózkodik, ahogy ezt az (1b) beszélője például explicit módon reflexió tárgyává is teszi.

Ugyanakkor az is természetes, hogy a másikat saját magukhoz hasonlóan cselekvő és mentális ágensként egyaránt értelmező emberek a referenciális jelenetek sajátjukétól eltérő kiindulópontokból történő feldolgozásra nemcsak befogadóként, hanem megnyilatkozóként is képesek.

(2) a. 1735-ben Bécsbe utazott Lobkowitz herceg pártfogása alatt. Itt figyelt fel rá Melzi herceg, aki Milánóba vitte, és magánzenekarához szerződtette.[3]
b. Annyira elmerült az olvasásban, hogy most nem mindjárt vette észre a cselédet.[4]

A (2a) második mondatában az *itt* közelre mutató névmás anaforaként funkcionál, a *Bécsbe* antecedenssel hozva létre koreferenciális viszonyt (a koreferenciához lásd Tolcsvai Nagy 2001: 194–238). Ha azonban a második mondatban az *itt* helyett annak távolra mutató párja, az *ott* szerepelne, az ugyanúgy a *Bécsbe* antecedens anforája lenne. A két eset közötti különbséget tehát nem a koreferencia, hanem a deixis művelete magyarázza. Az *ott* esetében a megnyilatkozó aktuális elhelyezkedése működne szituációfüggő viszonyítási pontként, hiszen egy tőle éppen távoli helyre utalna. Az *itt* alkalmazásával viszont a térbeli tájékozódás középpontjaként a megnyilatkozó nem saját, hanem a nyelvileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenet szereplőjének az elhelyezkedését jelöli ki. A megnyilatkozónak ugyanis lehetősége van a deiktikus kivetítésre, vagyis arra, hogy a deiktikus centrumot – részben vagy egészben – áthelyezze valaki másra, vagy esetleg valami másra. Amíg a (2a) az *itt* alkalmazásával a térbeli, addig a (2b) a *most* alkalmazásával az időbeli tájékozódás deiktikus centrumának áthelyezését példázza. Ám a (2b) második tagmondatában az időbeli tájékozódás deiktikus áthelyezése csupán részleges, hiszen az ott szereplő múlt idejű igealak *(vette észre)* már a megnyilatkozói kiindulópontot juttatja érvényre, ahogy az első tagmondat ugyancsak múlt idejű igealakja is *(elmerült)*.

A deixis működését a megismerés kettős, fiziológiai és diszkurzív meghatározottságából következő egocentricizmus és szociocentrizmus tehát együttesen

[3] https://www.opera.hu/hu/tarsulat/szemely/christoph-willibald-gluck/434/

[4] Kosztolányi: Édes Anna: https://epa.oszk.hu/00000/00022/00398/12317.htm

jellemzi. A megnyilatkozó ugyanis a deiktikus kifejezések alkalmazásával arra készteti a címzettjét, hogy az a figyelmét a beszédesemény hatókörébe vont dolgok és eseményekre, prototipikusan azok tér- és időbeli, valamint szociokulturális dimenziójára irányítsa, és azokat abból a kontextusfüggő kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált. Ennek következtében a deiktikus kifejezések a deiktikus centrumból, az interszubjektív referenciális tájékozódás szituációfüggő viszonyítási pontjaiból válnak feldolgozhatóvá.

2. A térjelölés és az időjelölés

A kontextus fizikai világában a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója már önmagában is összetett kiindulópontként funkcionál, hiszen az időjelölésben ugyanúgy lényegi szerepet kap, mint a térjelölésben (lásd részletesen Tátrai 2017: 931–935).

(3) Alattunk a tenger, szemben a Nap zuhan.[5]

A (3)-ban a nyelvileg hozzáférhetővé tett két elemi jelenet két szereplőjének, a *tenger*nek és a *Nap*nak a térbeli elhelyezkedése egyaránt a megnyilatkozó térbeli pozíciójához képest válik feldolgozhatóvá. Előbbi esetben ez a deiktikus viszonyítási pont a személybeli lehorgonyzottság által objektiválódik is *(alattunk),* utóbbi esetben viszont a megnyilatkozó térbeli pozíciója anélkül funkcionál viszonyítási pontként, hogy maga a megnyilatkozó a jelenet szereplőjeként objektiválódna *(szemben,* vö. *velünk szemben)*. Általánosságban elmondható tehát, hogy a megnyilatkozó térbeli pozíciója szituációfüggő viszonyítási pontokat kínál fel a referenciális jelenet térviszonyainak a feldolgozásához. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy a dolgok elhelyezkedése és mozgása más dolgok elhelyezkedéséhez és mozgásához képest is kijelölhető (pl. *a lába alatt / szemben vele zúgott a tenger*), sőt abszolutizálva, azaz akár a megnyilatkozótól, akár más térbeli entitástól függetlenül is megadható (pl. *nyugaton a Nap zuhan*) (vö. Heine 1997).

Mindez azt jelenti, hogy a referenciális jelenet térbeli viszonyait a résztvevők egy tágabb figyelmi keretben, a tér referenciakeretében dolgozzák fel (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 424–430). Ez a referenciakeret magában foglalja (i) a diskurzus résztvevőit mint konceptualizálókat, (ii) a figyelem középpontjában lévő, a referenciális jelenetben megnevezett, térben elhelyezett dolgot, (iii) egy másik, referenciapontként funkcionáló, ugyancsak térbeli dolgot, amelyhez a figyelem előterében lévő dolog viszonyítható, valamint (iv) a minden irányba kiterjedő

[5] http://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/18802/quimby/auto-egy-szerpentinen-zeneszoveg.html

teret, amelyben a közös figyelmi jelen résztvevői és a referenciális jelenet szereplői elhelyezkednek. A tér deiktikus jelölése esetén tehát referenciapontként nem a referenciális jelenet szereplőjeként megnevezett másik térbeli entitás funkcionál referenciapontként, hanem a térbeli entitásként feldolgozott megnyilatkozó pozíciója. Ez a szituációfüggő viszonyítási pont – ahogy a (3)-ban a *szemben* alkalmazása mutatja – jellemzően nem kap nyelvi kidolgozást, de esetenként – ahogy a (3)-ban az *alattunk* példázza – a térjelölésnek ez a szituációfüggő kiindulópontja is objektiválódhat. Annyit még hozzá kell tenni ehhez, hogy természetszerűleg a deiktikus centrum áthelyezése is a megnyilatkozó térbeli pozíciójához képest történik meg.

Az időjelölésről hasonlókat állapíthatunk meg. A megnyilatkozó időbeli pozíciója ugyancsak szituációfüggő referenciapontokat kínál fel a referenciális jelenet időviszonyainak a feldolgozásához. A (3)-ban például az első tagmondat elliptikussága, az igealak hiánya, illetve a második tagmondat igéjének jelenidejűsége *(zuhan)* azt jelzik, hogy a megfigyelt jelenetek ideje egybeesik a megfigyelés idejével. Ám az események ideje más események idejéhez képest ugyancsak kijelölhető (pl. *a megérkezés után a tengerparton sétáltak*), sőt abszolutizálható is, azaz a beszédidő, illetve más referenciaidő ismeretétől függetlenül is megadható (pl. *2019. április 24-én 18 és 19 óra között a tengerparton sétáltak*) (lásd még Tolcsvai Nagy 2017: 436–446). Mindez azt jelenti, hogy mind a térjelölésben, mind az időjelölésben, ha nem is kizárólagos, de központi szerepet játszanak a deiktikus műveletek.

2.1. A térdeixis művelete

A térdeixis azokat a nyelvi műveleteket fogja egybe, amelyek a beszédesemény fizikai világának megfigyeléséből származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe. A térdeixis úgy járul hozzá a diskurzus sikeres referenciális értelmezéséhez, hogy a referenciális jelenet térbeli viszonyait – a tér referenciakeretében mint tágabb figyelmi rendszerben (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 424–430) – közvetlenül a résztvevők fizikai teréhez kapcsolja, onnan kínálva referenciapontokat annak feldolgozásához. A résztvevők fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixisről szólva az alábbiakban egyfelől azt kell kiemelni, hogy nyitott, prototípuselvű kategória. A kategória középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok elhelyezkedését, illetve mozgását jelenítik meg. Ugyanakkor a térdeixis fogalomkörébe vonhatók a dolgot, módot, állapotot, minőséget, mennyiséget és egyéb körülményt megjelenítő kifejezések is. Az ilyen – a megismerés szempontjából különböző tényezőkre

vonatkozó – kifejezéseknek a megértése ugyanis szintén megköveteli a résztvevők fizikai terének ismeretét, feldolgozását. Másfelől a térdeixissel kapcsolatban azt is hangsúlyossá kell tenni, hogy egyben alapvető alkategóriája is a deixis átfogó kategóriájának. Ezt legjobban az mutatja, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének a metaforikus alapjául szolgálnak.

A térdeixis prototipikus nyelvi lehetőségeivel a beszédesemény terében fizikailag észlelt (esetleg odaképzelt) élő és élettelen dolgok relatív elhelyezkedését, illetve mozgásuk irányát jelölik a résztvevők, azon belül is elsősorban a megnyilatkozó elhelyezkedéséhez képest. E szűkebben helydeixisnek nevezett művelet legtipikusabb esetei a magyarban az *itt, ott, ide, oda, innen, onnan, innét, onnét* stb. határozószói névmások, ahogy ezt a (4)-ben az *ide* alkalmazása is mutatja.

(4) Kisnyugdíjasok vagyunk és ezzel meg vagyunk elégedve, hogy ide leülhetünk, most megyünk haza ebédelni, délután megint jövünk kicsit.[6]

Helydeixisként funkcionálhatnak továbbá bizonyos helyhatározószók is (*közel, távol, jobbra, balra, elöl, hátul, alul, felül* stb.). E határozószók értelmezése ugyancsak megköveteli a beszédesemény fizikai terének ismeretét, ahogy ezt a (3)-ban például a *szemben* szemléltette is. Sőt ugyancsak helydeixisként funkcionál a *jön-megy* igepár, ahogy az a (4)-ben is megfigyelhető: előbbi a megnyilatkozó aktuális elhelyezkedése felé *(jövünk),* utóbbi a tőle távolodó *(megyünk haza)* mozgást jeleníti meg (vö. még *hoz-visz, érkezik-távozik*).

A térdeixis ugyanakkor nemcsak konkrét helyet, hanem a beszédesemény fizikai világában, annak terében elhelyezkedő dolgot is megfigyelhetővé tehet, ahogy azt az (5)-ben az *ez* névmás mutatja.

(5) Jól áll ez nekem?[7]

Az *ez, az* mutató névmások és ragozott alakjaik (pl. *azt nem venném fel, erre ráteheted, abba én nem tenném bele*) a térbeli viszonyítás szituációfüggő alapjául is szolgálnak. Sőt a térdeixis fogalomkörébe tartoznak azok a ragozott alakok is, amelyek egyéb körülményeket jelenítenek meg deiktikusan (pl. *na látod, ezért nem megyek veled sehová; mondtam, hogy ezzel nem megyünk semmire*).

[6] https://pannonrtv.com/rovatok/tarsadalom/es-megis-szeretjuk-nyarat

[7] https://diop.hu/2020/04/21/visszaternek-az-oversize-napszemuvegek/

A palatális, illetve veláris hangrendű alakpárok ugyanis lehetőséget adnak a közel(ebb)i, illetve a távol(abb)i szembeállítására, illetve annak metaforikus kiaknázására (lásd ehhez Laczkó–Tátrai 2012; Tóth–Csatár 2014).

(6) Ez a város egy távoli bolygó,
Itt élni nem rossz és itt élni nem jó.[8]

Mindazonáltal – ahogy a (6)-ban az *ez a város* szerkezet is mutatja – a dologra mutató névmás nemcsak önállóan, hanem egy determinált főnévvel együtt is funkcionálhat deiktikus nyelvi kifejezésként (lásd erről részletesen Laczkó 2008: 337–344).

(7) a. És ez mindig így marad?[9]
b. Miért néztél úgy arra a nőre?! [10]

Emellett térdeixisként funkcionálnak azok a mutató névmások is, amelyek nem dologra vonatkoznak, hanem állapotra, mint a (7a)-ban az *így,* vagy módra, mint a (7b)-ben az *úgy,* illetve minőségre (pl. *ilyen, olyan*) vagy mennyiségre (pl. *ennyi, annyi*). A (3–7) példákban felsorolt kifejezések deiktikus használatának közös jellemzője ugyanis, hogy sikeres referenciális értelmezésük megköveteli a beszédesemény fizikai terének a diskurzus résztvevői által történő együttes megfigyelését, perceptuális feldolgozását.[11] Mindamellett – ahogy az a (2a)-ban is megfigyelhető volt már – e nyelvi formáknak természetesen nem kizárt az anaforikus vagy a kataforikus használata sem.

A (3) kapcsán már szó esett arról, hogy közös figyelmi jelenet terében elhelyezkedő személyek mint fizikai entitások a térbeli tájékozódás kontextusfüggő viszonyítási pontjaként objektiválódhatnak is. Erről a személyes névmások bizonyos ragozott formái (*tőlem, nálad, hozzá* stb.), továbbá egyes névutók személyragos

[8] https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/9608/europa-kiado/ez-a-varos-zeneszoveg.html

[9] https://books.google.hu

[10] https://www.bien.hu/elaruljuk-milyen-nore-vagynak-ferfiak-legyel-akirol-minden-pasi-almodik/

[11] A részvevők tényleges fizikai terében elhelyezkedő dologra történő rámutatás az úgynevezett autodeixis. Az úgynevezett heterodeixis esetében viszont a deiktikus nyelvi kifejezések nem a beszédesemény terében ott lévő, hanem csupán odaképzelt entitásokra vonatkoznak. Ez úgy lehetséges, hogy a megnyilatkozó rámutat egy, a résztvevők fizikai világában észlelhető dologra (fényképre, térképre, makettre, diagramra stb.), amely ikonikusan felidézi azt az entitást, amelyre a deiktikus kifejezés vonatkozik (pl. *ide megyünk nyáron nyaralni*; lásd Bencze 1993: 44; valamint Tolcsvai Nagy 2001: 178).

alakjai (*alattam, mögötted, előtte* stb.) tanúskodnak. A beszédesemény résztvevői és az azon kívül eső személyek azonban nem egyszerűen csak térben érzékelhető entitások, hanem elsősorban egy társas, diszkurzív viszonyrendszer tagjai. Az 'én' és a 'te' jelenítik meg az alapvető diszkurzív résztvevői szerepeket, mindig egymáshoz viszonyítva határozódnak meg, a pillanatnyi énből kiindulva (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 430–435). Az 'ő' szerepe ebben a viszonylatban negatívan határozható meg: olyan személyre osztható, aki – habár a beszédszituációban jelen lehet – nem részese magának a beszédeseménynek. Ám az 'ő' szerepe pozitívan is megközelíthető: szemben az 'ez'-zel és az 'az'-zal, olyan – alapesetben humán – entitást jelöl, akivel diszkurzív, társas viszonyba lehet kerülni. A résztvevői szerepeket megjelenítő személydeixis kategóriája ennélfogva nemcsak kapcsolódik, hanem el is különül a térdeixis kategóriájától (lásd részletesen 3.2.1).

Hasonló állapítható meg a tér- és az idődeixis viszonyáról is. A (8)-ban szereplő *most* értelmezése például, amely ez esetben a megnyilatkozás elhangzásának idejét is magában foglaló rövid időtartamot jelöl, ugyancsak megköveteli a résztvevők fizikai világának ismeretét.

(8) Korábban kellett volna elindulni, de most már mindegy.[12]

A résztvevők fizikai világának ugyanis nemcsak tér-, hanem idővonatkozásai is vannak. Habár tér és idő szorosan összekapcsolódik, azaz kölcsönösen feltételezi egymást, a deixis működése is azt erősíti, hogy a tér és az idő kategóriája el is válik egymástól. Szemben a térdeixis (3–7) példákban szemléltetett eseteivel, az olyan időre vonatkozó deiktikus kifejezések sikeres referenciális értelmezéséhez, mint a (8)-ban a *korábban* vagy például a *tegnap, holnap, a múlt héten, a jövő hónapban, tavaly, jövőre,* már nem elegendő a beszédesemény fizikai terének a megfigyelése, perceptuális feldolgozása. E deiktikus kifejezések ugyanis olyan események nyelvi megjelenítéséhez járulnak hozzá, amelyeknek nincs közvetlen köze a résztvevők fizikai világához, abban ugyanis nem figyelhetők meg perceptuálisan, azaz episztemikus közvetettség jellemzi őket (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 439). Mindamellett az ebben az alpontban később még részletesebb kifejtést kapó idődeixis ezeket az eseményeket referenciálisan mégiscsak a beszédeseményhez köti, hiszen azok időviszonyainak a feldolgozását a beszédesemény idejéből kiindulva teszi lehetővé. Másképpen szólva: az időt sokkal inkább érzékelni lehet, mint észlelni (vö. Laczkó ebben a kötetben).

Mindazonáltal nemcsak a személy- és az idődeixis, hanem az úgynevezett diskurzusdeixis is elválasztható a térdeixis nyitott, prototípuselvű kategóriájától.

[12] https://books.google.hu

(9) Ennyi példa is eléggé szemlélteti a magyar joculator-epika stílusának gazdagságát, naiv szépségét[13]

A (9)-ben található *ennyi* névmás nem a beszédesemény fizikai, hanem diszkurzív terének az ismeretét, megfigyelését követeli meg, ennélfogva nem tér-, hanem diskurzusdeixisként funkcionál. A diskurzusdeixis olyan nyelvi művelet, amelyek az adott diskurzusra, illetve az adott diskurzus bizonyos részeire történő rámutatást valósítja meg (lásd Levinson 1983: 54, 85–94). A diskurzusdeixis azért sajátos kategóriája a deixisnek, mert nem a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis az úgynevezett szituatív tényezőket vonja be az értelmezésbe (lásd részletesen Tátrai 2017: 974–976). Ez a deixisfajta magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává, így téve lehetővé a diskurzusban történő kontextusfüggő tájékozódást.

A nyelvi megismerésre általában, a deixis jelenségére pedig különösképpen igaz, hogy alapvető szerepet játszik benne az embereket körülvevő fizikai világ megtapasztalása, térbeli viszonyainak feldolgozása. A nem tegező formák is azt mutatják a magyarban, hogy a térbeliséggel összefüggő kifejezések alapul szolgálhatnak a személyközi viszonyok metaforikus kifejezéséhez. A harmadik személyű formákat második személyű funkcióban alkalmazó nemtegezés esetei a TÉRBELI TÁVOLSÁG TÁRSADALMI TÁVOLSÁG metaforán alapulnak. A szemtől szembeni társalgásokban ugyanis a második személyű alakokkal jelölt megszólítottak jellemzően a beszélőhöz közelebb helyezkednek el a térben, mint az egyéb harmadik személyű említettek. Ám ez egyáltalán nem elszigetelt jelenség, nem csak a társas deixissel kapcsolatban figyelhető meg. Az időbeli és a diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezése is szoros kapcsolatot tart fenn a térbeli viszonyok nyelvi megjelenítésével (lásd Marmaridou 2000: 86–116).

(10) a. Itt nincs akkora zaj.
b. Itt az ideje indulni.
c. Itt nem térhetünk ki minden részletre.

Az *itt* határozószói névmás a térdeixis prototipikus kifejezőeszköze. A (10a–c) példákat tekintve azonban csak a (10a)-ban szereplő *itt* jelöl konkrét, fizikai helyet. E deiktikus kifejezés a (10b)-ben egy adott időpontot, a (10c)-ben pedig a diskurzus egy adott pontját jeleníti meg AZ IDŐ TÉR, illetve A DISKURZUS TÉR fogalmi metaforák segítségével (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 255–262).

[13] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1

(11) Makád zsákfalu és a térkép szerint a Duna gáton kell tovább mennünk. Ez izgalmasnak ígérkezik, hiszen a Duna mellett bringázni csakis szép lehet.[14]

Ahogy a (11)-ben is látható, amikor a dologra mutató névmás metaforikusan eseményre vonatkozik, akkor az nem az esemény térviszonyait jelöli, hanem annak időbeli közelségét, illetve távolságát (utóbbit jellemzően anaforikus funkcióban; lásd ehhez Laczkó 2008, 2012).

2.2. Az idődeixis művelete

Ahogy arról korábban szó esett, a kontextus fizikai világában a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója nemcsak a térjelölésben, hanem az időjelölésben is lényegi szerepet játszik. Az idődeixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai világának időviszonyaira vonatkozó ismereteket. Ezeket az ismereteket a résztvevők egy temporális referenciakeretben dolgozzák fel (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 436–446). Az idődeixis a diskurzusban szóba kerülő események idejét (a megértett időt) a beszédesemény idejéhez kötve teszi hozzáférhetővé, amikor is a feldolgozás, a megértés zajlik. Olyan időpontokat vagy időtartamokat jelenít meg a referenciális jelenetben, amelyeket a közös figyelmi jelenet, az azon belüli megnyilatkozás idejéhez viszonyítva lehet sikeresen értelmezni.

Az idődeixis, amely a temporális viszonyok szituációfüggő megjelenítését teszi lehetővé, szembeállítható az időviszonyok „abszolút", vagyis az éppen aktuális beszédeseménytől függetlenített megjelenítésével.

(12) a. A következő megbeszélés jövő pénteken lesz.
b. A következő megbeszélés 2019. november 8-án lesz.

A (12a)-ról és a (12b)-ről tételezzük fel, hogy ugyanarra az eseményre vonatkoznak. A különbség közöttük az, hogy a temporális viszonyokat egészen eltérően jelenítik meg. A (14a)-ban szereplő *jövő pénteken* deiktikus kifejezésként működik, mert sikeres referenciális értelmezése megköveteli annak ismeretét, hogy mikor is hangzott el ez a mondat. A (12b)-ben szereplő *2019. november 8-án* szerkezet megértéséhez viszont nincs szükség a résztvevők fizikai világával kapcsolatos kontextuális ismeretek mozgósítására, mert ez a kifejezés az adott eseményt olyan időtengelyen helyezi el, amelyen a beszédesemény idejének nincs

[14] https://magyarzarandokut.hu/bardos-emoke-beszamoloja

kitüntetett pozíciója. Ez utóbbi esetben legfeljebb csak az a kulturális háttérismeret releváns, amely az adott időszámítási szisztémával kapcsolatos. A *lesz* igealak viszont deiktikus kifejezésként funkcionál ebben a mondatban is: a referenciális jelenet idejét a közös figyelmi jelenet idejéhez képest a jövőben helyezi el.

Az idődeixis legtipikusabb kifejezőeszközei azok a határozószók (pl. *most, múltkor, majd, ma, tegnap, holnap, idén, tavaly, jövőre*), amelyek a szóba kerülő események idejét az adott megnyilatkozás elhangzásának idejéhez képest jelenítik meg. Az időre vonatkozó deiktikus kifejezések viszonyrendszerének középpontjában a *most* helyezkedik el, amely a megnyilatkozás éppen aktuális idejét jeleníti meg. Hogy mire vonatkozik a *múltkor* vagy a *majd,* ehhez az időponthoz viszonyítva válik értelmezhetővé. Mindazonáltal – ahogy az *itt* is jelölhet a fizikailag észlelhetőnél nagyobb kiterjedésű területet – a *most* jelölhet a megnyilatkozás elhangzásánál jóval nagyobb időtartamot is.

(13) Egykor az ország gazdasági motorja volt, most egy kipusztult szellemvároshoz hasonlít.[15]

A (13) kontextuális értelmezésekor például a korábbi időszakkal *(egykor)* szembeállított *most* deiktikus kifejezést célszerű egy viszonylag hosszabb időszakra vonatkoztatni, mintsem a megnyilatkozás létrejöttének aktuális idejére. Ám mivel azt is felöleli, nem is függetleníthető attól. A *most*-hoz hasonlóan centrális helyet foglal el a körülhatároltabb időtartamot jelölő, ámde ugyancsak kiterjeszthető jelentésű *ma,*[16] amelyhez képest a *tegnap, tegnapelőtt,* illetve a *holnap, holnapután* jelöl – alapesetben – hasonlóan 24 órányi időtartamot a múltban, illetve a jövőben. Szintén centrális helyzetű a még nagyobb, ámde jellemzően nem kiterjeszthető jelentésű, egyévnyi időtartamot kifejező *idén,* amelyhez a *tavaly* és a *jövőre* határozószókat viszonyítjuk (legyen szó akár naptári, akár költségvetési, akár tanévről).

A térdeixissel szemben az idődeixisnek nem a legjellemzőbb kifejezőeszközei a mutató névmások. A tiszta deiktikus használat leginkább egyes magas hangrendű, közelre mutató névmásokra jellemző.

(14) Ilyenkor már nincs mivel hazamenni, a taxi többe kerülne, mint a szálloda[17]

[15] https://orientalista.hu/blog-post/kepgaleria-aleppo-a-haboru-elott-es-most/

[16] Vö. pl. *Szolnok tegnap és ma* (https://www.facebook.com/Szolnok-tegnap-%C3%A9s-ma-195580487245295/)

[17] https://books.google.hu

A (14)-ban található *ilyenkor* mutató névmás – prototipikus deiktikus kifejezésként – a megnyilatkozás elhangzását is magában foglaló, viszonylagosan rövid időtartamot jelenít meg, annak minőségére is utalva (vö. még a mennyiségre is utaló *ennyiszer* használatával). Deiktikus funkcióban jelenhetnek meg továbbá az olyan közelre mutató névmások, mint az *eddig, ezelőtt, ezután,* amelyek – kiaknázva AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora nyújtotta lehetőségeket – a megnyilatkozás idejét közvetlenül megelőző vagy követő időtartamot jelölik. Hasonlóképpen metaforikusak azok az úgynevezett kifejtő mutató névmási idődeixisek, amelyek egy főnév segítségével fogalmilag kifejtetté teszik a deiktikusan megjelenített időt (pl. *ebben az időben/órában/hónapban/évben, ezen az éjszakán/napon/ hétfőn/héten/nyáron*). Ezek a kifejezések általában olyan időtartamokat jelölnek, amelyek magát a beszédeseményt is magukban foglalják, de legalábbis a lehető legközelebb esnek ahhoz.

Az idő vonatkozásában viszont a távolra mutató névmások tisztán deiktikus használata jóval korlátozottabb, mint a közelre mutató névmásoké. A *most* ellentétpárjaként is felfogható *akkor* például csak meglehetősen sajátos körülmények között funkcionál prototipikus idődeixisként.

(15) a. Alig múlt tizennyolc akkor.
b. 1956-ban menekült Angliába. Alig múlt tizennyolc akkor.
c. Ötvenhat évvel ezelőtt menekült Angliába. Alig múlt tizennyolc akkor.

Ha valaki a (15a)-val kezd bele egy történet elbeszélésébe, és később sem jelöli meg pontosabban az időt, akkor az elbeszélt eseményeket az *akkor* deiktikus kifejezéssel a beszédesemény idejéhez képest, amikor a feldolgozás, megértés zajlik, csupán a múlt bizonytalan távolába helyezi. De az is elképzelhető, hogy valaki egy fiatalembert ábrázoló régi fényképre mutatva teszi a (15a) megnyilatkozást. Ekkor az *akkor* névmás deiktikus használata az úgynevezett heterodeixis műveletével jár együtt, hiszen a fénykép csak ikonikusan idézi fel azt az időt, amelyet a beszédesemény 'most'-jával szembeállít. A másik két példa viszont az *akkor* névmás anaforikus használatát szemlélteti. A (15b)-ben az időt nem deiktikusan megjelenítő *1956-ban* kifejezés jelenik meg antcedensként. A (15c)-ben pedig az *ötvenhat évvel ezelőtt* deiktikus kifejezés funkcionál antecedensként a koreferenciális viszonyrendszer keretében. A temporális viszonyokat megjelenítő – akár önálló, akár kifejtő – távolra mutató névmások nem tisztán deiktikus, hanem anaforikus használata leginkább azzal függ össze,

hogy olyan referenciális helyzetek időviszonyait teszik megérthetővé, amelyek nem figyelhetők meg perceptuálisan a résztvevők fizikai világában, és episztemikus közvetlenséggel nem is kapcsolódnak ahhoz. Amíg ugyanis a térben távoli észlelhető lehet, addig az időben távoli nem. Ebből a szempontból tehát lényegileg különböznek a közelre mutató névmási időDeixis korábban említett eseteitől, ahol a viszonyítási pont szerepét a megnyilatkozás létrehozásának ideje önmagában is könnyen betöltheti. Az olyan időviszonyokat jelölő távolra mutató névmásokra, mint például az *addig, abban az időben, azon az éjjelen,* inkább az jellemző, hogy viszonyítási pontként nem csupán a megnyilatkozás idejét jelölik ki, hanem a meg nem figyelhető, ámde megérthető referenciális jelenethez kötődő időpontot vagy időtartamot, amelyet – mint a (15b)-ben és a (15c)-ben – egy másik diskurzusbeli kifejezés jelenít meg. Megjegyzendő, hogy a (15a–c) példákban az *akkor* helyett szerepelhetett volna az *ekkor* is. Ám a deiktikus, illetve az anaforikus használat tekintetében az *ekkor* az *akkor*-hoz hasonlóan viselkedik. Az *ekkor* ugyanis nem a *most* szinonimája, nem jelöli a megnyilatkozó aktuális idejét. Használata a deiktikus centrum áthelyezését jelöli a beszédesemény idejéről a szóba hozott esemény idejére (lásd Tátrai 2017: 976–980).

Az időDeixis művelete nemcsak határozószókkal és névmásokkal valósítható meg. Egyes ragos, illetve névutós névszók (pl. *ötkor, karácsonyig, augusztusban, három éve,* illetve *egy óra múlva, ebéd előtt, húsvét körül*) is megjelenhetnek deiktikus funkcióban. Ugyanis e kifejezések sikeres értelmezése is megkövetelheti a megnyilatkozás idejének mint szituációfüggő viszonyítási pontnak az ismeretét.

(16) a. Pénteken találkozzunk a Kossuth Teátrum Terasz Színpadán [18]

b. A megbeszélés után vele akarok beülni a pubba.[19]

A (16a)-ban és a (16b)-ben található *pénteken,* illetve *a megbeszélés után* egyaránt deiktikus kifejezések. A megnyilatkozó ugyanis a (16a)-val vélhetően nem akármelyik péntekre utal, hanem arra, amelyik a megnyilatkozás elhangzásához a legközelebb esik. Ahogy valószínűleg a (16b)-vel sem egy tetszőleges megbeszélés utáni időtartamra utal, hanem az a kézenfekvő, hogy az adott beszédeseményhez képest a lehető legközelebbire.

[18] https://www.glartent.com

[19] https://books.google.hu

Az idődeixis kiterjed az igeidők használatára is (vö. Lyons 1977: 667–690). A magyarban a három igeidő valamelyikével jelölt esemény idejét alapbeállításban a megnyilatkozás elhangzásának idejéhez viszonyítjuk, ahhoz képest helyezzük el a jelenben, a múltban vagy éppen a jövőben. Ám az igeidők használatának vannak kevésbé kontextusfüggő lehetőségei is.

(17) A szárazföldön is kiválóan tud mozogni.[20]

A (17)-nek alapvetően kétféle értelmezése lehetséges. Egyfelől a benne szereplő mondat értelmezhető úgy (például ha egy megnyilatkozásban az *Odanézz!* felszólítást követi), hogy az egy konkrét – a résztvevők, de legalább a megnyilatkozó által megfigyelt – eseményre, mondjuk egy konkrét vízilónak konkrét cselekvésére vonatkozik, amely a beszédeseménnyel egy időben zajlik. Ekkor a jelen idejű igealak használata egyértelműen deiktikus, hiszen a résztvevők fizikai világával kapcsolatos ismereteket von be az értelmezésbe. Másfelől a (17)-nek lehetséges olyan generikus olvasata is, amelyben nem egy konkrét víziló konkrét mozgása jelenik meg, természetesen nem is egy konkrét időben: itt a vízilovak mozgásáról általánosságban és ennélfogva „időtlenül" van szó (vö. Kiefer 2000: 155–156). Ebben az esetben a kontextuális ismeretek szerepe és így a jelen idejű igealak deiktikus jellege is háttérbe szorul. A deiktikus jelleg azonban nemcsak a jelen idő esetében halványodhat el.

(18) Egyszer volt egy szabó s annak egy fia: akkora, mint egy babszem.[21]

Habár a (18)-ben múlt idejű igealak szerepel, azt nagy valószínűséggel mégsem egy – a beszédeseményhez viszonyított – múltbeli eseményre vonatkoztatjuk. Csupán eltávolító funkciót tulajdonítunk neki, amely az említett eseményt a megnyilatkozáshoz képest meghatározatlan időbeli távolságba helyezi.

Az idődeixis prototipikus nyelvi megvalósulásai tehát azok a határozószók (pl. *most, tegnap, jövőre*), illetve azok a főnévi kidolgozást is tartalmazó szerkezetek (pl. *ebben a hónapban, három hete, két év múlva*), amelyek nemcsak tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, hanem profilálják is azt. A deiktikus igeidők viszont – habár annak létrehozásában szerepet kaphatnak – önmagukban nem profilálják a tér- és időbeli kontiguitáson alapuló dektikus

[20] https://hirmagazin.sulinet.hu/hu/eletmod/ki-van-a-vizilovakkal

[21] https://mek.oszk.hu/10100/10149/10149.htm#17

kapcsolatot, csupán lehorgonyzó elemként funkcionálnak a véges igealakokban (vö. Langacker 2002).

2.3. A tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat

A deixis működése szempontjából lényegi az a kapcsolat, amely a közös figyelmi jelenetet a referenciális jelenethez fűzi (lásd Tátrai 2011, 2017: 958–961). A deixisnek mind a kialakulása, mind a működése szempontjából kulcsfontosságúak a résztvevők fizikai világában közvetlenül megfigyelhető események, helyzetek (vö. Lyons 1977: 637–638).

(19) Itt most fordulj jobbra!

Ahogy azt a (19) is szemlélteti, az alapvető jelentőségű deiktikus térjelölésre *(itt, jobbra)* a közvetlenül megfigyelhető referenciális jelenetek esetében nyílik a legnagyobb lehetőség. Ám – ahogy azt korábban az deiktikus időjelölés tárgyalása során már érintettük – a deixis művelete olyan események megjelenítését is jellemzi, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a beszédesemény résztvevőinek világával, perceptuálisan nem megfigyelhetők, de konceptuálisan feldolgozhatók, azaz megérthetők. A perceptuálisan nem feldolgozható, csak közvetetten, nyelvileg hozzáférhető események, helyzetek a deixis működését tekintve kétféleképpen konstruálhatók meg. Egyik esetben a referenciális jelenet ugyanabban a világban zajlik (zajlott, illetve fog zajlani), mint a közös figyelmi jelenet. Ekkor térbeli és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat van a beszédesemény és a nyelvileg hozzáférhetővé tett esemény személy-, illetve tér-időviszonyai között.

(20) Holnap átúszunk a túlsó partra?

Ha tér- és időbeli kontiguitás jellemzi a diskurzust, akkor ez azt jelenti, hogy a megnyilatkozó a maga meghatározott és rögzített térbeli és időbeli pozíciójából viszonyul a reprezentálni kívánt események teréhez és idejéhez. Következésképpen a megnyilatkozónak lehetősége van az olyan deiktikus kifejezések használatára, mint például a (20)-ban található *holnap, a túlsó partra* (lásd még: *ebben a városban, a szomszéd utcában,* illetve *tegnap, néhány évtizeddel ezelőtt, a múlt században* stb.). Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a megnyilatkozó ekkor nem élhet a deiktikus kivetítés lehetőségével (lásd Tátrai 2017: 976–980). Annyi állapítható meg csupán, hogy a deiktikus központ részleges vagy teljes áthelyezése a szereplőkre a megnyilatkozó rögzített tájékozódási centrumához képest történik.

Ha viszont nem áll fenn a beszédesemény és a reprezentált esemény(ek) között az a deiktikus kapcsolat, amely a köztük lévő tér- és időbeli kontiguitáson alapul, akkor a referenciális jelenetet fikcióként értelmezzük (vö. Iser 1993). Az ilyen diskurzusokban a megnyilatkozó a nyelvileg hozzáférhetővé tett eseményeket vagy a beszédeseménynek a referenciális jelenet teréhez és idejéhez képest meghatározatlan távlatából szemléli, vagy a térbeli és időbeli tájékozódás kiindulópontját áthelyezi az adott esemény egyik szereplőjére (vö. Stanzel 1984: 91). A tér- és időbeli kontiguitás hiányát – az auktoriális narrátort szerepeltető regények mellett – jól szemléltetik a népmesék, amelyeknek már egyes kezdőformulái is reflektálnak erre a hiányra.

(21) Hol volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl volt, még az Óperenciás-tengeren is túl, ahol a kurta farkú malac túr, volt egy szegény ember, s annak három fia.[22]

A (21) – hasonlóan a (18)-hoz – rögtön bizonytalanná teszi, hogy a későbbiek során elmondottak egyáltalán megtörténtek-e valamikor *(volt – nem volt)*. Befogadóként tehát jól tesszük, ha a múlt idejű alakoknak – azzal együtt, hogy a narratív diskurzusok sémáját aktiválják – csupán eltávolító funkciót tulajdonítunk, és nem gondoljuk róluk, hogy azok a mi világunk múltbeli eseményeire vonatkoznak. Ebben erősít meg bennünket a gyanakvásra méltán okot adó helymegnevezés *(az Óperenciás-tenger),* amelyet szintén nehezen tudnánk bejelölni a mi világunk térképén. Nem csoda hát, hogy bizonyos záró formulákat már csak ironikusan tudunk értelmezni *(aki nem hiszi, járjon utána)*.

Mindazonáltal – azzal együtt, hogy fikcióként értelmezzük – a (21)-ben szereplő elemi mondatok is lehorgonyzódnak a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában. Az episztemikus lehorgonyzás azt jelenti, hogy a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában a résztvevők a dolgokat és eseményeket megjelenítő elemi mondatokat, illetve az azokban megjelenő entitásvonatkozású névszókat (főneveket) és folyamatjelentésű igéket a referenciális jelenetre vonatkoztatják (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 301–305). A dolgokat megnevező főnevek esetében a határozatlanság, illetve a határozottság jelölése *(egy szegény ember, annak három fia, az Óperenciás-tengeren, az üveghegyen, a kurta farkú malac),* a dolgok közötti temporális relációt megnevező ige esetében pedig az idő, illetve a mód jelölése *(volt, túr)* segíti elő az elemi mondatok lehorgonyzását.

A lehorgonyzó nyelvi elemek alkalmazása tehát azt segíti elő, hogy az adott diskurzusban megjelenő elemi mondatot arra a referenciális jelenetre – annak

[22] https://www.nepmese.hu/index.php/mesetar/mesek/trefas-mesek/a-nagyotmondo-legeny

egészére vagy egy határolt részére – vonatkoztassuk, amelyre a közös figyelmi jelenet keretében, a diskurzus résztvevőinek figyelme irányul. Ez indokolja a deixis fogalmának olyan kiterjedt értelmezését, amely a lehorgonyzó elemeket is e nyitott, prototípuselvű kategóriába sorolja (a lehorgonyzó elemek és a deiktikus kifejezések összefüggéséről lásd Langacker 2002; Brisard 2002; valamint vö. Tolcsvai Nagy 2010: 130–132). Ugyanis a lehorgonyzó nyelvi elemek ugyanúgy kontextusfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki a dolgokat kifejező főnevek és az azok közötti temporális relációt kifejező igék referenciális értelmezéséhez, mint ahogy a prototipikus deiktikus kifejezések (*én, te, itt, ott, most, tegnap* stb.) is kontextusfüggő viszonyítási pontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait (vö. még Tanaka 2011: 29–30; Rühlemann–O'Donnell 2014: 334–337).

A prototipikus deiktikus kifejezések és a lehorgonyzó nyelvi elemek működése között ugyanakkor akadnak lényegi, egymástól közel sem független különbségek is (lásd Tátrai 2011: 149–150; Laczkó–Tátrai 2012: 236–239; vö. még Langacker 2002: 6–15; Brisard 2002: xi–xvii).

(i) A prototipikus deiktikus elemek használata tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között – a lehorgonyzó elemek alkalmazása viszont önmagában nem jelzi, illetőleg nem profilálja ezt a relációt.

(ii) A prototipikus deiktikus elemek sikeres referenciális értelmezése megköveteli a résztvevők fizikai és társas világából származó kontextuális (azaz szituatív) ismeretek mozgósítását – a lehorgonyzó elemek viszont csupán mentális kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet résztvevői között a referenciális jelenetben szereplő dolgok és események megfigyelését, megértését illetően.

(iii) A prototipikus deiktikus elemek a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyait (dimenzióit) teszik hozzáférhetővé – a lehorgonyzó elemek viszont a referenciális jelenet dolgainak és eseményeinek megjelenítésében kapnak szerepet.

A geszturális vagy anaforikus (kataforikus) használattal jellemezhető dologra mutató névmások *(ez, az)* például nem prototipikus példányai a térdeixis összetett kategóriájának. Szemben a térdeixis kategóriájának középpontjában álló, csupán csak lokalizáló, illetve irányadó névmásokkal (*itt, ott, ide, oda, innét, onnét* stb.)

– nem képesek explicitté tenni azt a kontextusfüggő referenciapontot, amelyből kiindulva a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint személyközi viszonyaira vonatkozó deiktikus kifejezések értelmezhetővé válnak *(én, itt, most).* Ennek legkézenfekvőbb magyarázata a nyelvi megismerést lényegileg meghatározó szubjektum-objektum szembenállás. A dologra mutató névmások a szubjektumokhoz közel, illetve tőlük távol lévő, de rajtuk mindenképpen kívül eső objektumokat jelölnek. A dologra mutató névmások önálló használatban a nominális (lehorgonyzott főnévi) szerkezetekhez hasonlóan működnek, ugyanakkor lehorgonyzó elemként a magyarban csak korlátozottan jelennek meg (lásd erre az *e szék, ezen szék, eme szék, azon szék, ama szék* konstrukciókat), sokkal inkább jellemző az a használatuk (lásd *ez a szék, az a szék*), amellyel lehorgonyzott főnevek téri specifikációját hajtják végre. A dologra mutató névmásokat tehát a protoipikus deiktikus és a prototipikus lehorgonyzó elemek közötti átmenetként célszerű kezelni (lásd erről részletesen Laczkó–Tátrai 2012).

3. A személyjelölés és a társas attitűdjelölés deiktikussága

A szociokulturális szituáltságot mint kontextusfüggő kiindulópontot érvényre juttató társas deixis tehát olyan nyelvi művelet, amely a résztvevők társas világából származó ismereteket vonja be a diskurzus értelmezésébe (lásd Tátrai 2017: 968–974). A társas deixis – az említett kontextuális ismeretek mozgósításával – a szóba kerülő referenciális jelenet megértéséhez a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kínál fel szituációfüggő referenciapontokat. A kontextus társas világában a megnyilatkozónak mint társas létezőnek a szociokulturális szituáltságáról szintén elmondható, hogy kontextusfüggő kiindulópontként történő funkcionálását sajátos kettősség jellemzi. A személyjelölés deiktikus műveleteivel egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében. Másfelől a társas (szociokulturális) attitűdjelölés műveleteivel a résztvevők szociokulturális viszonyulásait juttatja érvényre.

(22) Ne akadj horogra! Maradj! Nekem
Bármily szar is, ez szerelem![23]

A (22)-ben az *akadj,* illetve a *maradj* E/2. igealakok a beszédpartnert, a *nekem* E/1. névmás pedig a megnyilatkozót objektiválják a referenciális jelenet szereplőiként, amelyben a *szerelem* harmadik személyű entitásként konstruálódik meg. Az E/2. igealakok ugyanakkor a megnyilatkozó társas attitűdjét is érvényre

[23] http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/12164/amorf-ordogok/zold-hullam-zeneszoveg.html

juttatják azzal, hogy tegező formákként közvetlen, bizalmas viszonyt konstruálnak a résztvevők között. A társas attitűdjelölés azonban nem csupán a személyjelöléshez kötötten valósulhat meg. A megnyilatkozó szociokulturális pozíciója azon túl is kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálásában (lásd Tátrai 2017: 935–938). A (22)-ben például a *szar* kifejezés használatával a megnyilatkozó anélkül képes közvetlen, bizalmas viszonyt kialakítani a beszédpartnerével, hogy valamilyen megszólítással vagy tegező formával objektiválná őt. Sőt ezzel a kifejezéssel a megnyilatkozónak nemcsak a beszédpartnerhez, hanem a diskurzus megalkotottságához, továbbá az adott nyelvváltozat, nyelvi regiszter normáihoz való szociokulturális viszonyulása is érvényre jut. Így megszólalását sokan tekinthetik lazának, hétköznapinak, esetleg durvának vagy éppen szlengesnek, sőt akár cinikusnak is. A társas attitűdjelölés tehát – amelyet Sanders–Spooren (1997) nem problematizál a referenciális központtal összefüggésben – az alkalmazott nyelvi konstrukciókat a diskurzus megformálásával kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, mégpedig a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva. Mindez pedig azt jelenti, hogy a társas deixis olyan nyitott kategória, amely nemcsak a referenciális jelenetbeli szereplők azonosításának, hanem a stílustulajdonítás műveleteinek is keretet ad.

3.1. A személydeixis művelete

A személyjelölés deiktikus műveletei a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához lehorgonyozva végzik el (vö. még Tolcsvai Nagy 2017: 430–435). Az egyes szám első és a második személyű deiktikus nyelvi konstrukciók a közös figyelmi jelenet résztvevőit, a megnyilatkozót és a címzettet objektiválják a referenciális jelenet szereplőiként (nemcsak társas létezőként, hanem fizikai entitásként, valamint mentális ágensként is). Az E/1. és E/2. szereplők egymáshoz való diszkurzív viszonyukban konstuálódnak meg. Így amíg az E/1. és E/2. szereplők konstruálása különbözik a diskurzus résztvevőinek nézőpontja szerint, addig egy E/3. szereplő konstruálása megegyezik a két résztvevő nézőpontja szerint (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 433). A harmadik személyű konstrukciók ugyanis a referenciális jelenetnek azokat a szereplőit jelölik, akik nem azonosíthatók sem a megnyilatkozóval, sem a címzettel, pontosabban sem azok megfigyelhetővé tehető jelenbeli, múltbeli vagy éppen jövőbeli „én”-jével.

A személydeixis legszembetűnőbb esetei tehát a közös figyelmi jelenet résztvevőit, a megnyilatkozót és a címzettet a referenciális jelenet szereplőiként

objektiváló első és második személyű személyes névmások. A magyarban azonban a résztvevői szerepekre történő utalásnak más nyelvi lehetősége is van. A személyes névmások, illetve azok ragozott alakjai mellett a személydeixis az igealakokban, valamint a birtokos személyjeles főnevekben és névutókban morfológiailag is kifejeződhet (vö. Ladányi 2017: 515–519).

(23) a. Hello, I love you.
b. Cześć, kocham cię.
c. Szia, szeretlek.

Az angol nyelvű (23a)-ban mind az első, mind a második személyt névmás *(I, you)* jelöli. A lengyel nyelvű (23b)-ben viszont csak a második személyt jelöli névmás *(cię),* az első személyt az igéhez kapcsolódó inflexiós morféma *(-m)* fejezi ki. A magyar nyelv is gyakran él ez utóbbi lehetőséggel (vö. *szeretem őt is*). Ám sajátosnak mondható abban, hogy – mint a (23c)-ben látható – egyetlen morfémában, a *-lak/-lek* suffixumban egyszerre is ki tudja fejezni az első személyű alanyt és a második személyű tárgyat (vö. Verschueren 1999: 78). Az első és második személyű formák – legyenek azok akár személyes névmások, akár inflexiós morfémák – prototipikus deiktikus kifejezések, mivel sikeres referenciális értelmezésük a közös figyelmi jelenet társas világának feldolgozását, azon belül a beszédesemény résztvevőinek ismeretét követeli meg. Használatuk ugyanis egzisztenciális folytonosságot feltételez a közös figyelmi jelenet résztvevői és a referenciális jelenet e formákkal jelölt szereplői között. A második személyű formáknak azonban a magyarban is létezik kevéssé prototipikus deiktikus használata.

(24) Sohase add fel a reményt, mert soha nem tudhatod, mit hoz a holnap. A rossz napok után jönnek a jók.[24]

A (24)-ben található második személyű forma nem annyira egy konkrét címzettet, sokkal inkább általános alanyt jelöl (vö. *Az ember nem tudhatja, mit hoz a holnap*). Ebben az esetben az aktuális beszédesemény személyközi viszonyainak ismerete nem játszik lényegi szerepet a második személyű kifejezés sikeres értelmezésben (vö. Marmaridou 2000: 77–78).

A többes szám első és második személyű formák többféle deiktikus funkcióban is megjelenhetnek (lásd erről Laczkó–Tátrai 2015a). A többes szám első

[24] https://www.citatum.hu/szo/tudhatod

személynek két alapvető használati lehetősége van. Egyfelől az inkluzív használat, amelynek során a többes szám első személy a megnyilatkozó (és esetleg egyéb harmadik személy vagy személyek) mellett a címzett(ek)et is magában foglalja. Másfelől az exkluzív használat, amely a címzettet kizárja a referensek köréből, csak a megnyilatkozóra és egyéb harmadik személy(ek)re vonatkozik. Az inkluzív és az exkluzív használat tehát egyaránt heterogén többességet fejez ki. A 'mi' csupán a meglehetősen specifikus használati körű „királyi többes" esetében jelöl több 'én'-t, akkor is metonimikusan inkább jogi, mint természetes személyeket. Ugyanakkor – ahogy arról később szó esik még – a többes szám első személyű formák, hasonlóan a személyjelölés más formáihoz, a megnyilatkozó társas attitűdjét is kifejezhetik (vö. De Cock–Kluge 2016; Domonkosi 2016).

A többes szám második személyű formáknak ugyancsak két alapvető használata van. Egyfelől kifejezhet homogén többességet, azaz vonatkozhat több címzettre, jelölhet több személyből álló hallgatóságot. Másfelől kifejezhet heterogén többességet is, amikor a címzett(ek) mellett más, a beszédeseményen kívüli személy(ek)et is magában foglal. Mindazonáltal a T/1. és T/2. formákról általánosságban az állapítható meg, hogy alapesetben egyértelmű deiktikus funkciót töltenek be, hiszen sikeres referenciális értelmezésükhöz – hasonlóan, mint az E/1. és E/2. formák esetében – szükséges a közös figyelmi jelenet társas világának feldolgozása. Ez alól csak az erőteljes általánosítást kifejező megoldások jelentenek kivételt, hiszen ekkor a kifejezések deiktikus jellege háttérbe szorul.

Ahogy arról már szó esett, a személydeixis szempontjából az első és második, illetve a harmadik személyű nyelvi formák (névmások és inflexiós morfémák) használata között alapvető, mélyen gyökerező különbség van. A harmadik személy deiktikus funkcióját elsősorban az első és második személy deiktikus funkciójához képest lehet meghatározni. A harmadik személyű deiktikus kifejezések vonatkozhatnak bárkire, aki nem résztvevője a beszédeseménynek, vagyis nem tölti be sem a megnyilatkozó, sem a címzett szerepét. Ha ugyanis egy ilyen személy a beszédesemény részesévé válna, már nem harmadik, hanem első vagy második személyű deiktikus kifejezések jelölnék őt.

(25) Bár, most, hogy számolgatom, ki aktív még abból a válogatottból... Nézzük: ő igen, ő nem, ő igen, ő nem, ő sem... Tizenegy játékos. Közülük öten Krakkóban az újabb feljutásnál is ott voltak. Erre mondják, azt hiszem, a mai fiatalok: durva...[25]

[25] https://www.jegkorongszovetseg.hu/vendegtoll_kibedi_peter

A harmadik személyű deiktikus kifejezések vonatkoztathatók – általában gesztussal kísérve – a beszédesemény fizikai világában jelen lévő egyéb személyekre. A (25)-ben például csak közvetlen interakcióban működhetne sikeresen a harmadik személyű névmásokkal jelölt szereplők referenciális azonosítása, ahol a megnyilatkozónak lehetősége nyílna arra, hogy a gesztusaival tegye egyértelművé (akár autodeixis, akár heterodeixis formájában), a beszédszituációban kire is vonatkozik az első, kire a második, kire a többi harmadik személyű névmás.

Az első és második, illetve a harmadik személyű deixis megkülönböztetését még indokoltabbá teszi az a tény, hogy a harmadik személy – ellentétben az 'én' és a 'te' használatával – nemcsak deiktikus, hanem anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban is szerepelhet (lásd még ehhez Fillmore 1975: 40–42; Lyons 1977: 660–661). Az anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban használt harmadik személyű formák viszont – mint arról szó esett már – nem a beszédszituációban jelen lévő harmadik személyre vonatkoznak. Ennélfogva referenciális értelmezésükhöz nem a beszédesemény fizikai világának az ismerete szükséges, hanem egy nyelvileg kidolgozott referenciapont (az antecedens vagy a posztcedens) megtalálása.

(26) A rendezvény sztárja egyértelműen Greta Thunberg aktivista volt, láthatóan őt várta a leginkább a tömeg[26]

A (26)-ban az *őt* harmadik személyű névmás az *Greta Thunberg* szövegbeli elemmel együtt (vele koreferenciális kapcsolatot teremtve) válik értelmezhetővé. Az első és második személyű formák azonban nem töltenek be olyan anaforikus funkciót, nem hoznak létre olyan koreferenciális viszonyt, mint a harmadik személyű formák (lásd még Pléh 1998: 164–171; valamint Tolcsvai Nagy 2001: 200–212). Sikeres referenciális értelmezésük ugyanis megköveteli a beszédesemény résztvevőinek az ismeretét: az 'én' mindig a megnyilatkozóból, a 'te' pedig mindig a címzettből kiindulva válik értelmezhetővé.

(27) a. Én is vártam – mondta Kornél.
b. Te is várj! – mondta Kornél a barátjának.
c. Ő is várhat – mondta Kornél a lány felé pillantva.

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy a (27a) és a (27b) példában kataforikus kapcsolat van az *én* és a *Kornél,* illetve a *te* és *a barátjának* diskurzusbeli elemek

[26] https://24.hu/tudomany/2021/11/05/cop26-ensz-klimakonferencia-fridays-for-future-skocia-tuntetes-greta-thunberg/

között, holott itt csak arról van szó, hogy a beszélő Kornél szavainak egyenes idézése után ismerteti annak kontextusát, legalábbis ami a résztvevői szerepeket illeti. Következésképpen az *én,* illetve *te* deiktikus nyelvi elemek, Kornél megnyilatkozásának részeként, beágyazódnak az őt idéző aktuális beszélő szövegébe. A (27c)-ben a harmadik személyű névmásnak is a beágyazott deiktikus használatára találunk példát, hiszen az *ő* az aktuális megnyilatkozó által ismertetett szituációban jelen lévő harmadik személyre, a lányra mutat rá, mégpedig az idézett beszélő gesztusával kísérve.

A személydeixisről általánosságban az állapítható meg, hogy az első és második személyű nyelvi formák általában prototipikus, szimbolikus használattal jellemezhető deiktikus kifejezésekként funkcionálnak. A referenciális jelenet olyan szereplőit jelölik, akik megegyeznek a diskurzus résztvevőivel, de legalább is azok múltbeli vagy jövőbeli énjével. A harmadik személyű deiktikus kifejezések (névmások és inflexiós morfémák) viszont, amelyek a beszédeseményen kívül eső személyekre vonatkoznak, nem tekinthetők a kategória prototipikus példányainak. Nem jellemzi őket ugyanis a deixis tisztán szimbolikus használata. Sikeres referenciális értelmezésük általában vagy gesztussal kísért használatot, vagy anaforikus (esetleg kataforikus) használatot követel meg. Habár a gesztussal kísért használatban profilálva van a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti, tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat, ám ez éppen a gesztus használata által történik meg. Az anaforikus (és kataforikus) használat viszont – a személyt jelölő nominális szerkezetekhez hasonlóan – nem profilálja ezt a kapcsolatot. A harmadik személyű formák egyszerűen csak a beszédeseményen kívül eső szubjektumo(ka)t vagy objektumo(ka)t jelölnek. Ennélfogva nem csak a dologra mutató névmások értelmezhetők a deixis és az episztemikus lehorgonyzás prototipikus megvalósulásai közötti átmenetként, hiszen a harmadik személyű névmások és inflexiós morfémák működése is ezt az átmeneti jelleget mutatja (lásd erről részletesen Laczkó–Tátrai 2012).

Mindemellett a harmadik személyű deiktikus kifejezésnek esetenként olyan sajátos használata is előfordul, amely megkülönböztethető mind a gesztussal kísért, mind az anaforikus használattól.

(28) Na, beszéltél vele?

Tegyük fel, hogy a (28)-ban az E/3. személyes névmás ragozott formája *(vele)* olyasvalakire vonatkozik, aki nincs jelen a beszédszituációban sem, és akit a diskurzus korábbi részében sem említettek meg. Ám a résztvevők bizonyos tematikus háttérismeretei elegendőek lehetnek a sikeres referenciális értelmezéshez.

Elképzelhető ugyanis, hogy a (28)-ban szereplő kérdés címzettjének valamely harmadik személlyel (pl. az apjával, a kedvesével, a főnökével, a szomszédjával stb.) mostanság különösen fontos megbeszélnivalója van, és ezt a megnyilatkozó is nagyon jól tudja.

A harmadik személy kategóriája ugyanakkor nemcsak az első és a második személyhez viszonyítva, hanem önmagában is a személydeixis prototípuselvű nyitottságát mutatja. A harmadik személyű névmás a magyarban jellemzően emberekre vagy akként kezelt élőlényekre vonatkozik, de esetenként jelölhet dolgokat is (vö.: *tedd be őket a fiókba*) (lásd erről részletesen Laczkó–Tátrai 2012; valamint vö. még Kocsány 1995, 2018). A harmadik személyű inflexiós morfémák pedig – anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban – egyaránt vonatkozhatnak személyekre és dolgokra. Továbbá a nem prototipikus deiktikus kifejezésekként funkcionáló lehorgonyzott főnévi szerkezetek, jelöljenek azok akár személyeket, akár dolgokat, szintén tekinthetők harmadik személyűeknek.

3.2. A társas attitűddeixis

A társas deixis kategóriájába a személyjelölés mellett az attitűdjelölés is beletartozik. A társas attitűddeixis a megnyilatkozó szociokulturális viszonyait, illetőleg viszonyulásait juttatja érvényre (vö. Verschueren 1999: 20–21; továbbá vö. még Yule 1996: 10–11; valamint Marmaridou 2000: 74–81). Az attitűddeixis abból a szempontból mutatja a társas deixis kategóriájának nyitottságát, hogy nem a referenciális jelenet szereplőinek a megnyilatkozó kiindulópontjából történő azonosításában kap szerepet, hanem a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságát érvényesíti kontextusfüggő kiindulópontként a konstruálásban. Ahogy arról már szó esett, a társas attitűdjelölés összekapcsolódhat személyjelöléssel, ám el is válhat attól. A társas attitűdjelölés személyjelöléssel összekapcsolódó jellegzetes nyelvi kifejezései a magyarban a tegező és nem tegező alakok, illetve a különböző felszólító és megszólító formák. E deiktikus kifejezések a megnyilatkozók és a címzettek között fennálló, pontosabban diskurzusról diskurzusra újra és újra létrejövő társas kapcsolatot, egyenrangú, illetve alá- vagy fölérendelt társadalmi viszonyt, valamint a közöttük lévő társadalmi távolságot (közelséget) teszik megjeleníthetővé.

(29) a. Pista, te hol laksz?
b. István, maga hol lakik?
c. Besenyő úr, ön hol lakik?
d. Besenyő Pista bácsi, hol tetszik lakni?
e. A Besenyő Pista bácsi hol lakik?

A (29a–e) példákból látható, hogy a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek a címzetthez fűződő szociokulturális viszonyulás kifejezésére tegező (29a) és nem tegező (29b–e) megoldásokat is alkalmaznak. A magyar nyelvben az általában bizalmasabb, közvetlenebb viszonyt kifejező tegezéssel szemben többféle, a társadalmi távolságot érzékeltető megoldás kínálkozik (vö. Domonkosi 2002, 2016). A társadalmi távolságot kiemelő, de azért familiárisabb viszonyt tételező magázás (29b) és az egyértelműen formális kapcsolatot megjelenítő önözés (30c) mellett – azokkal akár kombinálódva – lehetőség van a kimondottan udvariasnak vagy udvariaskodónak ható tetszikelésre (29d) is (lásd Domonkosi–Kuna 2015). A (29e) pedig értelmezhető akként is, hogy abban a megszólításra alkalmas *Besenyő Pista bácsi* forma a *maga, ön* névmási megoldásokhoz hasonló funkciót tölt be. E nem tegező, távolságtartó megoldások közös jellemzője, hogy a címzett jelölésére harmadik személyű – tehát alapesetben a beszédeseményen kívül eső, a résztvevőktől általában térben is távolabb elhelyezkedő személyre vonatkozó – formákat alkalmaznak. E harmadik személyű inflexiós morfémák (igeragok és birtokos személyjelek) a beszélő és címzettje közötti társadalmi távolság metaforikus megjelenítését, kiemelését teszik lehetővé (lásd erről pl. Yule 1996: 10–11; valamint Tolcsvai Nagy 1999: 165). A (29a–e) azt is szemléltetik néhány példával, hogy a tegező és nem tegező formák mellett a címzett megszólítására alkalmazható különféle megoldások *(Pista, István, Besenyő úr, Besenyő Pista bácsi)* is kifejezhetik a megnyilatkozó társadalmi viszonyulását. E megoldások természetesen közel sem merítik ki a magyarra jellemző megszólítási lehetőségeket. Annyi mindenesetre megjegyezhető, hogy a magyar beszélők a megszólításokat a tegező és nem tegező formákkal kombinálva árnyaltan ki tudják fejezni a résztvevők közötti különféle személyközi kapcsolatokat. A (29a–e) ebből csak néhány jellemző együttállást mutatott be.

A többes szám első személy sem csupán a referenciális jelenet szereplőinek kontextusfüggő azonosításában kaphat szerepet. E formák alkalmazásával a megnyilatkozó a társas attitűdjét is kifejezésre juttathatja.

(30) a. Nem tudhatjuk, hogy mikor következhet be pozitív változás.[27]
b. Hogy vagyunk, hogy vagyunk?, viccelődött Rákosi elvtárs… Jól vagyunk, jól vagyunk, viccelődtek a parasztok.[28]

[27] https://www.citatum.hu/idezet/126651

[28] https://logout.hu/tema/viccrovat_6/hsz_8301-8350.html

c. Ma 2 szurit kaptunk.[29]
d. Nem csukjuk be az ablakot?[30]

Ahogy a (24)-ben az egyes szám második személy, úgy a (30a)-ban a többes szám első személy teszi lehetővé az általános alany jelölését. A többes szám első személy alkalmazása ugyanakkor itt a megnyilatkozó azonosulását, szolidaritását, azaz tágabban a társas attitűdjét is kifejezi azzal, hogy az állítást önmagára is vonatkoztatja, illetve hogy a saját nem tudását másokra kiterjesztve feltételez általános információhiányt. A (30b) és a (30c) megnyilatkozója esetében az önmagára vonatkoztatás pedig már csak virtuálisan történik meg, a viccbeli kommunista politikus esetében ugyanúgy, mint a kisgyerekes anya kommentjében. A (30b) kérdésében a referenciális jelenet szereplőjeként a megszólított parasztokat, a (30c)-ben pedig a szóba hozott kisgyereket azonosítjuk, akikkel kapcsolatban a beszélők kifejezik a társas viszonyulásukat. A (30d) ugyancsak a többes szám első személy virtuális használatát szemlélteti (lásd részletesen Veres-Guśpiel 2017). Képzeljük el, hogy egy szobában többen vannak, és az ablaktól legtávolabb elhelyezkedő személy teszi fel a fenti kérdést. Mivel egy ablak becsukása általában nem több ember közös cselekvése, ez esetben jó okunk van azt indirekt kérésként értelmezni, vagyis azt feltételezni, hogy itt a megnyilatkozó valaki mással kívánja végrehajtatni a megjelölt cselekvést. Ha viszont a megnyilatkozó az ablakhoz legközelebb helyezkedne el, kérdését célszerű lenne indirekt ajánlatként értelmezni, vagyis úgy, hogy ekkor a megnyilatkozó saját maga kívánja becsukni az ablakot. Mindenesetre akár kérésként, akár ajánlatként jelenik meg a (30d), a megnyilatkozó azzal, hogy közösségként konstruálja meg a jelenlévőket, a konstruálásban kifejezésre juttatja a társas viszonyulását.

A személyjelöléssel összekapcsolódó attitűddeixis azonban nem csak a megnyilatkozó és a címzett(ek) viszonylatában értelmezhető. A megnyilatkozó az egyéb harmadik személyekhez fűződő társas viszonyulását is kifejezi azzal, ahogy ezt a harmadik személyt megemlíti. A *Pista, István, Besenyő úr, Besenyő Pista bácsi* kifejezésekkel például nemcsak megszólítani lehet valakit, hanem meg is lehet említeni. A megemlítés pedig a harmadik személy vonatkozásában ugyanúgy megjeleníti a megnyilatkozó társas viszonyulását, mint a megszólítás a második személy vonatkozásában. Mindamellett a beszédesemény résztvevőinek társas viszonyát megjelenítő kifejezések tekinthetők az attitűddeixis prototipikus formáinak, nem pedig az egyéb harmadik személyeket megemlítő formák.

[29] https://www.babanet.hu/tarsalgo/viewtopic.php?p=2429979

[30] A példa Veres-Guśpiel (2017) empirikus vizsgálatából származik.

A társas deixis kategóriájának nyitottságára figyelmeztet, hogy a társas attitűdjelölés nem csupán a személyjelöléshez kötötten valósulhat meg. A megnyilatkozó szociokulturális helyzete azon túl is kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálásában. A megnyilatkozó ugyanis a hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok nyelvi megkonstruálását viszonyba hozza azokkal a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára (lásd Tátrai 2012; Tátrai–Ballagó 2020). A megformálásban érvényesülő kontextusfüggő szociokulturális viszonyulás (a személyközi viszonyokon túl a diskurzus megalkotottságához, a nyelvi konstrukciók időbeliségéhez, a szóba kerülő dolgok értékességéhez, az adott nyelvváltozat normáihoz) a stílustulajdonítás társas deiktikus természetére mutat rá A szociokulturális tényezőket működésbe hozó nyelvi konstrukciók alkalmazása ennélfogva olyan szociokulturális deixisként funkcionál, amely e konstrukciók stilisztikai potenciálját a közös figyelmi jelenet interszubjektív szociokulturális kontextusában teszi kiaknázhatóvá (lásd még ehhez Tátrai 2012; Simon 2014; vö. még Stockwell 2002: 41–57).

A társas attitűdjelöléssel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy a diskurzus résztvevőinek társas világról való tudása nem korlátozódik a személyközi (interperszonális) viszonyokkal kapcsolatos ismeretek mozgósítására (lásd ehhez Bartha–Hámori 2010), annál tágabb viszonyrendszert foglal magában. A közös figyelmi jelenet társas világában ugyanis – amellett, hogy az egymás iránti szociális figyelem képességén alapuló, diadikus jellegű interperszonális kapcsolatteremtésre is lehetőség nyílik – az egymás mentális állapotait befolyásoló figyelemirányítás képességét kiaknázó közös, társas cselekvés, a triadikus jellegű interszubjektív megismerés zajlik (lásd Tátrai 2017: 911–916).

4. Összegzés

A tanulmány – annak perspektivikus jellegére helyezve a hangsúlyt – a kontextualizációt a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításaként mutatta be. A kontextualizációt az olyan párhuzamosan érvényesülő kontextusfüggő kiindulópontok működéséhez kötötte, mint a résztvevők tér- és időbeli pozíciója, szociokulturális szituáltsága, valamint tudati beállítódása. Ennek keretében amellett érvelt, hogy mind a tér- és időbeli pozíció, mind a szociokulturális szituáltság egyaránt a referenciális tájékozódás önmagában is összetett deiktikus kiindulópontjaként funkcionálnak.

A funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontot érvényesítő elméleti áttekintés leglényegesebb megállapításai a következők.

- A deixis olyan nyelvi műveletek átfogó megnevezése, amelyek szituációfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki az interszubjektív kontextus fizikai és társas világából a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez.
- A megnyilatkozó a deiktikus kifejezések alkalmazásával arra készteti a címzettjét, hogy az a figyelmét a beszédesemény hatókörébe vont dolgokra és eseményekre, prototipikusan azok tér- és időbeli, valamint szociokulturális dimenziójára irányítsa, és azokat abból a kontextusfüggő kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált.
- A kontextus fizikai világában a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója már önmagában is összetett kiindulópontként funkcionál, hiszen az időjelölésben ugyanúgy lényegi szerepet kap, mint a térjelölésben.
- A térdeixis úgy járul hozzá a diskurzus sikeres referenciális értelmezéséhez, hogy a referenciális jelenet térbeli viszonyait – a tér referenciakeretében mint tágabb figyelmi rendszerben – közvetlenül a résztvevők fizikai teréhez kapcsolja, onnan kínálva referenciapontokat annak feldolgozásához.
- Az idődeixis a temporális viszonyok szituációfüggő feldolgozását teszi lehetővé: olyan időpontokat vagy időtartamokat jelenít meg a referenciális jelenetben, amelyeket a közös figyelmi jelenet, az azon belüli megnyilatkozás idejéhez viszonyítva lehet sikeresen értelmezni.
- A deixis működése szempontjából lényegi az a kapcsolat, amely a közös figyelmi jelenetet a referenciális jelenethez fűzi. Ha tér- és időbeli kontiguitás jellemzi a diskurzust, akkor ez azt jelenti, hogy a megnyilatkozó a maga meghatározott és rögzített térbeli és időbeli pozíciójából viszonyul a hozzáférhetővé tett események teréhez és idejéhez. Ha viszont nem áll fenn a beszédesemény és a reprezentált esemény(ek) között az a deiktikus kapcsolat, amely a köztük lévő tér- és időbeli kontiguitáson alapul, akkor a referenciális jelenetet fikcióként értelmezzük.
- A deixis nyitott, prototípuselvű kategóriájába sorolhatók a lehorgonyzó elemek is, amelyek ugyanúgy kontextusfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki a dolgokat kifejező főnevek és azok közötti

temporális relációt kifejező igék referenciális értelmezéséhez, mint ahogy a prototipikus deiktikus kifejezések is kontextusfüggő viszonyítási pontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait.

- Ugyanakkor amíg a prototipikus deiktikus elemek használata tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, addig a lehorgonyzó elemek alkalmazása önmagában nem jelzi, illetőleg nem profilálja ezt a relációt.
- A kontextus társas világában a megnyilatkozónak mint társas létezőnek a szociokulturális szituáltsága egyfelől a személyjelöléssel a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében, másfelől a társas (szociokulturális) attitűdjelölés műveleteivel a résztvevők szociokulturális viszonyulásait juttatja érvényre.
- A személydeixis kategóriáján belül az első és második személyű nyelvi formák, amelyek a referenciális jelenet szereplőiként a diskurzus résztvevőit objektiválják, a kategória prototipikus példányainak tekinthetők, a harmadik személyű deiktikus kifejezések (névmások és inflexiós morfémák) viszont, amelyek a beszédeseményen kívül eső személyekre vonatkoznak, nem tekinthetők a kategória prototipikus példányainak.
- A megnyilatkozó szociokulturális szituáltságát érvényesítő társas attitűdjelölés, amely nem csupán a személyjelöléshez kötötten, hanem attól függetlenül is megvalósulhat, és amely az alkalmazott nyelvi konstrukciókat a diskurzus megformálásával kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, a stílustulajdonítás műveleteinek is keretet ad, rámutatva azok deiktikus jellegére.

Irodalom

Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. xi–xxxiv.

Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.

Heine, Bernd 1997. *Cognitive foundations of grammar.* Oxford: Oxford University Press.

Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 663–759.

Imrényi András 2019. Kontextualizáló viszonyok az elemi mondatban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 29–45.

Cysouw, Michael 2009. *The paradigmatic structure of person marking.* Oxford: Oxford UP.

De Cock, Barbara – Bettina Kluge 2016. On the referential ambiguity of personal pronouns and its pragmatic consequences. *Pragmatics* 26: 351–360.

Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban.* A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen.

Domonkosi, Ágnes 2016. Perspective and attitudinal deixis in Hungarian. *Jezyk, Komunikacja, Informacja* 11: 86–98.

Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.

Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis.* Indiana University Linguistics Club.

Iser, Wolfgang 1993. *The fictive and the imaginary. Charting literary antropology.* Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.

Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet.* Budapest: Corvina Kiadó.

Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő" névmásról. *Magyar Nyelvőr* 119: 285–293.

Kocsány Piroska 2018. A közelre mutató *ez* névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokozatai. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 117–158.

Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 309–347.

Laczkó Krisztina 2012. Spatial deixis and demonstrative pronouns in Hungarian. In: Christopher Hart (ed.): *Proceedings. Selected papers from UK-CLA Meetings.* Vol. 1. London: The UK Cognitive Linguistics Association. 289–301.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 231–258.

Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.

Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.

Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.): *The handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell. 97–121.

Lyons, John 1977. *Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben.* Budapest: Osiris Kiadó.

Rühlemann, Christoph - O'Donnell, Matthew Brook 2014. Deixis. In: Aijmer, Karin - Rühlemann, Christoph (eds.): *Corpus Pragmatics. A Handbook*. Cambridge: Cambridge University Press. 331-359.

Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.

Sidnell, Jack 2009. Deixis. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics.* Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 114–138.

Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meanings. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisele (eds.): *Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–55.

Stanzel, Franz K. 1984. *A theory of narrative.* Cambridge: Cambridge University Press.

Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction.* London, New York: Routledge.

Tanaka, Shin 2011. *Deixis und Anaphorik. Referenzstrategien in Text, Satz und Wort*. Berlin, Boston: De Gruyter.

Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 311–332.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2012. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 51–71.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 13–28.

Tátrai Szilárd 2021. A kontextualizáció műveletei. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A szövegértés kérdései.* Budapest: Gondolat Kiadó. 43–76.

Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144: 1–43.

Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 115: 154–165.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika.* Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.

Tóth Enikő – Csatár Péter 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85.

Veres-Guśpiel, Agnieszka 2017. A kontextuális tényezők hatása a virtuális használatú többes szám első személyű formák referenciális értelmezésére. *Magyar Nyelvőr* 141: 490–501.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Yule, George 1996. *Pragmatics.* Oxford: Oxford University Press.

Vecsey Zoltán

Kommunikatív szándék és rámutatás konfliktusa a mutató névmások használatában: egy összetett elméleti probléma tanulságai

Absztrakt

A mutató névmások tulajdonságait leíró szemantikai és nyelvfilozófiai modellek többségében elfogadott állításnak számít, hogy az *ez* és az *az* a kontextus aktív hozzájárulása nélkül nem képes ellátni referenciális funkcióját. Korántsem egyértelmű azonban, hogyan kell és hogyan lehet értelmezni a kontextus és a referálás közötti kapcsolat természetét a kifejezések ezen típusánál. Ha az utóbbi évek elméleti szakirodalmát vesszük alapul, a válaszadás három lehetséges módját látjuk körvonalazódni. Az egyik választ Kaplan eredeti felfogása kínálja, amely a beszédcselekvés esetlegességeit zárójelbe téve kizárólag a mutató névmások kontextuális előfordulásaira koncentrál. A második elképzelés a kontextus fogalmának tágabb értelmezésével a beszélői aktivitást is bevonja az elemzésbe. A harmadik koncepció pedig már a hallgatók értelmező aktivitását is releváns kontextuális paraméterként kezeli a referáló használat eseteiben. Ezeket az elgondolásokat szinte kivétel nélkül a klasszikus Carnap/Agnew-példa, a kommunikatív szándék és a rámutatás konfliktusának feloldása motiválta. Ebben a tanulmányban arra kívánok rávilágítani, hogy az említett álláspontok aligha tekinthetők valódi elméleti alternatíváknak. A közös alapfeltételezés, amely szerint a mutató névmások szemantikai értelemben hiányos kifejezések, önmagában véve ingatag kiindulópontot jelent a hipotézisek kritikai összevetéséhez. Ahhoz, hogy előrelépést érjünk el a kutatás ezen területén, leginkább egy metaelméleti reflexióra lenne szükség, amely segítene tisztázni, hogy a rendelkezésünkre álló adatok mely típusára hivatkozva fogalmazzuk meg egyáltalán a szemantikai hiányosságra vonatkozó hipotéziseinket.

Kulcsszavak: mutató névmások, kommunikatív szándék, rámutatás, referencia, adatok és hipotézisek

1. Elméleti háttér

A mutató névmások szemantikai tulajdonságairól szóló vita történeti gyökereit tekintve a múlt század hatvanas-hetvenes éveire vezethető vissza. Ebben az időszakban a nyelvfilozófiai szakirodalom intenzíven tárgyalta azt a kérdést, hogy a tág értelemben vett beszélői rámutatás hogyan módosíthatja a deklaratív állítások által kifejezett propozíciós tartalmat. A vitában olyan szereplők vettek részt, mint Keith Donnellan, David Kaplan vagy John Perry.[1] Ma már kijelenthető, hogy Kaplan *Dthat* című tanulmánya kiemelkedő jelentőségű epizódja volt ennek a vitának (Kaplan 1978). Ebben az írásában Kaplan amellett érvelt, hogy amikor a beszélő egy arra alkalmas nominális kifejezést demonstratív módon használ, akkor kommunikatív szándékai az esetek többségében egy kontextuálisan meghatározott tárgyra vonatkoznak. Ha demonstráció is kíséri a nyelvi megnyilatkozást, a demonstrációt teleologikusnak nevezhetjük. Donnellan (1966) a határozott leírások referenciális és attributív használatát vizsgálva jutott lényegében véve hasonló megállapításra, így a demonstrációk teleologikus értelmezése számára is elfogadható volt. Abban azonban különbözött a véleményük, hogy milyen definícióval kell bevezetni a demonstrált tárgyakat az elméleti szótárba. Donnellan meggyőződése az volt, hogy a demonstrált tárgy és a szándékolt demonstrátum egy és ugyanaz a tárgy. Kaplan ezzel nem értett egyet, szerinte itt különböző technikai kifejezésekről van szó: a rámutató gesztussal kijelölt tárgy bizonyos esetekben ugyanis eltérhet attól a tárgytól, amire a beszélő kommunikatív szándéka irányul. Kaplan fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy azokban a beszédhelyzetekben, ahol ilyen eltérés tapasztalható, ott nem egyszerűen nyelvhasználati hibáról, hanem sokkal inkább faktuális hibáról van szó. A mára híressé vált Carnap/Agnew-gondolatkísérlet ezt a faktuális hibát volt hivatott illusztrálni. Képzeljük el, hogy egy előadóterem falán hosszú ideje Rudolf Carnap bekeretezett fotója látható. A képnek háttal állva Kaplan a fotó irányába mutat, és a következő deklaratív állítást teszi:

(1) **Ez** a huszadik század egyik legjelentősebb gondolkodójának a fotója.[2]

[1] Érdemes hangsúlyozni, hogy a mutató névmások elemzésére többféle elméleti keret is alkalmas. Ebben a tanulmányban a lehetséges nézőpontok közül csak a David Kaplan munkáiban felvázolt logikai-filozófiai elméleti keretet és az ahhoz kapcsolódó szakirodalmat veszem figyelembe. Ez nem jelenti azt, hogy a funkcionális, kognitív nyelvészeti irányzat eszközrendszere, a pragmatikai elemzés vagy valamely más elméleti keret kevésbé lenne alkalmas a kommunikatív szándék és a rámutatás összefüggéseinek feltárására. Éppen ellenkezőleg, a magyarázó erő szempontjából ezek a megközelítések valódi, rivális megoldásokat kínálnak. Tolcsvai Nagy Gábor erre vonatkozó írásbeli megjegyzéséért köszönettel tartozom.

[2] Kaplan a rámutatással kiegészített mutató névmásokra a *dthat* kifejezéssel hivatkozik

A felvázolt nyelvhasználati körülmények alapján a mutató névmást referáló kifejezésnek tekinthetjük (1)-ben: plauzibilis azt feltételezni, hogy a rámutatással kiegészített *ez* ebben a kontextusban Carnap fotójára referál. A gondolatkísérlet része azonban az is, hogy Kaplan tudomása nélkül valaki kicserélte Carnap fotóját Spiro Agnew fotójára.[3] Ez a feltételezés megváltoztatja (1) interpretációját: ha a falon Agnew fotója látható, akkor a rámutatással kiegészített mutató névmás (1)-ben nem Carnap, hanem Agnew fotójára referál. A demonstrált tárgy és a szándékolt demonstrátum tehát nem ugyanaz a tárgy.

Két megjegyzést máris érdemes hozzáfűzni Kaplan kissé elnagyoltan kidolgozott példájához. Az egyik a rámutatással mint nyelven kívüli, fizikai cselekvéssel kapcsolatos. Amikor egy beszélő rámutat egy tárgyra, a rámutatás szemantikai értelemben vett sikeressége nem attól függ, mennyire precízen kivitelezett maga a fizikai cselekvés. A kinyújtott kar és mutatóujj nem valamiféle mágikus erő révén jelöl ki vagy azonosít tárgyakat. A tárgydemonstrációnak ez a formája az esetek többségében egyszerre többféle, egymásnak akár ellentmondó interpretációt is lehetővé tesz. Idézzük itt fel Quine klasszikus meglátását: a virág levelére rámutató ujj és a *zöld* megnyilatkozás önmagában véve értelmezhető úgy, mint egy absztrakt tulajdonságra *(zöldnek lenni)* vonatkozó deklaratív állítás, de úgy is, mint egy absztrakt tulajdonság konkrét instanciájára *(ez zöld)* vonatkozó deklaratív állítás. Magától értetődő, hogy a rámutatás nem tud különbséget tenni e között a két interpretációs lehetőség között. Ehhez az interpretációs bizonytalansághoz hozzáadódik még az is, hogy a rámutatások gyakran a rész-egész viszonytól függetlenül vagy azt felülírva jelölnek ki vagy azonosítanak tárgyakat. Ha az *Ez nagyon tetszik* megnyilatkozással párhuzamosan egy parkolóban álló autó irányába mutatunk, akkor mutatóujjunk irányától függően rámutat(hat)unk például az autó hátsó ajtajának kilincsére, ami értelemszerűen nem lehet az *ez* referense, ha az (egész) autóról kívánunk állítani valamit. A nyelvhasználat mindennapi gyakorlatában az ilyen típusú interpretációs nehézségek valószínűleg csak elvétve vezetnek kommunikációs félreértésekhez. A beszélő szándékainak előzetes ismerete alapján, a beszédhelyzet egyéb körülményeinek figyelembevételével vagy pragmatikai következtetésekkel rutinszerűen kiküszöbölhetők az esetleges félreértések. Gyakorlati szempontból már az is elegendő tehát, ha a rámutatás többé-kevésbé sikeresen ráirányítja a hallgató figyelmét egy adott tárgyra. Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy rámutatás fizikai formája meglehetősen

az eredeti szövegben. Ezt a jelölésmódot ebben a szövegben a félkövér betűtípus használatával helyettesítem.

[3] Spiro Agnew az USA alelnöke volt abban a történelmi periódusban, amikor Kaplan tanulmánya készült.

tökéletlen eszköz egy jól definiálható szemantikai feladat elvégzéséhez: a mutató névmásokhoz referensként hozzárendelhető tárgyak fizikai kijelölése/azonosítása elméleti szempontból számos megválaszolandó kérdést vet fel.

A másik megjegyzés a Carnap/Agnew-gondolatkísérlet szerkezetével kapcsolatos. Kaplan meglehetősen szűkszavúan mutatta be a példát, ezért néhány lényeges részlet óhatatlanul kifejtetlen maradt. A szerző konklúziója szerint természetes úgy vélekedni, hogy a mutató névmás általa használt példánya (1)-ben Agnew fotójára referált, annak ellenére, hogy kommunikatív szándéka Carnap fotójára irányult. Ebből arra következtethetünk, hogy két, háttérben rejlő előfeltevésre épült a gondolatkísérlet. Egyrészt azt kell hallgatólagosan előfeltételeznünk, hogy Kaplan hallgatósága sem tudott arról, hogy Carnap fotóját kicserélték Agnew fotójára. Ha a hallgatóság tudott volna a cseréről, számukra nem lett volna természetes úgy vélekedni, hogy (1) Agnew fotójáról állít valamit, hiszen ebben az esetben nyilvánvaló lett volna, hogy Kaplan a falon már huzamosabb ideje látható Carnap-fotóról kíván valamit állítani. Másrészt azt kell előfeltételeznünk, hogy a hallgatóság nem gondolta úgy, hogy fordulat következett be Kaplan filozófusokra vonatkozó álláspontjában. Vagyis a hallgatóságnak tisztában kellett lennie azzal, hogy Kaplan nem Sprio Agnew-t tartja a huszadik század egyik legjelentősebb gondolkodójának. Ha így lett volna, akkor (1)-et igaz állításként kellett volna interpretálniuk, és nem állhatott volna elő konfliktus a demonstrált tárgy és a szándékolt demonstrátum között. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a mutató névmásokról alkotott elméleti kép jelentős mértékben függ attól, hogy hogyan értékeljük ezeknek a háttérben hagyott előfeltevéseknek az elméleti szerepét és súlyát.

Mielőtt azonban rátérnénk a Carnap/Agnew-gondolatkísérlet által felvetett és nyitva hagyott kérdések tárgyalására, érdemes röviden kitérni arra, hogy Kaplan a későbbiekben mivel egészítette ki vagy módosította *Dthat* című tanulmányában kifejtett véleményét. Ebben a korai szövegben az volt az álláspontja, hogy a mutató névmások rámutatással társított példányainak referenseit részben a kommunikatív beszélői szándék, részben a rámutatás határozza meg. A rámutatás lényegében véve szűkíti a lehetséges demonstrátumok (referensek) halmazát, a beszélői szándék végül pedig egyetlen demonstrátumra (referensre) szűkíti ezt a halmazt. Ha konfliktus áll elő a determinánsok e két típusa között, a rámutatás válik meghatározóvá.

Bő egy évtizeddel később *Demonstratives* című tanulmányában Kaplan már jóval kifinomultabb elgondolást vázolt fel a mutató névmások referenseinek determinációjáról (Kaplan 1989a). A központi gondolat ekkor az volt, hogy

a mutató névmások szemantikai értelemben inkomplett kifejezések. Az *ez* és *az* használatát konvencionális szemantikai szabályok vezérlik – ezeket a lexikailag kódolt szabályokat *karakternek* nevezi Kaplan –, ezek a szabályok azonban nem képesek a referensek – ezeket *tartalomnak* nevezi Kaplan – egyértelmű meghatározására. Szemben az indexikus kifejezésekkel, *én, itt* stb. és a tulajdonnevekkel, *Saul Kripke,* amelyek nem igényelnek kiegészítő rámutatást, a mutató névmások referáló használata megköveteli a rámutatást. Kaplan a következő szimbolikus kifejezést vezette be ennek a követelménynek a jelölésére: d[δ], ahol d egy mutató névmás kontextuális előfordulását jelöli, δ pedig egy rámutatástípus.

Fontos különbség tehát, hogy a *Demonstratives* a mutató névmások egyedi példányai helyett kontextuális előfordulásokról, konkrét fizikai demonstrációk helyett pedig rámutatástípusokról beszél. Ennek az az oka, hogy Kaplan ekkor már úgy gondolja, a mutató névmások elméletét szigorú logikai elvekkel kell megalapozni, a nyelv*használat* esetlegességei pedig érdektelenek a logikai elvek szempontjából.[4] Ennek megfelelően egy komplett mutató névmás karakterét a következő szabály írja le a *Demonstratives* okfejtésében:

> $\mathrm{DET}_{\mathrm{KAPLAN}}$: Egy adott c kontextusban d[δ] olyan közvetlenül referáló kifejezés, amely δ demonstrátumára referál c-ben, ha létezik ilyen demonstrátum, ellenkező esetben d[δ] referens nélküli kifejezés c-ben.[5]

Amint látható, az 1978-ban íródott *Dhat* elgondolásaival összhangban a DET-szabály is megtartja a rámutatások determinációs szerepét a referensek kiválasztásában, a fizikai cselekvéseket itt azonban már típusként értelmezte Kaplan.

A *Demonstratives* szövegéhez kapcsolódó *Afterthoughts* című tanulmány arról tanúskodik, hogy Kaplan egy ponton ismét változtatott korábbi felfogásán (Kaplan 1989b). A változtatás ebben az esetben már jelentősnek mondható. Az *Afterthoughts* ugyanis úgy fogalmaz, hogy nem tartható az a korábbi álláspont, amely a rámutatásoknak determinációs prioritást tulajdonított, a kommunikatív szándékokat pedig másodlagosnak tekintette.[6] Az *Afterthoughts* elképzelései szerint ennek tulajdonképpen a fordítottja az igaz. Kaplan ugyanis úgy érvel, hogy az olyan perceptuális mutató névmások esetében, mint amit (1)-ben láttunk,

---

[4] A konkrét fizikai demonstrációk időbeli folyamatok, ezért például egy triviális következtetés 'Ez p, tehát ez p' akár érvénytelen is lehet, ha a p tulajdonság a két demonstrációt elválasztó időintervallumban megváltozik. Kaplan az ehhez hasonló logikai anomáliákat próbálta kiküszöbölni, amikor a demonstrációk/rámutatások típusaira alapozta újabb felfogását.

[5] Vö. Kaplan 1989a: 527.

[6] Vö. Kaplan 1989b: 582–583.

a kommunikatív szándék ez elsődleges determinációs faktor, a rámutatástípus pedig nem egyéb, mint ennek az elsődleges determinációs faktornak az externalizációja. A kommunikatív szándék fizikai externalizációja leginkább a beszédtempó vagy a hangerő jelenségéhez hasonlít: ezek mindegyike hasznos, kommunikációt segítő eszköz, szemantikai jelentősége viszont egyiknek sincsen. Amint fentebb utaltunk rá, eredetileg azért volt szükség bevonni a demonstrációkat a mutató névmások elméletébe, mert így lehetett kategorikusan elkülöníteni a kontextusra érzékeny nominális lexikai elemek két alosztályát, az indexikus kifejezéseket és a mutató névmásokat. Kaplan azért változtatta meg a referensek determinációjára vonatkozó elképzelését, mert felismerte, hogy a Donnellan által kimutatott kontraszt a határozott leírások referenciális és attributív interpretációjában érvényes a mutató névmások interpretációjára is. Donnellan korábban meggyőzően érvelt amellett, hogy a határozott leírások referenseit – ha vannak ilyenek – a beszélők mentális perspektívájából kiindulva lehet a legpontosabban megragadni.[7] Egy perceptuális mutató névmás esetében a rámutatás az érzékelt tárgyra irányul, és ahogyan Donnellan a határozott leírások esetében kimutatta, a beszélők mentális perspektívája és a rámutatás iránya itt is eltérhet egymástól. Ezért érdemes elkülöníteni a mentális perspektíva és perceptuális fókusz szerepét a mutató névmások elméletében is, és az előbbit tekinteni elsődleges faktornak a referensek determinációjában. Az *Afterthoughts* szövegében így a *kommunikatív szándék* lett Donnellan *mentális perspektíva* terminusának megfelelője. A mutató névmások karakterének módosított kaplani definíciója tehát a következő formában adható meg (ahol I a típus értelmében vett kommunikatív szándék jelölésére szolgál):

> $\mathrm{DET}_{\mathrm{KAPLAN2}}$: Egy adott c kontextusban d olyan közvetlenül referáló kifejezés, amely az I kommunikatív szándék által determinált tárgyra referál c-ben, ha létezik ilyen tárgy, ellenkező esetben d referens nélküli kifejezés c-ben.[8]

Érdemes ismételten megemlíteni, hogy $\mathrm{DET}_{\mathrm{KAPLAN}}$ δ rámutatástípusa azért nem szerepel az iménti definíció elemei között, mert Kaplan ekkor már nem tulajdonított *szemantikai* szerepet ennek a nyelven kívüli determinációs faktornak. $\mathrm{DET}_{\mathrm{KAPLAN2}}$ egyik közvetlen következménye az, hogy meg kell változtatnunk a Carnap/Agnew-gondolatkísérletről alkotott ítéletünket. $\mathrm{DET}_{\mathrm{KAPLAN2}}$ nézőpontjából tekintve már

[7] Donnellan a 'having in mind' terminust vezette be erre a célra.

[8] Vö. Kaplan 1989a: 527.

korántsem természetes azt állítani, hogy a mutató névmás (1)-ben Agnew fotójára referál. Ha Kaplan kommunikatív szándéka a felvázolt beszédhelyzetben Carnap fotójára irányul, akkor (1) erről a fotóról állít valamit.

Nehéz lenne azt mondani, hogy $DET_{KAPLAN2}$ minden szempontból megnyugtatóan tisztázza a Carnap/Agnew-konfliktust. A hallgatók szerepének elemzésére az *Afterthoughts* szövegében sem tér ki Kaplan, és valamilyen oknál fogva itt sem vizsgálja, milyen előfeltevéseken alapult gondolatkísérlete. Azt azonban rögzíthetjük, hogy az *Afterthoughts* sikeresen felvázolt egy legitim elemzési szintet a mutató névmások szisztematikus elmélete számára: ez a *kontextuális előfordulás* logikai elemzési szintje, ahol a mutató névmásokat kiegészítő demonstrációk fizikai tulajdonságai és általában a nyelvhasználat esetlegességei zárójelbe kerülnek. A kommunikatív szándék és a demonstráció konfliktusából fakadó kérdések viszont éppen azért számítanak jelentős súlyú elméleti kérdéseknek, mert a kontextuális előfordulás elemzési szintjével párhuzamosan több lehetséges (legitim) elemzési szint is létezik. A szakirodalom jelenlegi állása alapján pedig megállapítható, hogy a Carnap/Agnew-konfliktus valamilyen formában mindegyik elemzési szinten megjelenik. Nem véletlen, hogy Gomez-Torrente (2019: 31) a közelmúltban úgy fogalmazott, hogy *minden* névmási referenciával foglalkozó elméletnek választ kell találnia a Carnap/Agnew-konfliktusra. A következő szakaszban a két legismertebb alternatív elemzési szintet tekintem át azzal a céllal, hogy bemutassam, milyen érvelési stratégiával lehet felvázolni és megválaszolni az *Afterthoughts* által nyitva hagyott kérdéseket.

2. Kommunikatív szándék és rámutatás konfliktusa: új értelmezések

Az egyik alternatív értelmezési szintet Speaks (2016, 2017) vázolta fel. Speaks egyetért azzal a felfogással, amely a kommunikatív szándékot tekinti elsődleges determinációs faktornak a referálás szempontjából. Véleménye szerint a kommunikatív szándék felülírja a fizikai értelemben vett rámutatás tárgydeterminálló szerepét, nagyjából azon a módon, ahogyan azt $DET_{KAPLAN2}$ javasolja. Speaks ugyanakkor visszatér Kaplan eredeti elképzeléséhez is – *Dhat* és *Demonstratives* –, és a mutató névmásokat szemantikai szempontból hiányos kifejezéseknek tekinti. Speaks abban is követi az eredeti kaplani elképzelést, hogy a mutató névmások *használatával* összefüggő adatokat tekinti az elméletalkotás kiindulópontjának. Ebből fakadóan Speaks végül egy olyan elemzési szintre tesz javaslatot, amely DET_{KAPLAN} és $DET_{KAPLAN2}$ szempontjait kombinálja. Ezt az elemzési szintet a névmási karakterek egyszerű szándékelméletének nevezi, amelyet jelenlegi szóhasználatunknak megfelelően a következő szabállyal lehet megfogalmazni:

> DET_{SPEAKS}: Egy adott c kontextusban használt d[δ] mutató névmás referense akkor és csak akkor lehet a δ által kijelölt tárgy, ha a beszélő kommunikatív szándéka c-ben a δ által kijelölt tárgyra irányul.

Észrevehető, hogy DET_{SPEAKS} szemantikai szerepet tulajdonít δ-nek, ami csak akkor lehetséges, ha δ-t nem rámutatástípusnak, hanem konkrét cselekedetnek fogjuk fel, és a hozzá rendelt szerepet úgy értelmezzük, mint amely egyértelművé teszi a referáló szándékot, ha egyszerre például több potenciális referens is adott c-ben.

Speaks tisztában van azzal, hogy az általa javasolt elemzési szinten jelen van, ha lehet így fogalmazni, egy még alapvetőbb probléma, amely már Kaplan módosított elgondolásában is jelen volt, és amelyet nem lehet megoldottnak tekinteni: DET_{SPEAKS} túlzóan általánosít abban az értelemben, hogy specifikus referáló szándékot tulajdonít minden beszélőnek. A kompetens, felnőtt beszélők jelentős hányadánál kísérleti módszereket alkalmazva feltehetően ki lehetne mutatni a referáló szándék jelenlétét a mutató névmások használatában.[9] A Carnap/Agnew-gondolatkísérletnek is csak úgy volt/van értelme, ha azt gondoljuk, hogy Kaplan specifikus referáló szándéka Carnap fotójára irányult. De az már nem egyértelmű, hogy a 3-5 éves gyerekeknél, akik már képesek kompetens módon használni a mutató névmásokat, beszélhetünk-e ugyanebben az értelemben tárgyakra irányuló specifikus referáló szándékról. Két megoldás képzelhető el erre a problémára, ezek közül az elsőre maga Speaks (2016: 306) is utalást tesz. Mivel nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy a beszélők mely halmaza rendelkezik a szóban forgó referáló szándékkal, az elmélet hatókörét azokra a beszélőkre kell korlátozni, akik valószínűsíthetően képesek ilyen szándékra alapozni a beszédcselekvésüket. A másik megoldás az lenne, hogy nem követeljük meg a beszélőktől, hogy maguk is képesek legyenek reflexív módon számot adni referáló szándékaikról. Ekkor nem lenne elvi akadálya annak, hogy referáló szándékot tulajdonítsunk minden beszélőnek, hiszen az elmélet objektív nézőpontjára hivatkozva kijelenthetnénk, hogy ez a szándék a beszélők egy bizonyos részhalmazánál implicit marad. Az efféle implicit szándéktulajdonítás a nyelvhasználattal összefüggő problémák más eseteiben is elfogadott eljárásnak számít.

Ha ezek a megoldások nem *ad hoc* jellegűek, tehát független érvekkel is alátámaszthatók, még akkor sem egyértelmű, hogy Speaks kombinált szabálya megfelel-e a Gomez-Torrente által megfogalmazott elvárásnak, vagyis nem

[9] Ezt azért lehet magabiztosan kijelenteni, mert a tulajdonnevek használatával összefüggő specifikus referáló szándékoknak már meglehetősen gazdag kísérletes irodalma van. Lásd például Devitt–Porot 2018 áttekintését.

egyértelmű, hogy DET_{SPEAKS} képes-e választ adni a Carnap/Agnew-konfliktusra. Ez a konfliktus ugyanis megkérdőjelezi annak a feltételnek az elégséges voltát, amelyet DET_{SPEAKS} megfogalmaz. Ez a szabály a kommunikatív szándékot és a rámutatást kombinálva jut el a mutató névmások referenseinek kontextuális determinációjához, de az nem teljesen világos, hogy abban az esetben, amikor ez a két faktor konfliktusba kerül, miért kell továbbra is elsődlegességet tulajdonítani a kommunikatív szándéknak a referensek kiválasztásában.

Az egyik lehetséges magyarázat szerint a determinánsfaktorok belső tulajdonságai alapján dől el a referensek kiválasztása. Ha egy determinánsfaktor közvetlenül tárgyra irányuló, azaz *de re* tulajdonságú, akkor feltételezhetjük, hogy kauzális kapcsolatot teremt a referensekkel. Ha egy determinánsfaktor közvetett módon irányul a tárgyakra, azaz *de dicto* tulajdonságú, akkor feltételezhetjük, hogy normatív kapcsolatot teremt a referensekkel. A magyarázat lényege az, hogy a *de re* faktorok kauzális természetük miatt minden esetben felülírják a *de dicto* faktorokat. Térjünk vissza az egyik korábbi példánkhoz, amelyben az *Ez nagyon tetszik* megnyilatkozással párhuzamosan egy parkolóban álló autó irányába mutatunk. Ebben a példában a kommunikatív szándék *de re* tulajdonságú, vagyis a mutató névmást tartalmazó mondattal az előttünk álló autóról kívánunk állítást tenni, és ebbéli szándékunk a percepció kauzális viszonyán alapul. A rámutatás faktora viszont *de dicto* tulajdonságú, mivel az autó egészét csak közvetett módon, az autó valamely részére mutatva tudjuk referensként kijelölni. A Carnap/Agnew-gondolatkísérlet összefüggésében ez a magyarázat azonban nem alkalmazható. Kaplan szándéka az volt, hogy egy állítást tegyen Carnap fotójáról, referálásra irányuló szándéka viszont nem lehetett *de re* tulajdonságú, mert nem állhatott percepción alapuló kauzális viszonyban Carnap fotójával. Így aztán bárhogy is értelmezzük a rámutatás és Agnew fotója között létrejövő determinációs viszonyt, ebben az esetben a kommunikatív szándék nem írhatta felül ezt a viszonyt. Ezért a kérdés: Miért kell elsődlegességet tulajdonítani a kommunikatív szándéknak a referensek kiválasztásában?, megválaszolatlan marad.

Egy másik lehetséges magyarázat abból a feltevésből indul ki, hogy a rámutatásokat másodlagos kommunikatív szándék vezérli.[10] Ez azt jelenti, hogy a DET_{SPEAKS} szabályban szereplő δ rámutatást a következőképpen kell felfognunk: állítani valamit a rámutatás által kijelölt tárgyról a beszélő elsődleges kommunikatív szándékának megfelelően. A magyarázat lényege az, hogy konfliktushoz vezető esetekben a másodlagos kommunikatív szándék felülírja az elsődleges kommunikatív szándékot. Ebben a megközelítésben a Carnap/Agnew-gondolatkísérlet

[10] Az elgondolás részleteit Reimer 1992 fejtette ki.

konfliktusának elemzése ahhoz a konklúzióhoz vezet, hogy Kaplan másodlagos kommunikatív szándéka a névmási referenciát determináló faktor, vagyis (1) nem Carnap, hanem Agnew fotójáról állít valamit. Ez az elemzés összhangban áll Kaplan fentebb már idézett véleményével, és elfogadható választ ad a kommunikatív szándék elsődlegességét érintő kérdésre is. Ennek a magyarázatnak is van azonban gyenge pontja. Ahogyan Speaks (2016: 135) megjegyzi, előfordulhatnak olyan esetek, amelyekben a másodlagos kommunikatív szándék nem képes kijelölni a mutató névmások megfelelő referensét. Ha a beszélő *Ez a Ford nagyon tetszik* megnyilatkozással párhuzamosan egy parkolóban álló autó irányába mutat, és az előtte álló Fordról kíván állítani valamit, de az autó valójában nem Ford, hanem Opel, akkor a rámutatást vezérlő másodlagos kommunikatív szándék nem lenne képes megfelelően felülírni az elsődleges kommunikatív szándékot. A (komplex) mutató névmás referense ebben a beszédhelyzetben egy Ford lenne, ami azt jelentené, hogy a másodlagos kommunikatív szándék fogalmának következetes alkalmazása értelmezési hibához vezet az elméletben.

Az imént említett nehézségek miatt Speaks (2016) meglehetősen szkeptikus végkövetkeztetésre jut gondolatmenete végén. Noha a kombinatív szabály, amely egyszerre veszi figyelembe a beszélők kommunikatív szándékát és a fizikai értelemben vett rámutatás determinációs szerepét, a beszédhelyzetek többségében olyan elemzési eredményhez vezet, amely megfelel intuitív várakozásainak, a Carnap/Agnew-gondolatkísérlet konfliktusát nem képes megnyugtatóan feloldani. Az ellentétes kommunikatív és determinációs faktorok elemzése bonyolult elméleti feladat – állítja Speaks –, sőt ez talán a legbonyolultabb feladat minden olyan elmélet számára, amely a mutató névmások karakterét a kommunikatív szándék fogalmára alapozva igyekszik definiálni.

A másik alternatív értelmezési szinthez úgy juthatunk el, ha egy további determinációs faktort adunk a $\mathrm{DET}_{\mathrm{SPEAKS}}$ szabályhoz. King (2013, 2014) felismerése az, hogy a hallgatóra való hivatkozás nélkül nem lehet általános érvényű szabállyal leírni a mutató névmások karakterének a viselkedését. A hallgatók szerepének hangsúlyozása miatt King koordinációs megközelítésnek nevezi az általa javasolt elemzési szintet. Jelenlegi szóhasználatunkhoz igazítva a következő szabályban lehet összefoglalni King javaslatát:

> $\mathrm{DET}_{\mathrm{KING}}$: Egy adott c kontextusban használt d[δ] mutató névmás referense akkor és csak akkor lehet egy adott o tárgy, ha (i) a beszélő kommunikatív szándéka c-ben o-ra irányul, és (ii) a kompetens, jól informált hallgató felismeri, hogy a beszélő kommunikatív szándéka c-ben o-ra irányul.

A DET_{KING} szabály egyik érdekessége, hogy d[δ] a mutató névmások karakterét szemantikailag hiányosnak tünteti fel, de az (i) és a (ii) kritériumban δ már nem fordul elő. Ennek az az oka, hogy King szerint nem szükségszerű feltétel, hogy a mutató névmások használatához rámutatások is társuljanak. A rámutatás ezen az elemzési szinten olyan lehetőségnek számít, amely biztosíthatja, hogy a (ii) kritérium teljesüljön. Egy kompetens, jól informált hallgató azonban rámutatás nélkül is felismerheti, hogy egy adott kontextusban melyik tárgy számít egy mutató névmás szándékolt referensének. A hallgató támaszkodhat például az aktuális beszédhelyzet előzményeire vagy a kontextus episztemikus alapját jelentő közös tudásra.

Amint láthattuk az előbbiekben, sem Kaplan, sem Speaks nem hivatkozott referenciát determináló faktorként a hallgatókra. King javaslatának értékelése ezért megköveteli, hogy a Carnap/Agnew-gondolatkísérlet eredetileg felvázolt körülményeit kiegészítsük, és ennek megfelelően újraértelmezzük.

Két lehetőség adott ebben a vonatkozásban. Tegyük fel, hogy Kaplan közönsége nem tudott arról, hogy korábban nem Agnew, hanem Carnap fotója volt látható a falon. DET_{KING} (i) kritériuma alapján azt mondhatjuk, hogy Kaplan kommunikatív szándéka Carnap fotójára irányult, DET_{KING} (ii) kritériumából viszont az következik, hogy a jelen lévő kompetens, jól informált hallgatók a közös kontextuális tudásnak és a rámutatásnak megfelelően Agnew fotóját tekintik a mutató névmás szándékolt referensének (1)-ben. Mivel (ii) ellentmond (i)-nek, arra kell következtetnünk, hogy ebben az esetben a mutató névmás referens nélkül marad.

Abból is kiindulhatunk azonban, hogy Kaplan közönsége tudott arról, hogy korábban nem Agnew, hanem Carnap fotója volt látható a falon. Ha ez része lenne a közönség közös kontextuális tudásának, akkor a kompetens, jól informált hallgatók felismerhetnék, hogy Kaplan kommunikatív szándéka Carnap fotójára irányult annak ellenére, hogy a rámutatás Agnew fotóját jelölte ki. Úgy tűnik tehát, ebben az esetben (i) és (ii) kritériumai egyaránt teljesülnek, így a mutató névmás Carnap fotójára referál (1)-ben. King szerint alaposabb elemzés után azonban kimutatható, hogy ez az értelmezés félrevezető. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk, hogy Kaplan rámutató gesztusa – ahogyan azt Speaks javaslatának tárgyalásakor már láthattuk – egy másodlagos kommunikatív szándékból eredeztethető: elsődleges kommunikatív szándékának megfelelően Kaplan a falon látható korábbi fotót, Carnap fotóját kívánta a rámutatással kijelölni. Eközben saját tudása alapján joggal feltételezte, hogy elsődleges és másodlagos kommunikatív szándéka ugyanarra a tárgyra irányul. Ha a (ii) kritérium teljesül,

akkor mindebből az következne, hogy a kompetens, jól informált hallgatók ugyanígy vélekednek. Ez viszont nem lehetséges: a hallgatók közös kontextuális tudásának része az az ismeret, hogy azon a helyen, ahol most Agnew fotója látható, korábban Carnap fotója volt látható, Kaplan ezt viszont nem tudhatja, hiszen nincsen tudomása a fotók cseréjéről – ha tudná, hogy a fotókat kicserélték, és a hallgatóság is tudná, hogy Kaplan tisztában van azzal, milyen fotó látható a falon, akkor (1)-et szó szerinti értelemben nem, csak szatirikus vagy ironikus állításként lehetne értelmezni.

King álláspontja az, hogy a fenti két eset egyikében sem rendelhető referens a mutató névmáshoz (1)-ben.[11] Ez korántsem tekinthető extrém véleménynek. Hasonló értelmezési kihívások és hasonló elméleti reakciók a határozott leírások elméletében is előfordulnak. Gondoljunk egy olyan beszédhelyzetre, amelyben *A falon látható festmény valahonnan ismerős* megnyilatkozás vár értelmezésre. Tegyük fel, hogy a beszélő vélekedésével ellentétben festmény nem, csak egy kívülről bevetülő szabályos árnyék látható a falon. Tegyük fel azt is, hogy a szóban forgó vizuális illúzió a hallgatók közös kontextuális tudásának a része. A hallgatók így tisztában vannak azzal, hogy az adott szituációban nem felel meg egyetlen tárgy sem a beszélő kommunikatív szándékának, így tudják azt is, hogy *a falon látható festmény* határozott leíráshoz nem lehet referenst rendelni. Ha kizárólag a beszélő nézőpontját vennénk figyelembe, akkor azt kellene eldöntenünk, hogy mi a helyes elméleti reakció erre a helyzetre: azt kell mondanunk, hogy a festmény/árnyék különbség miatt a határozott leírás egy nem szándékolt tárgyra (az árnyékra) referál, vagy inkább azt kellene mondanunk, hogy a határozott leírás ebben a beszédhelyzetben egyáltalán nem referál semmire. Ez nem lenne egyszerű döntés. A példa alapján tehát úgy tűnik, hogy King felismerése, amely szerint a hallgatóra való hivatkozás nélkül nem lehet általános érvényű szabállyal leírni a mutató névmások viselkedését, kiterjeszthető a határozott leírások használatának egyes eseteire is.

DET_{KING} megítélését ugyanakkor megnehezíti, hogy az (i) kritérium teljesülésének feltételei nem teljesen egyértelműek. Emlékezzünk, (i) azt mondja ki, hogy egy mutató névmás valamely példányának referense akkor és csak akkor

[11] Érdemes megemlíteni, hogy ennek az álláspontnak egy további változata is létezik a szakirodalomban. King szerint a mutató névmás referens nélkül marad a Carnap/Agnew-konfliktusban, mások úgy vélik, *indeterminált,* hogy mi a referens egy ilyen beszédhelyzetben. Ehhez lásd Gomez-Torrente 2019, 2020. A teljességhez hozzátartozik, hogy Nowak (2021) *referenciális pluralizmusnak* nevezett elmélete szerint a Carnap/Agnew-konfliktusban a mutató névmás egyszerre referál Carnap és Agnew fotójára. Ezek az elgondolások számos új részlettel gazdagítják a mutató névmásokra vonatkozó szakirodalmat, de tárgyalásuk már egy külön tanulmányt igényelne.

lehet egy meghatározott o tárgy, ha a beszélő kommunikatív szándéka a példány használatának kontextusában o-ra irányul. Csakhogy a DET_{SPEAKS} kapcsán említett lehetséges beszédszituáció DET_{KING} megítélésében is releváns marad: ha a beszélő az *Ez a Ford nagyon tetszik* megnyilatkozással az előtte álló Fordról kíván állítani valamit, de a parkolóban álló autó valójában nem Ford, hanem Opel, akkor (i) alapján ellentmondó következtetésekre juthatunk a referálás sikerességére vonatkozóan. Egyrészt vélekedhetünk úgy, hogy a beszélő kommunikatív szándéka ebben a beszédszituációban egy perceptuálisan egyértelműen azonosítható tárgyra irányul, ezért (i) teljesül, és a (komplex) mutató névmás referense a parkolóban álló autó függetlenül az autó olyan esetleges tulajdonságaitól, amelyek a megnyilatkozás pillanatában percepció révén közvetlenül nem azonosíthatók *(Fordnak lenni / Opelnek lenni)*. Másrészt vélekedhetünk úgy is, hogy a beszélő kommunikatív szándéka a percepció révén közvetlenül nem azonosítható tulajdonságokat is érinti, ezért (i) nem teljesülhet, hiszen a parkolóban álló autó egyik közvetlenül nem azonosítható tulajdonsága nem felel meg a beszélő eredeti kommunikatív szándékának.

3. A Carnap/Agnew-konfliktusról szóló vita metaelméleti vonatkozásai

A fentiekben azt láthattuk, hogy eltérő elméleti háttérfeltevésekből kiindulva különböző elemzési szinteken írták le a mutató névmások karakterét a téma szakértői. Az elemzési szintek különbségei javarészt módszertani preferenciákból adódtak. Az általunk tárgyalt szerzők módszertani preferenciái abból derülnek ki, hogy miképpen válaszolták meg a következő három kérdést, amelyek segítségével *azonosítani és lokalizálni* lehet a Carnap/Agnew-gondolatkísérlet által felvetett tárgytudományos problémát:

> (a) A kontextuális előfordulásra vagy a használatra kell koncentrálni a mutató névmások szemantikai elemzésében?
> (b) Szükségszerű vagy esetleges determinációs faktor a sikeres referálás szempontjából a rámutatás?
> (c) Elegendő a beszélő kommunikatív szándékát figyelembe venni a referensek meghatározásakor, vagy a hallgatókat is be kell vonni a kontextuális elemzés paraméterei közé?

Ha összevetjük a fentebb bemutatott karakterszabályokat DET_{KAPLAN}-tól DET_{KING}-ig, és ezek alapján rekonstruáljuk az (a)-(b)-(c) kérdésekre adott egyedi válaszokat, megállapíthatjuk, hogy ha nem is egyértelműen inkompatibilis,

de mindenképpen *rivális* elméleti javaslatokkal állunk szemben. A kérdés természetesen az, hogy miképpen lehet eldönteni, melyik rivális elméleti javaslat tekinthető a legmegalapozottabbnak a szemantika és/vagy a nyelvfilozófia szaktudományos szempontjai alapján. Melyik karakterszabály írja le a legpontosabban és legmegbízhatóbban a mutató névmások referenseit determináló kontextuális faktorokat?

Rivális tárgytudományos javaslatok összevetésekor általában a következő értékelési szempontok merülnek fel:

- Melyik javaslat rendelkezik a legnagyobb magyarázó és előrejelző erővel?
- Melyik javaslat igényli a legkisebb átalakítást eddigi tudásunk szerkezetén belül?
- Melyik javaslat a leggazdaságosabb terminológiai értelemben?

Ezek kétségkívül hatékonyan alkalmazható értékelési szempontok a tárgytudományos viták többségében, az alábbiakban azonban szeretnék röviden bemutatni egy alternatív megközelítést. A javasolt alternatív megközelítést a következő felismerés motiválja: illúzió azt gondolni, hogy a Carnap/Agnew-gondolatkísérlet által felvetett tárgytudományos problémát az (a)-(b)-(c) kérdésekre adott válaszok segítségével egyértelműen azonosítani és lokalizálni lehet. Másképpen fogalmazva, mivel Kaplan, Speaks és King eltérő módon viszonyult (a)-(b)-(c) kérdésekhez, és eltérő hangsúlyú válaszokat is adott ezekre a kérdésekre, nem tekinthető magától értetődőnek, hogy az általuk megfogalmazott karakterszabályok *ugyanarra* a tárgytudományos problémára kínálnak megoldást. Amint említettük, az (a)-(b)-(c) kérdésekre adott válaszok módszertani preferenciákról árulkodnak, vagyis megmutatják, hogy egy-egy szerző milyen típusú adatforrásra (jelen esetben: elméleti tézisre) támaszkodik javaslatának megfogalmazása közben, de megmutatják azt is, hogy az egyes szerzők miként igyekeznek integrálni a különböző típusú adatforrásokból (elméleti tézisekből) nyert információt. Ha valóban nem garantált, hogy a különböző elméleti komponensekből felépülő karakterszabályok ugyanarra a tárgytudományos problémára vonatkoznak Kaplan, Speaks és King javaslataiban, akkor a hagyományos értékelési szempontok alkalmazása helyett minden bizonnyal hasznosabb lenne, ha metaelméleti elemzésnek vetnénk alá a vita egyes mozzanatait vagy akár a vita egészét.

Az utóbbi évek tudományelméleti szakirodalma szerencsére ismer már olyan metaelméleti modellt, amely a nyelvészeti kutatásban alkalmazott módszertani

eljárásokra is alkalmazható, ezért itt nem szükséges egy teljesen új metaelméleti elképzelést felvázolnunk. A szóban forgó modell, a plauzibilis érvelés folyamataira fókuszáló *p-modell,* a Kertész–Rákosi-szerzőpáros monográfiáihoz és tanulmányaihoz kapcsolható (vö. Kertész–Rákosi 2008, 2012, 2014). Jelenlegi témánk összefüggésében eltekinthetünk a p-modell metaelméleti téziseinek részletes ismertetésétől, de a modell egyik jellegzetes elemét érdemes kiemelni. A p-modell szerint a nyelvészeti adatok olyan pozitív plauzibilitási értékkel rendelkező kijelentések, amelyek forrás- és elméletfüggők, és amelyek plauzibilitási értéke egy adott érvelési folyamat vagy vita során megváltozhat.[12] Az adatok elméletfüggősége egyrészt azt jelenti, hogy egy elmélet plauzibilisnek ítélhet meg egy p kijelentést, egy másik elmélet ugyanakkor vitathatja p plauzibilitását, mert azt a forrást, amelyből p eredeti plauzibilitási értéke származik, megbízhatatlannak tekinti. Az elméletfüggőség másik jellegzetessége az, hogy az adatok mint plauzibilis kifejezések mindig egy adott elmélet technikai apparátusát használják a nyelvi jelenségek leírására. Ebben az értelemben az elméletfüggőség meghatározza, hogy a vizsgált nyelvi jelenségek mely aspektusait tudjuk egyáltalán megragadni. Ezért aztán azonos adatok csak úgy használhatók fel különböző elméletekben, ha valamilyen módon biztosított a technikai apparátusok kompatibilitása. Természetesen nem várható, hogy ez a feltétel automatikusan teljesüljön. Amennyiben ez a feltétel nem teljesül, kétségessé válik, hogy azonos természetű-e az a nyelvi jelenség, amelyre két vagy több elmélet elvileg ugyanazzal a technikai kifejezéssel hivatkozott.

Álljon itt két példa annak illusztrálására, hogyan lehetne alkalmazni a p-modell imént idézett meglátásait a Carnap/Agnew-gondolatkísérlet körül zajló vitára.

Első példa. Amint említettük, a $\mathrm{DET}_{\mathrm{KAPLAN2}}$ karakterszabály nem tulajdonít szemantikai szerepet a rámutatás nyelven kívüli determinációs faktorának. A p-modell szerint ezt úgy kell értenünk, hogy $\mathrm{DET}_{\mathrm{KAPLAN2}}$ megbízhatatlan forrásból származó adatként értelmezi „A rámutatás szemantikai szerepet tölt be a mutató névmások referenseinek meghatározásában" kijelentést. Ebből adódóan a *rámutatás* technikai kifejezése elveszíti jelentőségét a szemantikai szótárban: ezzel a technikai kifejezéssel nem lehet a referencia meghatározásával kapcsolatos szemantikai folyamatokat vagy relációkat jelölni. $\mathrm{DET}_{\mathrm{SPEAKS}}$ ezzel szemben magas plauzibilitással rendelkező adatként kezeli „A rámutatás szemantikai szerepet tölt be a mutató névmások referenseinek meghatározásában" kijelentést, és ennek megfelelően szemantikai szignifikanciával rendelkező cselekedet jelölésére

[12] Fontos megjegyezni, hogy az adat fogalmát tágan értelmezi a p-modell. Így a grammatikalitási ítéletek, a korpuszra vonatkozó kijelentések és a többi szokásos adattípus mellett az *elméleti hipotézisek* is adatnak számítanak ebben az elképzelésben.

használja a *rámutatás* technikai kifejezését. Mindezek alapján joggal vethető fel a kérdés, hogy a két karakterszabály technikai apparátusa kompatibilis-e egymással. Ha negatív választ kell adni erre a kérdésre, kétségessé válik, hogy $DET_{KAPLAN2}$ és DET_{SPEAKS} *ugyanarra* a nyelvi jelenségre vonatkozik-e.

Második példa. Láthattuk, hogy DET_{SPEAKS} a plauzibilitási értékek szempontjából neutrálisnak tekinti „A hallgató szükséges kontextuális faktor a mutató névmások referenseinek meghatározásában" kijelentést. A p-modell szerint tehát ez az adat forrása alapján – bármely elmélet vagy hipotézis legyen is ez a forrás – nem plauzibilis kijelentés és nem is implauzibilis kijelentés. DET_{KING} azonban magas plauzibilitási értéket rendel ehhez a kijelentéshez, amint ez a (ii) kritérium szövegezéséből egyértelműen kiderül. Ez azt mutatja, hogy bizonyos adatforrások megbízhatóságát DET_{SPEAKS} és DET_{KING} eltérően ítéli meg. Önmagában véve ez nem jelentene problémát, hiszen a p-modell szerint ez a jelenség éppen az adatok elméletfüggőségének egyik tünete vagy következménye. A *hallgató* technikai kifejezése miatt az előző példa kérdése azonban itt is akuttá válik: ha DET_{SPEAKS} neutrális a *hallgató* szerepét illetően, DET_{KING} viszont szemantikai szignifikanciával rendelkező terminusnak tekinti ezt a kifejezést, akkor nem egyértelmű, hogy kompatibilis-e egymással a két karakterszabály technikai apparátusa, vagy sem. Ennek következtében nem egyértelmű az sem, hogy *ugyanarra* a nyelvi jelenségre vonatkozik-e DET_{SPEAKS} és $DET_{KING,}$ vagy éppen ellenkezőleg, egymást részben ugyan átfedő, de lényegüket tekintve különböző természetű nyelvi jelenségek vizsgálatát teszik lehetővé.

Talán már ebből a két röviden felvázolt példából is kitűnik, hogy a mutató névmásokról és a Carnap/Agnew-konfliktusról szóló szemantikai/nyelvfilozófiai vita értelmezésében van helye és értelme a metaelméleti reflexiónak. Alapvető fontosságú lenne megérteni, hogy az egyes szerzők által megfogalmazott karakterszabályok tényleg rivális tárgytudományos javaslatoknak tekinthetők-e, vagy inkább arról van szó, hogy merőben eltérő nyelvi jelenségeket tárgyalnak többé-kevésbé azonosnak tűnő technikai apparátussal. Ha a p-modell alkalmas metaelméleti eszköz ennek a kérdésnek az eldöntésére, akkor a későbbiekben talán érdemes lenne egy részletesebb vizsgálatot is elvégezni a segítségével.

Irodalom

Devitt, Michael – Porot, Nicholas 2018. The reference of proper names: Testing usage and intuitions. *Cognitive Science* 42: 1552–1585.

Donnellan, Keith 1966. Reference and definite descriptions. *Philosophical Review* 75: 281–304.

Gomez-Torrente, Mario 2019. *Roads to reference*. Oxford: Oxford University Press.

Gomez-Torrente, Mario 2020. Do conflicting intentions give rise to multiple demonstrative reference? Reply to Mena. *Manuscrito* 43: 189–198.

Kaplan, David 1978. Dthat. In: Cole, Peter (ed.): *Syntax and semantics*. New York: Academic Press. 221–244.

Kaplan, David 1989a. Demonstratives. In: Almog, Joseph – Perry, John – Wettstein, Howard (eds.): *Themes from Kaplan*. Oxford: Oxford University Press. 481–563.

Kaplan, David 1989b. Afterthoughts. In: Almog, Joseph – Perry, John – Wettstein, Howard (eds.): *Themes from Kaplan*. Oxford: Oxford University Press. 565–614.

Kertész András – Rákosi Csilla 2008. *Adatok és plauzibilis érvelés a nyelvészetben*. Debrecen: DE Kossuth Egyetemi Kiadó.

Kertész, András – Rákosi, Csilla 2012. *Data and evidence in linguistics: A plausible argumentation model*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kertész, András – Rákosi, Csilla 2014. Introduction. In: Kertész, András – Rákosi, Csilla (eds.): *The evidential basis of linguistic argumentation*. Amsterdam: John Benjamins. 1–15.

King, Jeffrey 2013. Supplementives, the coordination account, and conflicting intentions. *Philosophical Perspectives* 27: 288–311.

King, Jeffrey 2014. Speaker intentions in context. *Nous* 48: 219–237.

Nowak, Ethan 2021. No context, no content, no problem. *Mind & Language.* https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/mila.12273 (Letöltés ideje: 2021. november 6.)

Reimer, Marga 1992. Three views of demonstrative reference. *Synthese* 93: 373–402.

Speaks, Jeff 2016. The role of speaker and hearer in the character of demonstratives. *Mind* 125: 301–139.

Speaks, Jeff 2017. A puzzle about demonstratives and semantic competence. *Philosophical Studies* 174: 709–734.

Simon Gábor

Ez elment vadászni – a mutató névmási deixis funkcióinak és metaforizációjának korpuszvezérelt vizsgálata[1]

Absztrakt

A tanulmány a Magyar Nemzeti Szövegtár adatai alapján azt vizsgálja korpusznyelvészeti eszközökkel, milyen deixist valósítanak meg jellemzően a főnévi mutató névmások közvetlenül igével társulva. Az *ez*V, *az*V konstrukció szemantikai profilját kollostrukciós elemzéssel térképezem fel, azonosítva a tipikus igecsoportokat a konstrukcióban. Az elemzés a deixis fajtáinak azonosítása mellett a névmás metaforizálódására is irányul. A mérés eredményei azt mutatják, hogy nincs kimutatható különbség a kétféle konstrukció esetében a névmás metaforikus jelentését tekintve, ugyanis a közelre mutató névmás esetében nem jellemző az exoforikus deixis, a távolra mutató névmásnál pedig dominál a koreferens használat. Ugyanakkor a vizsgálat különbségeket tár fel a két névmás deiktikus funkciói között, ráirányítva a figyelmet a közelre mutató alak endoforikus és nem forikus adataira.

Kulcsszavak: mutató névmás, konstrukció, kollostrukció, kolexéma, metafora

1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy az önálló mutató névmási térdeixis használatának milyen tendenciái figyelhetők meg a Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.5, Oravecz–Váradi–Sass 2014) adatainak kollostrukciós elemzésével, és elvezet-e ez a vizsgálat releváns metaforikus adatokhoz. De hogy ez a tömör, szaktudományos megfogalmazás ne ijesszen el senkit mindjárt a kifejtés kezdetén,

[1] Ezúton köszönöm a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely tagjainak, különösen Kugler Nórának, Laczkó Krisztinának, Tolcsvai Nagy Gábornak, Tátrai Szilárdnak és Horváth Péternek a tanulmány kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit, javaslatait. Minden észrevétel segítette a dolgozat jobbá tételét, és minden megválaszolatlan kérdésért, elvarratlan szálért, fennmaradó ellentmondásért a szerzőt terheli a felelősség.

fordítsuk figyelmünket a címben megidézett rigmusra. Az ugyanis még a deixis jelenségét jól ismerő olvasókat is izgalmas kihívással szembesítheti.

Nyilvánvaló ugyan, hogy a közelre mutató főnévi névmás *(ez)* térdeixis, azaz a beszédhelyzet fizikai valóságában azonosítható dologra való rámutatás (Tátrai 2017: 962), az azonban már nem egyértelmű, hogy jelentését és vonatkozását tekintve milyen deiktikus kategória, avagy kategóriák példánya. Egyfelől nem kérdéses, hogy a beszélő és a hallgató (a rigmus cselekvési kontextusában tipikusan a felnőtt és a gyermek) által közösen megfigyelt és feldolgozott valóság egy élettelen elemére (jellemzően a gyermek egyik ujjára) vonatkozik a névmás, e tekintetben tehát exoforikus deixisként (Rühlemann–O'Donnell 2014: 340), illetve autodeixisként (Laczkó 2008: 323) értelmezhető. Másfelől azonban az is világos, hogy az igei szerkezet *(elment vadászni)* közreműködik a névmási jelentés kialakulásában (lásd Laczkó 2008: 323–324), amely így a közvetlenül megfigyelhető tárgyon túl egy fiktív szövegvilág emberi szereplőjére is vonatkozik, tehát egyfajta megszemélyesítésként bontakozik ki.

Mindez a deiktikus névmást sokkal inkább a heterodeixis (Laczkó 2008: 325) sajátos példányává teszi, amennyiben egy nem valós, de közvetlenül nem is megfigyelhető (azaz nem képi) világba kell áthelyezniük a kiindulópontjukat a résztvevőknek. Egy másik osztályozásban (lásd Rühlemann–O'Donnell 2014: 341) a teljes szerkezet (névmás + ige) nem forikus (non-phoric) deixisként azonosítható, ám további kérdés, hogy annak felismertető (recognitional) vagy bevezető (introductory) típusába tartozik-e: míg az előbbi egy közös háttértudás aktiválására épít, addig az utóbbi új, korábban nem említett referenst vezet be a diskurzusba (a közelre mutató névmás felütést szolgáló használatára lásd még Laczkó 2008: 333).

És ha ez a problémacsokor nem lenne önmagában is meglehetősen összetett, felvethető, miért éppen a közelre mutató, magas hangrendű alak jelenik meg a mondókában. Vajon csupán a tényleges térbeli közelség motiválja a beszélő választását? Vagy a figyelmi fókusz kijelölése, egyértelműsítése áll a háttérben? Esetleg a játék szituációjában kialakuló pozitív érzelmi viszonyulás magyarázza a közelítést, és így a rigmus a lyonsi empatikus deixis (lásd Rühlemann–O'Donnell 2014: 339), vagy más megközelítésben a tágabb értelemben vett szociális deixis (lásd Laczkó 2008: 329–330) példája?

Nyilvánvaló, hogy a deixis különböző (és különböző kiindulópontú) kategóriáinak egyértelműsítésére vagy egymáshoz igazítására a jelen dolgozat nem vállalkozhat. E szerteágazó problémafelvetés célja sokkal inkább annak a szemléltetése, hogy amint egy kevésbé prototipikus, ám kulturálisan igen beágyazott

diskurzusrészlet deiktikusságát vesszük szemügyre, számos nyitott kérdéssel találhatjuk szemben magunkat. Emeljünk most ki ezekből egyetlen megfigyelést: a deiktikus mutató névmás metaforikus jelentését. Arról van ugyanis szó, hogy a szerkezet egészében a névmás jelentése metaforizálódik, úgy, hogy a résztvevők közben fenntartják a névmás valós fizikai referensének ismeretét is. A hangsúly tehát most nem arra esik, hogy a térbeli viszonyok alapot adnak társas viszonyok figuratív feldolgozásához (lásd Tátrai 2017: 964), bár valószínűleg ennek is van jelentősége a mutató névmási alak kiválasztásában. Lényegesebb, hogy nem alakítható ki a névmási deixis jelentése a teljes jelenet metaforikus konstruálása nélkül. Nem pusztán arról van tehát szó, hogy névmás és ige kompozitumszerkezetet alkot, hanem e szerkezet kölcsönös kidolgozási viszonyaira szeretném ráirányítani a figyelmet. Ebben a megközelítésben a névmási deixisen keresztül lesz kidolgozható az igei folyamatjelentés egyik figurája, miközben az igei típusjelentés (és az ebből következő elvárások a folyamat elsődleges figurájának jellegére nézve) hatással lesznek a deiktikusság kibontakozására, mintegy specifikálja azt.

Vagyis e dolgozat alapvetése, hogy a vizsgált szerkezet konstrukcióként működik, általános kérdése pedig, hogy miként lehet a deixis jelenségéről a konstrukciós nyelvleírás keretei között beszélni. Másként fogalmazva: akkor érthetjük meg jobban a deixisnek ezt a mindennapi, mégis figyelemre érdemes esetét, ha megvizsgáljuk, hogy az önálló mutató névmási deixisnek milyen jellemző előfordulásai vannak a magyarban, és milyen mértékben, hogyan metaforizálódik. A tanulmányban egy olyan vizsgálat eredményeit mutatom be, amely korpuszadatok alapján veszi sorra az önálló mutató névmási deixis + ige (a továbbiakban *ez*V, *az*V szerkezet) jellemző igei összetevőit, hogy ezáltal képet adhasson annak szemantikai profiljáról és a metaforikus rámutatás tendenciáiról. A vizsgálat feltételezi, hogy a szerkezetek konstrukcióként működnek, specifikus kérdései pedig a következők: (i) milyen igei lexémák társulnak jellemzően a névmással a konstrukcióban, és (ii) hogyan tudunk ebből következtetni egyfelől a konstrukció deiktikus működésére (azaz arra, milyen deixisként funkcionál jellemzően), másfelől a névmás metaforizálódására? E kérdések megválaszolására a korpusznyelvészetben mára már bevett kollostrukciós elemzés módszerét hívom segítségül (lásd Stefanowitsch 2013), amely a konstrukcióhoz kapcsolódó, azt tipikusan megvalósító úgynevezett kolexémák statisztikailag szignifikáns csoportját adja meg eredményül a korpuszbeli gyakorisági adatok alapján. Mivel a kétféle névmási alakkal előforduló szerkezetek külön-külön és egymással összehasonlítva is feltérképezhetők, az egyszerű és megkülönböztető (disztinktív) kolexémaelemzést is elvégeztem.

A továbbiakban először részletezem az imént csupán felvetett deixiskategóriákat (2), majd bemutatom a vizsgálat módszerét és a vizsgált nyelvi anyagot (3). Ezt követően ismertetem a mérések eredményeit (4), a tanulmány pedig az eredmények összefoglalásával (5) zárul.

2. Elméleti háttér

A vizsgált mutató névmási deixis prototipikusan térdeixisként funkcionál, azaz a beszédhelyzet térbeli környezetében tudunk vele rámutatni egy fizikai tárgyra, amely a beszélőhöz viszonyítva közel *(ez)* vagy távol *(az)* helyezkedik el (Laczkó 2008; Rühlemann–O'Donnell 2014: 337 és Tátrai 2017; továbbvezető irodalmi hivatkozásokkal). A deixis műveletének három tényezője a rámutatás fókusza (amire a művelet irányul), a rámutatás kiindulópontja (ahonnan a művelet irányul, más néven a deiktikus centrum), valamint e két entitás között kialakuló kapcsolat, viszony (Rühlemann–O'Donnell 2014: 334). Az utóbbi kapcsolat tovább részletezhető (Tanaka 2011: 29–30 alapján, lásd még Simon 2014: 180), amennyiben megkülönböztetjük a deiktikus jel és a fókusz közötti demonstratív viszonyt az origó és a jel közötti reflexív viszonytól.

(1) Mi az Urál hegység mellett születtünk. Úgy tudjuk, az egyik variáció szerint a magyarok is elképzelhető, hogy innen jöttek a Kárpát-medencébe. Tudjuk, hogy több variáció létezik, de nekünk *ez* tetszik a legjobban. (#521476462)[2]

A példa kiemelt kifejezésénél a szűkebb értelemben vett rámutatás a megelőző mondatban bemutatott jelenetre (a magyarok feltételezhető, Urál hegység mellől való bejövetelére) irányul, e jelenet (illetve az ezt reprezentáló tagmondat) a deixis fókusza. Ugyanakkor a térbeli közelség arra is utal, hogy a több lehetséges, alternatív jelenet közül kiemelkedik a korábban részletezett, az ahhoz való pozitív viszonyulást (a *tetszik*-ben kifejeződő kedvelést) tehát a közelség választása erősíti. Ez a fajta reflexív viszony[3] általában a háttérben marad, de

[2] Amennyiben a tanulmány példáinak forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár korpusza, a visszakereshetőség érdekében a példa után megadom a kulcsszó sorszámát.

[3] Tanaka, aki egyébként Gabriele Diewald munkájára hivatkozva mutatja be a deixis összetett szerveződését, felhívja a figyelmet arra is (Tanaka 2011: 29, 25. lábjegyzet), hogy a puszta reflexív viszony (és az abban kimerülő úgynevezett gyenge deixis) voltaképpen megfelel a langackeri kognitív nyelvtanban bevezetett lehorgonyzó predikációnak, azaz a közös alappal megteremtett epsiztemikus kapcsolatnak. A deiktikus művelet reflexív viszonyának felismerése egybevág a deixis tágabb kategóriaként való értelmezésével (lásd Tátrai 2017), amely a lehorgonyzó elemeket

könnyen előtérbe kerülhet, ha a rámutatás egy jelenetre irányul, vagy a diskurzus egyik szereplőjére (társas deixisként). Az utóbbi esetben a magyarban negatív viszonyulást is kifejezhet, miként Laczkó Krisztina példájában: *Ez sem fog soha rendesen megtanulni parkolni* (Laczkó 2008: 330), amely a képesség tagadásával eleve negatív értékelést kezdeményez.

Vagyis a mutató névmási térdeixis alkalmas pozitív és negatív attitűd kifejezésére is. Az előbbi esetben a megnyilatkozó „személyesen érintett az entitással, helyzettel vagy térrel kapcsolatban, amelyre utal, vagy pedig azonosul a befogadó attitűdjével vagy nézőpontjával" (Lyons 1977: 677), és empatikus deixist valósít meg (lásd még Rühlemann–O'Donnel 2014: 339). Az utóbbi példa arra mutat rá, hogy ha a térdeixis fókuszába nem prototipikus fizikai tárgy, hanem ember kerül, akkor ez tárgyiasításként hat, és kiemeli, illetve negatívvá teszi a reflexív viszonyulást. Mindez azt is jelenti, hogy az empatikus deixist, amely voltaképpen a személyes reflexivitás kifejezésmódja, mind tér-, mind társas deixis során megvalósulhat, sőt a negatív, távolító névmáshasználat éppen a személytelenítésre mutat példát a személydeixis specifikus eseteként.

A rámutatás változatosságát tehát egyaránt meghatározza, hogy mire irányul (tárgyra, személyre vagy jelenetre), és hogy milyen igével áll együtt. Másként viselkedhet ugyanaz a mutató névmás prototipikus térdeixisként, társas deixisként és diskurzusdeixisként.[4] Ezért érdemes megvizsgálnunk az igei kolexémákat, azokból ugyanis következtetni lehet arra, hogy a teljes konstrukció milyen deiktikus kategóriát valósít meg, és ezen keresztül arra is, hogy milyen tendenciák figyelhetők meg a mutató névmási deixis használatában.

Nem csupán a rámutatás célpontja lehet változatos: a mutató névmási deixis további fontos aspektusa e célpont azonosíthatósága. E tekintetben megkülönböztetjük az exoforikus deixist (a rámutatás tárgya a külvilágban van, tipikusan tér- és társas deixis) az endoforikus deixistől (a rámutatás tárgya a szövegen belül azonosítható, jellemzően diskurzusdeixis). A rámutatás azonban irányulhat olyan entitásra is, amely „nincs jelen sem a szövegben, sem a szituációban, csupán a beszélő elméjében" (Halliday–Hasan 1976: 61) – ez az úgynevezett nem forikus deixis, amelyre a (2) és a (3) mutat példát.[5]

nem prototipikus deixisként kezeli. Ugyanakkor az is belátható, hogy – szemben a demonstratív viszonnyal – a reflexivitás a névmás és az ige konstrukciós együttműködésében bontakozik ki, amennyiben a névmási komponens elindítja a relfexiót, az igealak pedig kiteljesíti azt.

[4] Erre utal a Halliday–Hasan szerzőpáros is (1976: 61): „a közelség fogalmának különféle értelmezései vannak".

[5] A heterodeixis, amely egy közösen megfigyelt kétdimenziós vizuális (vagy akár más médiumba tartozó) reprezentáció terében végzi el a rámutatást (lásd Laczkó 2008: 325), átmenetként

(2) Közelebb léptem a könyvsorhoz, megpróbáltam elolvasni a gerincekre írt címeket. Vajmi kevés címmel tudtam megbirkózni, mert a legtöbbet számomra ismeretlen betűkkel rótták fel. Azt pedig hiába is kíséreltem volna meg, hogy bár egyet kiemeljek a sorból. Érezvén *ezt* a tehetetlenséget, sétálni kezdtem az állvány mentén. (#39282)

(3) *Ezt* az embert miért vették ki az ágyából?! – kiáltott rá az orvos. – Maga mondta, hogy vegyük ki a betegeket, mert nincs ahová fektetni a katonákat – válaszolt zavartan az asszisztens. (#98469)

Míg a (2) példában a nem forikus rámutatás felismertető (recognitional) alkalmazását látjuk, hiszen az *ezt a tehetetlenséget* nominális szerkezet egy már aktivált, a befogadó számára ismert reprezentációra (a könyvekkel kapcsolatos tanácstalanságra) irányítja ismét a közös figyelmet, addig a (3) a bevezető (introductory) használatot példázza, ahol a referens *(Ezt az embert)* először kap említést,[6] azt valószínűsítve, hogy a további szövegegységben is központi szerepe lesz (Rühlemann–O'Donnell 2014: 341). A nem forikus mutató névmási deixis tehát aktív szerepet vállal a szövegjelentés műveleti szerveződésében: felismertető példányai a nem korerefens anafora (Csatár–Haase 2011) eseteivel mutatnak erős kapcsolatot, bevezető változata pedig kataforikus jellegű diskurzusdeixisként is értelmezhető (Rühlemann–O'Donnel 2014: 355).[7]

Az immár részletesen tárgyalt kategóriák alapján a következő specifikusabb kérdések merülnek fel az *ez*V, *az*V szerkezetek kapcsán. Megkülönböztethetők-e a konstrukció igei komponensei alapján az exo-, endo- és nem forikus megvalósulások, és ha igen, milyen mintázatok szerveződnek a kétféle névmási alak köré? Érvényesül-e a nem forikus funkció önálló, nem kifejtő (nem adnominális)

értelmezhető az exoforikus és a nem forikus kategóriák között: a deixis fókusza a szövegen kívüli valóságban van, ugyanakkor feltételezi annak bizonyos fokú előzetes feldolgozását.

6 A tágabb kontextus tanúsága szerint az ember visszautal a narratíva egy szereplőjére (Zizmalki), ugyanakkor a beágyazott diskurzusban (amelyet az orvos folytat az asszisztenssel) a deiktikus rámutatás utal először a figurára. A bevezető jelleg tehát a beágyazott diskurzus keretei között érvényesül.

7 Ezen a ponton lehetőség nyílik egy olyan modell kialakítására, amellyel nem szembesítjük egymással a deiktikus és a koreferens olvasatot, hanem azokat a koherenciaképzés alternatív, mindazonáltal egymást támogató eseteinek tekintjük. Míg az előbbi esetben a névmást a diskurzus kontextusfüggő kiindulópontjából értjük meg, addig az utóbbinál egy szövegbeli jelentés szolgál referenciapontként, ugyanakkor a kognitív nyelvtan referenciapont-szerkezetével mindkét művelet jellemezhető.

szerkezetben a közelre mutató névmás esetében? Végül: milyen hatással van a konstrukció kétféle változatának megvalósulásaira az a tény, hogy a közelre mutató névmás empatikus, illetve attitűddeixisként is funkcionál?

E kérdések természetesen sokkal messzebbre vezetnek annál, ameddig a jelen tanulmányban eljuthatunk. Mégsem haszontalan a megfogalmazásuk, hiszen mind az empatikus funkció, mind az attitűdjelölés, mind pedig a nem forikus alkalmazásba vétel magyarázhatja, melyik névmás milyen mértékben és milyen változatossággal metaforizálódik, azt tehát, amit Gerard Steen és munkatársai implicit metaforának neveznek. Ebben az esetben maga a nyelvi szimbólum nem kezdeményez tartományok közötti megfeleléseket (nem indirekt a jelentése, szemben a metaforikusan használt kifejezésekkel), ám a diskurzus kohéziós viszonyai (grammatikai és/vagy szemantikai kapcsolatai) alapján mégis metaforikus reprezentációra mutat (Steen et al. 2010: 15, 26). A metaforikus kifejezéssel koreferens névmási anafora az implicit metafora helyettesítésen alapuló esete (például *Ha felgyorsítjuk a gyártást,* azzal *teljesíthetjük a szerződés feltételeit*); a határozatlan vagy általános jelentésű névmási, illetve főnévi kifejezések (például *ez [is] egy ilyen helyzet/dolog,* utalva egy metaforikusan konceptualizált jelenetre) pedig a kihagyáson alapuló implicit metaforák (Steen et al. 2010: 39–40). A tanulmányban az implicit metafora kategóriáját kiterjesztem a deiktikus mutató névmásokra is, amelyek egyrészt maguk is részben elliptikus szerkezetek (amennyiben önállóan, nem pedig főnévvel együtt állnak), másrészt ugyanúgy sematikusan, nem részletezően utalnak a diskurzusvilág összetevőire. Metaforikus értelmezésüket azonban nem a szövegelőzmény teszi lehetővé, sokkal inkább a szövegkörnyezet, hiszen a névmással társuló ige kezdeményezi a deixis fókuszának metaforizálódását.

Végül arra is ki kell térni röviden, hogy az igecentrikus konstrukciók metaforikus jelentése is összefüggésben állhat a deixis műveletével. Doris Schönefeld kollostrukciós mérései (amelyekről a saját vizsgálatom módszertani megalapozásánál még lesz szó) azt mutatják, hogy az angol mozgásige + melléknév / melléknévi igenév konstrukció mintázatainál (például *go rotten, come true*) a deiktikus aspektus korrelál a metaforikus jelentéssel. A távolodó mozgást kifejező *go* jellemzően negatív jelentésű melléknevekkel fordul elő, a közeledésre utaló *come* pedig pozitív preferenciával bír, noha kevésbé tisztán (Schönefeld 2013: 229). A jelen tanulmány olyan konstrukciót tárgyal, amelyben a mutató névmás a rögzült elem, nem pedig az ige, ezért az itt bemutatott eredmények nem hozhatók közvetlen összefüggésbe az igei konstrukciókra irányuló mérésekkel. Az a kérdés azonban felvethető, hogy vajon az igei kolexéma deiktikus aspektusa (már amennyiben

van) és a névmás közelre vagy távolra mutató jellege vajon összefügg-e. Másként fogalmazva, az *ez bejön* vagy az *az bejön* szerkezet lesz-e tipikus a korpusz adatai alapján? (Fenntartva természetesen, hogy a deiktikus perspektíva kétféle érvényesülése nem szükségképpen kapcsolódik össze a konstrukcióban, hiszen más-más tényezők [aktuális figyelemirányítás, vagy a konvencionális fogalmi metafora] motiválhatják a két összetevő deiktikusságát.)

Az elméleti áttekintés alapján a vizsgálat feltevései a következők. (i) A közelre mutató névmás nagyobb arányban, illetve intenzívebben (nagyobb változatossággal) metaforizálódik a konstrukcióban az empatikus bevonódás következtében. (ii) A közelre mutató névmásnál változatosabb lesz az igei kolexémák (és így a metaforizálódás) köre az exoforikus és a nem forikus funkciók miatt. (iii) A távolra mutató névmás csekélyebb mértékű metaforizálódást mutat, részben mert kevesebb funkciót valósíthat meg vele a beszélő (például nincs empatikus használata), részben pedig mert az alak lefoglalódott az anaforikus utalás kifejezésére is.

3. Módszertani háttér

„Elméleti jelentősége ellenére a deixis az egyik empirikusan legkevésbé tanulmányozott központi területe a pragmatikának" (Levinson 2004: 97). Ez a kijelentés napjainkban is igaznak tűnik a magyar nyelvtudományban, ha a korpuszok módszeres tanulmányozását tekintjük. Noha a kísérletes pragmatikai vizsgálatok éppen a mutató névmási deixis esetében hoztak új eredményeket az elmúlt években a magyar nyelvre vonatkozóan (Tóth–Csatár 2014; Csatár–Tóth 2015), és a társas deixis kutatásában is sikerrel alkalmaznak már empirikus módszereket (Domonkosi 2018), a magyar nyelvészet korántsem bővelkedik e téren korpusznyelvészeti kutatásokban. Ezek éppen csak megindultak az elmúlt évtizedben. Boronkai (2010) egy magánéleti társalgásokból és drámaszövegekből álló kutatói korpuszon vizsgálódik, elsősorban a nézőpont jelöltségét és ennek szövegtipológiai alkalmazhatóságát vizsgálja. Baranyiné (2011) pedig ugyancsak szövegtipológiai vizsgálatban fordul népdalokból összeállított korpuszához. Az utóbbi elemzések tehát korpuszra támaszkodnak, amennyiben áttekintik a deixis egy aspektusának megjelenéseit a vizsgálat céljából összeállított szövegegyüttesben, ám nem alkalmaznak a korpusznyelvészetben bevett mérési eljárásokat.

Pedig a nemzetközi korpuszpragmatikai kutatások igen szép eredményeket mutatnak fel a deixis tanulmányozásában is. Hogy csupán egy példát említsek, Christoph Rühlemann és Matthew Brook O'Donnell (2014) narratív szövegekből álló, előzetesen annotált korpuszban számolta ki a deiktikus mutató névmások

szövegbeli pozícióját (egy 0 és 1 közé eső hányadosként), ennek segítségével pedig mennyiségileg elemezték, milyen szöveghelyeket preferálnak az egyes deixistípusok. Emellett azt is megnézték, mennyire kulcselemei (key items) a deiktikus mutató névmások az egyes szövegrészeknek, azaz milyen gyakorisággal jelennek meg az elbeszélést megelőzően, az elbeszélés kezdetén, az elbeszélés során vagy zárlatában, illetve az elbeszélést követően. Sőt a kulcsszerűséget (keyness) az elkülönített szövegegységek egymáshoz mért összehasonlításával is kiszámolták (intratextual keyness analysis). Azt találták, hogy az egyes számú *this* az elbeszélések kezdetén kiemelkedően gyakori, míg a többes számú *these*-nek nincs ilyen preferenciája. Az előbbi erősen társul az elbeszéléskezdő helyzettel, és erősen kerüli a zárlatot. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a vizsgált korpuszban a közelre mutató névmás elsődleges funkciója a bevezetés, olyan entitásokra irányítja ugyanis a figyelmet, amelyek fontos szereppel rendelkeznek az elbeszélés további részében. Az angol *this* „arra való, hogy jelölje a központi narratív elemet" (Rühlemann–O'Donnell 2014: 355). Ebben a vizsgálatban tehát módszeres szövegstatisztikai mérésekkel jutottak el a multifunkciós deiktikus névmás használati tendenciáinak a feltérképezéséhez.

Hasonló célokat tűztem ki magam is a magyar főnévi mutató névmásoknál, ám méréseim a preferált szövegbeli pozíció elemzése helyett a preferált együttesen előforduló igei lemmák feltárására irányulnak. Választott módszerem a kollostrukciós elemzés (összefoglalóan lásd Stefanowitsch 2013), amelyet már sikerrel alkalmaztak angol igei konstrukciók deiktikus aspektusának a vizsgálatára (Schönefeld 2013). Az elemzés általában véve azt vizsgálja, milyen viszonyban állnak egyes lexikális elemek egy konstrukcióval: melyek társulnak hozzá szignifikánsan gyakran (ezek lesznek a konstrukció szignifikánsan vonzott kolexémái), és melyek kerülik a konstrukcióban való megjelenést (szignifikánsan taszított kolexémák). A módszer tehát feltételezi egyfelől a konstrukciók potenciális önállóságát (amennyiben több különböző kolexéma is megvalósíthatja azokat), másfelől a konstrukciók és az azokban előforduló lexikális elemek gyakorisági megoszlásából indul ki, az adatokat pedig statisztikai próbáknak veti alá.

Az eljárás lényege, hogy összeveti az adott konstrukció és az adott lexikai elem gyakoriságát a konstrukció más elemekkel való előfordulásával, az adott elem más konstrukciókban való megjelenésével, valamint más elemek más konstrukciókban megfigyelhető előfordulásával. A megfigyelt gyakoriságokat a korpuszban várható gyakoriságok alapján értékeli ki, és statisztikai teszttel (jellemzően a Fisher–Yates egzakt teszttel) vizsgálja, hogy a várható gyakoriságtól való eltérés vajon szignifikáns-e (azaz nem a véletlen eredménye). A teszt eredményeként

kapott *p*-érték közvetlenül értelmezhető a konstrukció és a lexikális elem közötti asszociáció erősségeként.[8]

A kollostrukciós elemzésnek két változatát alkalmaztam a kutatásban (lásd Stefanowitsch 2013). Az egyszerű kolexémaelemzés a kollokálódást méri, de nem két szó között, hanem két konstrukció, egy grammatikai szerkezet (jelen esetben a mutató névmás + igealak) és egy lexikális szerkezet (a korpuszban előforduló igék szófaji kategóriája) viszonylatában. Az elemzés a vizsgált konstrukciók szemantikai jellemzését teszi lehetővé (Schönefeld 2013: 220), mert azonosíthatóvá teszi a kolexémák csoportosításán keresztül azokat a jelentéseket, amelyek a konstrukcióhoz kapcsolódnak. A megkülönböztető kolexémaelemzés két hasonló jelentésű konstrukció összevetését végzi el. A két konstrukcióban előforduló kollokációk gyakoriságát egymáshoz is viszonyítja, így felmutatja azokat a kolexémákat, amelyek erősen kapcsolódnak az egyik vagy a másik konstrukcióhoz, azaz megkülönböztetik a két konstrukciót egymástól. A megkülönböztető kolexémaelemzés eredménye tehát nem azonos az egyszerű változatéval (Schönefeld 2013: 223): itt ugyanis nem szerepelnek azok a társult kifejezések a listában, amelyek egyformán jól asszociálódnak mindkét konstrukcióval, vagyis a megkülönböztető elemzés előtérbe helyezi a különbségeket, és elrejti a hasonlóságokat (Stefanowitsch 2013).

A kollostrukciós elemzéseket a Magyar Nemzeti Szövegtár2 korpuszának anyagán hajtottam végre. Bár ez a szöveganyag jelentős mennyiségű ismétlődő találatot tartalmaz (amely értelemszerűen torzítja a mérés eredményeit), és a beépített szófaji elemző korántsem mentes a hibáktól (az *elhunyt* kifejezést például többszörös szűrés után is múlt idejű alakként értelmezte még az ilyen példákban is: *valóban Molnár László az elhunyt* [#78092347]), elemzett korpuszként olyan lekérdezési és szűrési feltételeket állíthatunk be, amelyek elengedhetetlenek a választott módszernél. Kiindulópontként minden esetben (alkorpuszokra való szűkítés nélkül) lekértem a névmási alakváltozat összes előfordulását, beállítva az alanyesetben álló mutató névmás feltételét. Majd négy szűrést végeztem el: elhagytam a mintából azokat az előfordulásokat, amelyekben a névmást háromszónyi ablakban főnév, melléknév, illetve befejezett melléknévi igenév követi,

[8] Az eredmények könnyebb értelmezhetősége érdekében általában a kapott eredmények logaritmikus transzformációját is elvégzik (Levshina 2015: 232), így ugyanis a nem szignifikáns lexikai elemek *p*-értéke 0 köré esik, míg a szignifikáns elemeké magas értékű lesz. Azoknál az elemeknél, amelyeknél a megfigyelt gyakoriság kisebb a várhatónál, a logaritmikus transzformáció negatív értéket ad (mert a 0 és 1 közötti értékeknek negatív a logaritmusuk), míg ha a megfigyelt gyakoriság nagyobb a várhatónál, és a transzformációval kapott érték ellentettjét vesszük, pozitív értékeket kapunk. Így az átalakított *p*-érték előjele és nagysága a kolexéma konstrukcióval való társulásának mértékét mutatja.

végül kiemeltem azokat az adatokat, amelyekben a névmást közvetlenül igealak követi.[9] A legutolsó szűrés eredményeként kapott konkordanciából lemmatizált gyakorisági listát kértem R1 pozícióra, és a listát kézileg is ellenőriztem, az első 150 elemnél[10] a tévesen igeként azonosított szótöveket eltávolítottam a listából. Az 1. táblázat mutatja a teljes minta és a szűrésekkel előállított minták nagyságát darabszámban.

1. táblázat. A vizsgált minta nagysága az egyes szűrési feltételek mellett, darabszámban

	Teljes minta	**Negatív szűrés főnévre (R0–R3)**	**Negatív szűrés melléknévre (R0–R3)**	**Negatív szűrés befejezett melléknévi igenévre (R0–R3)**	**Pozitív szűrés igére (R0–R1), manuális ellenőrzéssel**
ez	695 551	112 655	58431	56666	4848
az	1 611 460	262 458	106496	101903	6140

Az egyszerű kolexémaelmezést egy 2×2-es kontigenciatáblára építettem (Levshina 2015 alapján), amelyet az alábbi táblázat szemléltet. Annak kiszámításához, menynyi nem névmás köré szerveződő igei konstrukció van a korpuszban, lekértem a korpusz minden igealakjának számát (111 451 339 előfordulás), és ezt az adatot használtam a korpusz összes igei konstrukciójának közelítő számaként (hasonlóan jár el Levshina 2015: 227 az orosz ditranzitív konstrukció esetében).

[9] A háromszavas negatív szűrési ablak beállítása azt a célt szolgálta, hogy semmiképpen ne kerüljenek a mintába adnominális kifejezések (pl. *ez az ember, az a nagy ház*). Ugyanakkor felvethető, hogy ez túlzott elővigyázatosság az elemző részéről, hiszen az R1-re végzett pozitív igei szűrés elkerülhetővé teszi az adnominális találatokat. Vagyis a negatív szűréseknél sem feltétlenül indokolt a nagyobb ablak, amely viszont a névmást követő ige argumentumait is kiszűri. Mindezek alapján az itt bemutatott mérés a jövőben tovább finomítandó, többek között oly módon is, hogy az R1 pozitív szűrésnél csak E/3. igealakokat enged meg a lekérdezés.

[10] A közelre mutató névmás esetében összesen 742 igető jelenik meg R1 pozícióban, a távolra mutató névmás esetében pedig 1202 igető. A tövek túlnyomó része azonban nagyon ritkán (1-5 esetben) tűnik csak fel a korpuszban, ezért az elemzést mindkét névmás esetében az első 150 potenciális igei kolexémára szűkítettem. A lista végén így is olyan tövek állnak, amelyek legfeljebb 3-szor fordulnak elő a korpuszban a névmással. Emiatt a szűkítés miatt a kézi ellenőrzést is az első 150 elemre végeztem el.

2. táblázat. Az egyszerű kolexémaelemzés kontingenciatáblájának sémája

	*ez*V/*az*V konstrukció[11]	nem névmási konstrukció
Igei kolexéma az adott kontrukcióban	a	b
Más igei kolexémák az adott konstrukcióban	c	d

A megkülönböztető kolexémaelemzéshez hasonló táblázatot használtam annyi különbséggel, hogy annak két fő oszlopa a két konstrukció adatait tartalmazza.

3. táblázat A megkülönböztető kolexémaelemzésnél alkalmazott kontingenciatábla sémája

	*ez*V konstrukció	*az*V konstrukció
Igei kolexéma az adott kontrukcióban	a	b
Más igei kolexémák az adott konstrukcióban	c	d

Az MNSz2-ből kinyertem tehát az adott konstrukció adott igei kolexémával előforduló minden lehetőségének a számát, illetve az adott igei kolexéma összes korpuszbeli előfordulásának a számát. A mérésben mindkét konstrukciónál az első 150 igetövet vettem tekintetbe. A kollostrukciós elemzéseket az R statisztikai szoftverrel végeztem (v4.1.0, R Core Team 2021).[12]

Felmerülhet végül, hogy a választott módszer, noha kétségkívül alapos elemzést biztosít, miért nem helyettesíthető egyszerűbb mérési eljárásokkal, esetleg más korpuszlekérdező felületekkel. A névmásokkal kollokálódó kifejezések puszta átvizsgálása nem hozna jó eredményt a konstrukcióként kezelt szerkezet viselkedésének a megfigyelésében. A közelre mutató alak esetében az első 69 kollokált között nincs igealak (a 70. a *lenne* 5,886-os logDice-értékkel, a kollokálódás méréséről lásd Rychlý 2008), a távolra mutató alaknál pedig 97 kollokált előzi meg az első igealakot (*volt,* 5,669-es logDice-értékkel). Tehát gyakorlatilag nincs igealak a legstabilabban kollokálódó kifejezések között, az előforduló gyengén

[11] Természetesen külön-külön kontingenciatáblát szükséges összeállítani a két vizsgált konstrukcióhoz, az itt bemutatott séma összefoglaló jellegű.

[12] A Fisher–Yates egzakt teszt végrehajtásához az Rling csomag pv.Fisher.collostr() függvényét használtam (lásd Levshina 2015).

asszociálódó igetövek pedig az *ez* esetében a létige alakjai (például *lehet, lesz, volt*), a *fog* segédige, valamint a *jelent* és a *megtörténik* igetövek egy-egy alakja. A távolra mutató névmásnál még szűkebb a kollokációkkal kapott keresztmetszet: a *kell* segédigén túl csak a létige alakjai fordulnak elő 5-ös logDice-érték felett (például *van, lenne, volna, lett, lesz, lehet*). Ha tehát nem konstrukcióként kezeljük a szerkezetet, hanem egy névmás és egy másik szó társulásaként, nem juthatunk el a jelenség valódi korpuszbeli változatosságához.

További lehetőséget nyújt az igei bővítménykeretek vizsgálatára a Mazsola keresőfelület (Sass 2009), amely felkínálja a bővítmények esetalakjának és lexikai tövének megkötését is, hogy így lekérhessük az adott bővítménnyel jellemzően előforduló igetövek listáját. Vagyis az alanyesetű *ez*, illetve *az* tőre keresve, az ige helyét üresen hagyva lekérdezhetők a kétféle névmási alak mellett tipikusan előforduló igetövek. Az egyik probléma ezzel a valóban egyszerű eljárással, hogy az eszköz nem különbözteti meg a névmás önálló és kifejtő használatát, vagyis az adnominális előfordulásokat kézzel kellene kiszűrni minden egyes igető esetében. A másik problémát az eszköz hátterében álló mérési mód okozza: noha a Mazsola korrigált MI-együtthatót számol, ami bevett eszköz a korpusznyelvészetben, ám köztudottan hapaxérzékeny (a ritka előfordulásokat favorizálja, lásd Evert 2009), és nem statisztikai tesztelésen, hanem csupán a gyakoriságok arányosításán alapul a mérési mód, így nem a szignifikáns, hanem a jellemzően gyakori igetöveket kapjuk meg.

Mindezek alapján a mutató névmási deixis funkcióinak korpuszvezérelt elemzését a kollostrukciós mérésre érdemes alapozni, amely elvezetheti a kutatót a névmások metaforikus előfordulásaihoz is. A továbbiakban a mérések eredményeit ismertetem.

4. Eredmények

Elsőként az egyszerű kolexémaelemzéssel előálló igelistákat tekintem át, terjedelmi okokból mindkét konstrukciónál az első húsz szignifikánsan vonzott, illetve taszított igei kolexémát vizsgálom meg részletesen.[13] Ezt követően térek ki a megkülönböztető kolexémaelemzéssel nyert listákra.

[13] A konstrukcióval való társulás alsó határa konvencionálisan 1,3-es logaritmikusan transzformált *p*-érték, amely 0,05-os szignifikanciaküszöbnek feleltethető meg (Levshina 2015: 233). Természetesen ennél szigorúbb küszöbérték is beállítható (0,01-nek 2, 0,001-nek pedig 3 a logaritmikusan transzformált *p*-értéke).

4.1. Egyszerű kolexémaelemzések

4.1.1. Az *ez*V konstrukció igei kolexémái

A közelre mutató névmási alak köré szerveződő konstrukció jellemző igetöveit az alábbi táblázat mutatja be. A konstrukcióban megfigyelhető gyakoriság mellett a transzformált *p*-értéket is tartalmazza az adattábla.

4. táblázat. Az *ez*V konstrukció kolexémái

Vonzott kolexémák			Taszított kolexémák		
Igető	**Gyakoriság a konstrukcióban**	**logp**	**Igető**	**Gyakoriság a konstrukcióban**	**logp**
megtörténik	913	Inf	van	168	-48,100975
bekövetkezik	199	Inf	tud	9	-41,794870
mar[14]	156	194,238809	mond	6	-31,380954
kiderül	176	166,726313	tesz	7	-19,399220
meghibásodik	70	157,439023	kell	53	-17,190088
érdekel	159	156,033810	lát	3	-14,814864
lesz	461	154,052271	ad	8	-14,558475
tetszik	153	142,629110	vesz	3	-14,179456
megvalósul	87	126,002725	lehet	43	-9,939553
elfogy	67	95,517503	szól	8	-7,031912
megtörténhet	49	80,732455	gondol	8	-5,831028
megváltozik	65	70,176314	vezet	3	-5,528948
megszűnik	72	68,074714	fog	17	-5,423557
elmarad	65	64,130205	áll	21	-5,095372
elhangzik	58	50,544610	nincs	22	-4,260023
megvan	64	45,391675	jön	12	-2,816027
kitudódik	15	31,870885	mutat	5	-2,731756
meghiúsul	18	29,518089	következik	8	-2,453222
kimarad	29	28,608452	érint	4	-2,120185
bebizonyosodik	19	22,559498	marad	13	-2,020837

[14] Vélhetően első ránézésére feltűnik a *mar* igető, gyakoriságát és jelentését tekintve is kiugró eleme a listának. Ám az előkelő pozíció sajnos téves mintavétel eredménye: valójában a *már* partikula ékezet nélküli alakja (például *mondjuk ez mar nem tartozik szorosan a topichoz* [#84245832]), ráadásul a találatok nagy része ismétlődő, ezért az adat nem vehető figyelembe a konstrukció igei profiljának meghatározásakor. (Azért nem távolítottam el végül az itt közölt listából, hogy rámutathassak arra, milyen körültekintően szükséges eljárni a korpuszelemzéssel kapott eredmények értelmezésekor, és mennyire fontos a jól felépített, illetve jól annotált korpusz.)

Tekintsük át először a konstrukcióval tipikusan együtt álló igéket. A lemmák csaknem fele állapotváltozást jelent: ezek között vannak általános *(megtörténik, bekövetkezik, megvalósul, megtörténhet, megvan* [főként *megvolt* alakban 'megtörtént' jelentéssel], *megváltozik, megszűnik),* valamint specifikusabb jelentésű igék is (az utóbbiakra példa a *meghibásodik, elfogy, elmarad, meghiúsul, kimarad*). A (4–7) példák mutatják e kolexémák megvalósulásait a korpuszban. Jól látható, hogy ezek visszautalnak a diskurzus korábbi részére, a már feldolgozott elemi jeleneteket (vagy éppen azok egyes résztvevőit) helyezik újra a figyelem előterébe. Tehát endoforikus deixisként (amennyiben a diskurzus már feldolgozott részére mutatnak rá), vagy pedig felismertető nem forikus deixisként értelmezhetők (amennyiben a korábbi konceptualizáció újraaktiválását várják el), átmenetet képezve e két kategória között. Érintkezést mutatnak az úgynevezett eseménydeixissel is (lásd Laczkó 2008), amennyiben egy komplex jelenetre vagy jelenetsorra mutatnak rá felidéztető céllal, ám nem a külső valóságban, hanem a szöveg világában. Sőt a (7) arra utal, hogy minél specifikusabb az igei jelentés, annál konkrétabb a korábbi jelenet egyik entitásának felidézése, ami a névmás anaforikus használatának a tartományába csap át.

(4) és egyszerűen azt mondod, apa, *ez* meg *ez* megtörtént (#12967379)
(5) Amikor *ez* megtörtént, én mélyen megrendülve az igazi férfiasságnak ilyen példáján és a közösségi szolgálatnak ilyen áldozatos megnyilvánulásán, ünnepélyesen a következő bejelentést tettem (#45139097)
(6) Én azt gondolom, nagyon jó lenne, ha *ez* megváltozna. (#212101833)
(7) Viluy erejét a karjára rögzített szerkezet adta meg, amint *ez* meghibásodott, a berendezés alkotója ellen fordult. (#824960832)

A következő csoportot azok az igék alkotják, amelyek egy információ ismertté válására utalnak *(kiderül, kitudódik, elhangzik, bebizonyosodik)*. A (8)-ban láthatunk egy példát a megvalósulásra, amely egyben azt is mutatja, hogy ennél a csoportnál is főként endoforikus deixisről, illetve eseménydeixisről beszélhetünk attól függően, hogy a konstrukció igéje diszkurzív közlésre utal, vagy sematikusabban az ismertté válásra.

(8) oly ravaszul van egybeaplikálva, hogy ha valaki kinyitná a ládát, megnézendő a szobrot, a szobor darabjaira esnék, állítólag Ágnes napokig zokogott, mikor *ez* kiderült, és tetejébe a gyümölcsösládák megőrizték a szagukat (#8440510)

Végül a harmadik kategóriába azok az igék tartoznak, amelyek a diskurzus világához való személyes viszonyulást fejezik ki: az *érdekel* és a *tetszik,* amelyek – mint az a (9–10) példákban látható – ugyancsak utalhatnak egy már elhangzott elemére a diskurzusnak, ám azt összegző jelleggel újraaktiválják, miként a (9) példában a rámutatás vélhetően magára a színházi világ egészére vagy a (10)-ben az anaforikus felidézés mellett a film teljes eseménysorára való rámutatás. Ezért itt a nem forikus felismertetés és az eseménydeixis sajátos megjelenéséről is beszélhetünk (amely részben a heterodeixissel mutat rokonságot), ám motiválhatja a proximális alakot az empatikus viszonyulás is, amennyiben a megnyilatkozó erősen bevonódik a közösen megfigyelhetővé tett jelenetbe (a színház iránti rajongásba, illetve a filmbe).

(9) – Mitől jöhetett rá önre ez a színházőrület? – Nem tudom, de nem emlékszem olyan napra, amikor ne *ez* érdekelt volna. (#519324627)

(10) Az első rész logikailag is, látványilag is, tartalmilag is O.K. A második rész szintén tuti (nekem *ez* tetszett a legjobban – természetesen az eredeti vágatlan 2 óra 34 perces verzióról beszélek) (#103499568)

Ha rátekintünk a taszított kolexémákra, vagyis azokra, amelyek statisztikailag nem jellemzőek az *ez*V konstrukcióban, éppen azokat az igéket látjuk, amelyek humán cselekvőt feltételeznek, akár mentális ágensként *(tud, gondol, lát, szól, mond, mutat),* akár tárgymozgatás vagy mozgás végrehajtójaként *(ad, vesz, vezet, jön, érint, áll).* Még ha tekintetbe vesszük is, hogy a felsorolt igék egy része több jelentéssel is bír, és nem szükségképpen az elsődleges (fizikai) jelentésében áll a szövegben (például *valami egy eseményhez vezet, jön a következő rész, érint valamit a hozzászólásában*), akkor is feltűnő, hogy a potenciálisan metaforikussá váló igék egyáltalán nem tipikus elemei a vizsgált konstrukciónak.

(11) hihetetlen mély vízben kapálózunk és most az a cél, hogy valahogy a partra jussunk és ebben nekem is van szerepem, *ez* adja most a motivációt (#905195666)

A fenti előfordulásból az is kiderül, hogy még a csekély számú előfordulás is inkább anaforikus visszautalásként és/vagy endoforikus (esetleg nem forikus) felidézéséként (felismertetésként) valósul meg. Tehát nem egy, a diskurzus fizikai világában azonosítható entitásra történik a rámutatás, és így a potenciálisan metaforizáló (megszemélyesítő) alkalmazásba vételre sem látunk példát.

Az egyszerű kolexémaelemzés tehát azt mutatta ki, hogy az *ez*V kosntrukció névmási komponense jellemzően endoforikus vagy nem forikus funkcióban valósul meg, továbbá hogy nem jellemző az exoforikus deixis és ezzel együtt tárgyak megelevenítése, metaforikus utalás kezdeményezése. Az első hipotézis tehát, amely a közelre mutató névmás empatikus használatából kiinduló gazdagabb metaforizálódásra irányult, nem támasztható alá, még úgy sem, hogy az attitűd kifejezése egyébiránt jellemző a kolexémák között, és találunk példát empatikus bevonódásra is. Habár a nem forikus funkcióra láttunk példát, exoforikus használatra nem, miközben a vonzott kolexémák alapvetően három nagy csoportba sorolhatók, tehát nem tűnnek jelentésükben igen változatos halmaznak. A második hipotézis vizsgálatához (mely szerint a közelre mutató névmás változatosabb igei kolexémákkal társul) azonban az *az*V konstrukció adatait is szemügyre kell vennünk.

4.1.2. Az *az*V konstrukció igei kolexémái

Az előző szakaszhoz hasonlóan ezúttal is az első húsz szignifikánsan vonzott és taszított igei kolexémát mutatom be, gyakorisági adatokkal és transzformált *p*-értékekkel.

4. táblázat. Az *az*V konstrukció kolexémái

Vonzott kolexémák			Taszított kolexémák		
Igető	**Gyakoriság a konstrukcióban**	**logp**	**Igető**	**Gyakoriság a konstrukcióban**	**logp**
lesz	1667	Inf	tesz	5	-28,674807
bejön	367	Inf	kell	90	-13,140687
derül[15]	126	122,629962	kap	12	-11,372283
lejár	72	81,216233	mond	51	-11,259568
felrobban	28	39,736529	akar	11	-10,384851
elhangzik	51	37,000928	szeret	15	-10,316843
megtörténik	43	33,494287	gondol	8	-8,673991
ír	143	29,040390	néz	6	-7,812125
ég[16]	21	28,646995	vár	4	-7,128595

[15] Mivel a korpuszlekérdező nem kezeli együtt az igekötős igék egyenes szórendű és elváló előfordulásait, külön kategorizálta az elemző a *kiderül* és a *derül ki* típusú alakokat. Emiatt ugyanaz a lemma kétféleképpen is szerepel a táblázatban.

[16] Az *elhunyt* alak téves kezeléséhez hasonlatos az *ég* homonímiája is: a korpusz szófaji elemzője rendre igének tekintette az *ég, égnek* alakokat, noha azok mindegyik konstrukcióbeli előfordulásukban főnévként viselkednek. Emiatt ez az adat sem tekinthető releváns igei kolexémának.

Vonzott kolexémák			Taszított kolexémák		
Igető	**Gyakoriság a konstrukcióban**	**logp**	**Igető**	**Gyakoriság a konstrukcióban**	**logp**
érdekel	58	28,521979	jár	8	-6,759139
elszámoltat[17]	11	21,144346	fog	22	-6,519450
elveszik	28	19,752227	tud	103	-5,761809
kiüt	16	19,560322	jelent	5	-5,139254
elhuny[18]	19	19,559192	válik	4	-5,107916
abbamarad	9	14,247492	él	5	-4,721886
ad	143	13,720930	használ	6	-4,624098
kiderül	42	13,346665	működik	5	-3,496979
elveszt[19]	16	13,252751	követ	4	-3,445550
megmarad	26	13,159136	csinál	4	-3,428713
határoz	32	12,945379	számít	4	-3,424161

Felületes áttekintéssel is megbizonyosodhatunk arról, hogy változatosabb a vonzott kolexémák köre távolra mutatás esetén. Az igei lemmák között találunk mozgásra utaló *(bejön),* állapotváltozásra utaló *(lejár, derül, megtörténik, felrobban, ég, elveszik, abbamarad, megmarad),* aktív tárgymanipulációt jelentő *(kiüt, ad, elveszt),* mentális (vagy azzal összekapcsolódó) tevékenységre vonatkozó *(ír, elszámoltat, érdekel, határoz)* és az információ státusának megváltozását kifejező *(elhangzik, kiderül)* igéket is. És bár ezek az igetövek sok esetben nem eredeti jelentésükben állnak a korpuszban (például *Én a Boss-ra szavazok, nekem* az *bejött* [#107616240],[20] vagy *tavaly 7-el kaptunk akkor király szegedieknek nagy szájuk volt de az 10 gól nláunk* [sic] az *kiütötte őket* [#1131439547]), továbbá több kolexéma nem bizonyult relevánsnak az utólagos ellenőrzés során, így is gazdagabbnak mutatkozik az *az*V konstrukció szemantikai profilja.

[17] A lemma az *elhunyt* esetéhez hasonlatos: a befejezett melléknévi igenevet a negatív szűrés ellenére a szófaji elemző a mintában tartotta, így a kollostrukciós elemzés előtt nem lehetett eltávolítani. Így utólagos ellenőrzés során derült ki, hogy mind a 11 előfordulás téves.

[18] Az automatikus szófaji elemzés hibái miatt ezt az igetövet nem lehet besorolni a releváns adatok közé.

[19] A lemma az *elhunyt* esetéhez hasonlatos: a befejezett melléknévi igenevet a negatív szűrés ellenére a szófaji elemző a mintában tartotta, így a kollostrukciós elemzés előtt nem lehetett eltávolítani. Így utólagos ellenőrzés során derült ki, hogy mind a 16 előfordulás téves.

[20] Érdekes, hogy a pozitív viszonyulás, valamint annak metaforikus kifejezése, a térben közeledő mozgás forrástartománya nem korrelál a névmás proximális használatával, tehát a Schönefeld által megfigyelt deiktikus metaforikusság a névmásra ebben az esetben nem terjed ki.

Vizsgáljuk meg alaposabban a vonzott kolexémák előfordulásait egy-egy példán keresztül.

(12) Miként *az* elhangzott, ezentúl figyelemmel lesznek a romániai rádiók és televíziók műsoraira, valamint az időeltolódásra. (#221561072)
(13) A tűzben személyi sérülés nem történt, a tűzoltóknak a lángokból egy oxigénpalackot sikerült kihozniuk, mielőtt *az* felrobbant volna (#487276871)
(14) Nem a felkeléssel van bajom, *az* megtörténik magától 5 és 6 között. Csak a reggeli futás nem megy. (#83293837)
(15) Ennek újdonságát *az* adja, hogy a voksolást a tervek szerint már nem az EBESZ, hanem a boszniai állam szervezi meg. (#154972909)
(16) A GPS rész képességeit csak *az* határozza meg, hogy milyen szoftvert enged meg a pénztárcánk. (#439872569)

Az anaforikus és a kataforikus alkalmazás egyaránt előfordul a példák között (előbbit mutatja a (13–14), utóbbira példa a (12), a (15) és a (16)), az utóbbiaknál felvethető a diskurzusdeixisként való értelmezés is, annak ellenére, hogy Laczkó (2008: 337) szerint textuális deixis csak magas hangrendű alakkal történik a magyarban. A (12) egy elhangzott, a példában megidézett diskurzusrészletre mutat rá, tehát valóban egy diskurzus egy részletére irányítja a figyelmet, a távolítás gesztusa pedig a megidézett diskurzus múltbeli jellegét (azaz időbeli távolságát) is érzékeltetheti. Arról van tehát szó, hogy a névmás a példában részlegesen megőrzi deiktikus jellegét (Tátrai 2017: 956). A másik két eset szintén átmenetet képez koreferens utalás és deiktikus rámutatás között, azzal a megkötéssel, hogy még sematikusabbá válik a deiktikus jelleg (és így még inkább a háttérbe szorul a deiktikus olvasat): míg a voksolás terveire mint ismertetett (akár a sajtóban is közölt) diskurzusra irányulhat még rámutatás (ahol az eltávolítás inkább a közölt információ státusát jelöli, vagyis azt, hogy csupán tervekről van szó), a legkevésbé deiktikus jellegű a (16)-ban a beszerezhető szoftver kataforikus előkészítése, ahol legfeljebb a kollokviális szófordulatra *(mit enged meg a pénztárcánk)* irányulhat rámutatás (akár kiemelve is: *ahogy mondani szokás*).

Úgy tűnik tehát, hogy a távolra mutató névmásnál az egyszerű kolexémaelemzés csak részlegesen deiktikus alkalmazásokat tárt fel. Ez megerősíti a vizsgálat harmadik hipotézisét, sőt bizonyos értelemben radikálizálhatóvá teszi azt: a távolra mutató névmási alak valóban olyan mértékben a koreferencia kifejezője, hogy a kolexémaelemzéssel nem sikerült feltárni tipikus, elsődleges deiktikus

használatot, így az első ránézésre változatosabb igei jelentéskör voltaképpen azoknak a jeleneteknek a sokféleségét mutatja, amelyeknek a koreferens névmás referense szereplőként vesz részt.

A metaforikusság kapcsán a (15) példa érdemel még figyelmet. Mivel az ige jelentése egyértelműen metaforikus (a megismerést dolgok átadásaként, azaz tudástranszferként jeleníti meg), a névmás mind kataforikus, mind deiktikus olvasatban implicit metaforaként azonosítható. Ám a forrástartomány, az átadás eseménye oly mértékben sematikus a példában, hogy a névmás jelentése sem metaforizálódik intenzíven: nem beszélhetünk például megszemélyesítésről, a voksolás tervezett lebonyolítása nem válik az átadás valódi cselekvőjévé. Ez vélhetően arra is visszavezethető, hogy a kataforikus funkció miatt a kontextusfüggő kiindulópont nem válik igazán aktívvá a jelentésképzésben, és a rámutatás célpontja inkább a megfigyelt jeleneten belül azonosítható (a tervek és azok tartalma), mint a diskurzus közvetlen környezetében.

Ha összevetjük a két elemzés eredményeit, azt látjuk, hogy az *az*V konstrukció változatosabb igei kolexémákat vonz, ami elsősorban koreferens működtetésével magyarázható. A második hipotézis tehát a szimpla kollostrukciós elemzéssel nem igazolódott. Feltűnő azonban, hogy a metaforikus jelentést lehetővé tévő igetövek (mint a tárgymanipulációt, akaratlagos mozgást, mentális és verbális cselekvéseket kifejező lemmák) mindkét konstrukció esetében a taszított kolexémák közé kerültek, azaz nem jellemző a teljes korpuszt tekintve a használatuk. Míg a közelre mutató névmás szemantikai profilja erősebben deiktikus jellegű (amint az várható volt), egyik esetben sem jutottunk el a kolexémákon keresztül valódi exoforikus deixishez, így névmási implicit metafora nem minősül erőteljes, intenzív jelentéskiterjesztésnek.

4.2. Megkülönböztető kolexémaelemzés

Az egyszerű kollostrukciós elemzéssel szemben, amely a korpuszbeli összes előforduláshoz méri az adott kolexéma társulási hajlandóságát, a megkülönböztető elemzés az egyik konstrukció potenciális kolexémáit a másik konstrukcióval mutatott együttes előfordulásokkal veti össze. Így eredményként azokat a szavakat kapjuk meg, amelyek tipikusan az egyik vagy a másik konstrukcióval társulnak. Azok az adatok, amelyeket mindkét konstrukció előnyben részesít, nem kapnak helyet a halmazban. Noha a disztinktív elemzést elsősorban szinonim konstrukciók árnyalt megkülönböztetésére alkalmazzák, érdemes megvizsgálni, milyen eredménnyel jár a kétféle névmási alak köré szerveződő szerkezetek esetében. Az 5. táblázat mutatja be a kétféle konstrukció első húsz megkülönböztető kolexémáját.

5. táblázat. Az *ez*V és az *az*V konstrukciók disztinktív kolexémái

***ez*V konstrukció**		***az*V konstrukció**	
Igető	**logp**	**Igető**	**logp**
megtörténik	321,276832	lesz	-102,692640
bekövetkezik	69,050165	bejön	-62,848666
mar[21]	49,146023	ad	-55,876938
kiderül	38,018959	van	-51,938212
megvalósul	28,133199	elfúj[22]	-39,550944
meghibásodik	26,291896	ír	-31,139242
megváltozik	26,135195	derül	-23,680400
tetszik	23,928661	tud	-14,761266
megvan	23,478222	lejár	-14,739895
megtörténhet	21,394352	említ[23]	-11,382789
érdekel	19,488618	esik	-9,469622
lehet	17,651137	felrobban	-8,757042
megszűnik	11,932511	hisz[24]	-7,527279
megfelel	11,597246	érik[25]	-6,384370
hozzátartozik	10,493379	eszik	-6,384370
elmarad	10,399452	mond	-6,009244
nincs	8,992422	elhuny	-5,873680
bebizonyosodik	8,617283	elítél[26]	-5,081344
ellentmond	8,242183	olvas	-4,007112
létrejön	8,242183	meghal	-3,914446

[21] Ismét a *már* partikula ékezet nélküli alakjáról van szó, ez az adat tehát nem releváns az elemzés szempontjából

[22] A lemma disztinktív jellege kizárólag az *Elfújta a szél* cím említésére vezethető vissza, amely mellett az *az* névelőként jelenik meg. Így ez az adat sem releváns számunkra.

[23] Az *elhuny* lemmához hasonlóan az *említ* esetében is igeként értelmezte az *említett* alakot a korpusz szófaji elemzője, ezért téves találatokhoz vezetett a lekérdezés.

[24] A *hisz* konstrukcióbeli előfordulásai rendre agrammatikusak: *az hittem, az hiszem, az hitték*. Ezekben a szerkezetekben a névmás ugyan alanyesetben áll, de tárgyesetben kellene megjelennie, így a lemma disztinktív jellege nem bizonyítható. Egy E/3-as igealakokra szűkített pozitív szűrés vélhetően kirostálja majd ezeket a találatokat a jövőben.

[25] Az *érik* tő esetében az *érem, érett, érte* alakokat kezelte a korpusz keresője igeként, ez is téves találat tehát.

[26] Az *elhuny* lemmához hasonlatos, tévesen igeként kategorizált az *elítélt* szerkezetekre visszavezethető adat.

A kolexémák listája nem azonos az egyszerű elemzés eredményével, de kisebb-nagyobb átfedések felfedezhetők a kétféle lista között. Az *ez*V esetében például továbbra is a legfőbb kolexémák közel felét adják az állapotváltozásra utaló igetövek, amelyek egyaránt lehetnek eseménydeixisek, endoforikus rámutatások és anaforikus utalások is. A (17) példában e három funkció érdekes összekapcsolódását látjuk: a közelre mutató névmás egyszerre irányulhat a csúcstalálkozó eseményére, magára az idézőjelek közé tett kifejezésre, és a csúcstalálkozóra mint antecedensre. Míg ebben az esetben vélhetően az anaforikus olvasat dominálna egy kísérletes helyzetben, a (18) inkább az eseménydeixist helyezi előtérbe.

(17) Bocsánatkérésével valószínűleg burkoltan az orosz ortodox egyházfőnek, II. Alekszij pátriárkának üzent. Így próbálta elérni a katolikus és az orosz ortodox egyház vezetőjének „csúcstalálkozóját". Ha *ez* létrejönne, azzal teljessé válna II. János Pál földi küldetése. (#210276464)

(18) Arra kérem a szocialista képviselőket, hogy támogassanak egy olyan módosító indítványt, amely azt célozza meg, hogy minden kormányzati győzelmi jelentés után a költségvetés fordítson egy forintot a gyermekekre és a fiatalokra. Ha *ez* létrejönne, nem is lenne semmi baj […]. (#362978745)

Az információ ismertté válása *(kiderül, bebizonyosodik),* továbbá a közösen megfigyelt jelenethez való személyes viszonyulás *(tetszik, érdekel)* ismét több kolexémával képviselteti magát a listában. Megjelenik azonban két olyan ige is a disztinktív kolexémák között, amelyek a diskurzusvilág tényeinek és/vagy jeleneteinek egymáshoz való viszonyát fejezik ki *(ellentmond és hozzátartozik)*. Mivel megállapításokat, jeleneteket kötnek össze, anaforikus funkciójuk is van, ugyanakkor a (19)-ben endoforikus deixisként is értelmezhető a közelre mutató névmás (hiszen a szövegelőzményben kifejtetté tett tételekre mutat rá), a (20) pedig eseménydeixisnek, illetve nem forikus felismertető használatnak is tekinthető. És bár a (19) példában a konstrukció igei komponense figuratív jelentésű, az ellentmondás aktusa metonimikusan is értelmezhető (a megfogalmazó helyett a megfogalmazott kijelentés áll), ezért a példa nem tekinthető tipikus névmási implicit metaforának.

(19) Félreértés ne essék: ezt így az érintett szerzők természetesen soha nem fogalmazzák meg, hiszen *ez* ellentmondana a társasnyelvészet alaptételeinek. (#234658426)

(20) Tudtam, nem szabad rábólintani, hanem alkudnom kell. Itt *ez* hozzátartozott a kereskedelmi jólneveltséghez. (#235736998)

A *lehet* és a *nincs* előfordulásainál viszont egyértelműen az anaforikus használat dominál (például *van A csoportos rutinjuk, míg nekünk* ez *nincs meg* (#413560565) vagy *Lehetséges, hogy itthon is* ez [világhírű író] *lehetett volna belőlem* (#532414410)).

Az *az*V konstrukció esetében a megkülönböztető igei kolexémák szemantikai profilja még változatosabb, mint az egyszerű elemzéssel kapott lista: megjelennek új lemmák (például *elfúj, esik, eszik, érik, hisz, említ*), sőt olyan kolexémák is feltűnnek, amelyek korábban a taszított kategóriába kerültek (például *tud, mond*). Az ellentmondás csupán látszólagos: míg a korpusz egészéhez viszonyítva ez utóbbi lemmák nem bizonyulnak szignifikánsan asszociált kolexémáknak (hiszen jellemzően nagyon magas a gyakoriságuk más konstrukciókban), addig az *ez*V megvalósulásaival összevetve már megkülönböztető kolexémákká lépnek elő (hiszen abban a konstrukcióban alig jelennek meg, 10 alatti az előfordulásuk).

A jelentésbeli gazdagság azonban ezúttal is viszonylag homogén funkcionálásra vezethető vissza. Egyfelől jóval nagyobb az aránya a téves találatoknak a mintában: ezekben az esetekben általában homonímia miatt a korpusz szófaji elemzője igeként értékel valójában nem igei előfordulásokat. Másfelől, a kolexémákhoz tartozó konkordanciák áttekintése alapján a névmás alapvetően koreferens utalást valósít meg, miként ezt a (21–26) példák is mutatják.

(21) Ezt *az* tudja csak, aki próbálta. (#18101460)
(22) Igazad van, én is sokkal többre értékelem azokat az embereket, akiknek *az* esik jól, ha másoknak jót tesznek. (#75353910)
(23) És egy 196 centis legény *az* eszik is néha néha. (#854227275)
(24) ki minősít, értékel, jónak vagy rossznak ítél meg valamilyen fejleményt, *az* mondja is meg: milyen értékek alapján értékel. (#558408275)
(25) Hehh polgártársak, tudtam, hogy nincs új a nap alatt, akit érdekel *az* olvassa el ezt: az Orvosnak van lelke?, tényleg érdekes. (#110095008)
(26) A kisebbik, tanár fiam, *az* meghalt. (#911086968)

A megkülönböztető elemzés megerősítette tehát a korábbi mérések következtetéseit. A közelre mutató névmás jellemzően endoforikus deixisként, eseménydeixisként

és nem forikus (illetve hetero-) deixisként funkcionál, metaforikus előfordulására alig akad példa. A távolra mutató alak kolexémaköre jelentésében változatosabb, ám nehezebben elemezhető a téves találatok miatt, és a fennmaradó esetek túlnyomó része jellemzően koreferens funkciót valósít meg.

5. Összegzés és kitekintés

Ebben a tanulmányban azt vizsgáltam, milyen funkciók jellemzik az alanyesetben álló, főnévi mutató névmás igével társuló konstrukciójának előfordulásait a magyar nyelv reprezentatív korpuszában. Az *ez*V, *az*V konstrukciók kollostrukciós elemzésével térképeztem fel azokat az igei kolexémákat, amelyek szignifikánsan jellemzőek az egyik, illetve a másik szerkezetre, továbbá méréssel azonosítottam a két konstrukció megkülönböztető kolexémáit is. Az elemzés a névmás deiktikus használati tendenciáira irányult, továbbá arra, milyen esetei mutathatók ki a deiktikus névmás metaforizálódásának, és ez utóbbi mennyire jellemző a konstrukcióra.

A vizsgálat talán legmeglepőbb eredménye, hogy exoforikus, így potenciálisan metaforizálódó használatot nem sikerült azonosítani a kollostrukciós elemzéssel. Ennek egyik oka az lehet, hogy a vizsgált konstrukció (vagy éppen a vizsgálat során alkalmazott lekérdezések, szűrések sora) túlságosan szűkre szabta az előfordulások körét: a közvetlenül egymás mellett álló névmás és igealak kötött sorrendje valószínűleg kizárt olyan eseteket, amelyekben az önálló névmás metaforizálódik az ige révén, de közéjük további kifejezések ékelődnek (például *ez már megint miért rángat* – ahol a névmás például gépjárműre vagy annak a kormányára vonatkozhat). Azaz a negatív eredmény nem feltétlenül azt mutatja, hogy nincsenek a korpuszban metaforizálódó exoforikus mutató névmási deixisek, ahogyan az sem jelenthető ki, hogy a kollostrukciós elemzés alkalmatlan lenne ezek feltárására. Fontos tanulsága azonban az elemzésnek, hogy körültekintően kell meghatározni a feltárni kívánt konstrukciót, és célszerű előzetes lekérdezéseket lefolytatni ahhoz, hogy a legjobb konstrukciós sémát tudjuk meghatározni a vizsgálni kívánt jelenség megfigyeléséhez.

A metaforikus adatok elenyésző mennyisége visszavezethető arra is, hogy az implicit deiktikus metaforák vélhetően műfaj- vagy regiszterfüggő nyelvi jelenségek is. A teljes nagykorpusz kellő mennyiségű adatot ad az alapos mérésekhez, ám könnyen lehet, hogy a jelenség csak bizonyos szövegekben jelenik meg: a kiinduló példa is egy rigmus volt, és akár az is feltételezhető, hogy versekben, illetve beszélt nyelvi szövegekben kiugróbbá válnak ezek a névmási metaforák. Ez ugyanakkor a kollostrukciós elemzés előtt álló újabb lehetőség is:

megkülönböztető kolexémaelemzéssel ugyanis nem csak konstrukciók, de regiszterek is összevethetők, vagyis például az *ez*V konstrukció regiszterspecifikus igei kolexémái is kinyerhetők egy következő vizsgálatban.

A mérés előtt megfogalmazott hipotéziseket a következőképpen értékelhetjük az eredmények fényében. (i) A közelre mutató névmás köré szerveződő konstrukció metaforizálódásának intenzívebb jellegét nem igazolták a mérések: az *ez*V konstrukció az elemzett mintákban nem produkál több metaforikus adatot, mint az *az*V párja, exoforikus használatra pedig egyáltalán nem találtam példát az igei kolexémákhoz tartozó konkordanciák áttekintése során. Igaz azonban, hogy nagyobb változatosságot mutat a deiktikus használata: túlnyomórészt endoforikus, illetve nem forikus eseteket azonosítottam, de volt példa az eseménydeixisre is, és bár empatikus deixis nem fordult elő a mintákban, a konstrukció jellemző funkciója az attitűd kifejezése (vö. *ez tetszik, ez érdekel* disztinktív kolexémái). (ii) Az *ez*V konstrukció szemantikai profilja nem bizonyult változatosabbnak az igei kolexémák szemantikai kategóriáit tekintve, ám az is megfigyelhető, hogy ennél a konstrukciónál nem jellemzők a téves adatok, és stabilabb jelentéscsoportok rajzolódnak ki. Ezzel szemben a távolra mutató névmási konstrukció látszólagos változatossága mögött egyrészt nagy mennyiségű tévesen értelmezett adat áll, másrészt e változatosság nem az exoforikus használattal (és így a potenciális metaforikussággal) áll összefüggésben, hanem a koreferens funkcióval. (iii) Az *az*V konstrukció valóban csekély mértékű metaforizálódást mutat, de ez egyfelől nem különbözteti meg a másik konstrukciótól, másfelől a metaforikus előfordulások jellemzően igen konvencionálisak, illetve metonimikus olvasatuk is lehetséges.

Az itt bemutatott vizsgálat többféleképpen folytatható a jövőben: felmerült a konstrukció tágabb, beékelődő kifejezéseket is megengedő meghatározása, és így a mérések ismételt lefolytatása; indokoltnak tűnik az egyes alkorpuszok, regiszterek megkülönböztető vizsgálata; továbbá a két vizsgált konstrukció tágabb kolexémaköre is áttekinthető, és minden igető esetében van mód a konkordanciák részletesebb feltárására, akár adatközlők bevonásával. Deiktikus (személy) jelölés és metaforikusság kapcsolata tovább vizsgálható más korpusznyelvészeti módszerek bevonásával is: ezek közül a személyjelölések annotálása és korpuszalapú vizsgálata, amelyre a Magyar Lírakorpusz összeállítói vállalkoznak (lásd Horváth–Simon–Tátrai 2021) különösen ígéretes vállalkozásnak tűnik. Összességében véve kollostrukciós elemzéssel először sikerült feltérképezni mind a főnévi mutató névmás köré szerveződő igei konstrukció változatosságát, mind a névmások funkcióinak megoszlását, mind pedig a névmás metaforizálódásának

ritka eseteit. A módszer tehát új utakat nyit a deixis kutatásában, finomításával pedig árnyalt képet adhat a magyar mutató névmások összetett használatáról.

Irodalom

Baranyiné Kóczy Judit 2011. Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban. *Magyar Nyelvőr* 135: 36–47.

Boronkai Dóra 2010. A deixis szerepe a nézőpont jelölésében. *Magyar Nyelvőr* 134: 436–452.

Csatár Péter – Haase Zsófia 2011. Koherencia és kohézió. In: Dobi Edit (szerk.): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 57–81.

Csatár Péter – Tóth Enikő 2015. Az indexikális főnévi mutató névmások kontextuális használata. In: Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.): *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Budapest: Loisir Kiadó. 67–80.

Domonkosi Ágnes 2018. Társas deixis – társas jelentés: az attitűdjelölő deiktikus elemek többértelműségének lehetőségei. In: Gecső Tamás – Szabó Mihály (szerk.): *Egy- és többértelműség a nyelvben*. Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Egyetem, Tinta Könyvkiadó. 61–67.

Evert, Stefan 2009. Corpora and collocations. In: Lüdeling, Anke – Kytö, Merja (eds.): *Corpus Linguistics. An International Handbook.* HSK. 29.2. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1212–1248.

Halliday, Mark Alexander Kirkwood – Hasan, Ruqaiya 1976. *Cohesion in English*. London: Longman Group Ltd.

Horváth Péter – Simon Gábor – Tátrai Szilárd 2021. A lírai személyjelölés konstrukcióinak annotálási elveiről. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Líra, poétika, diskurzus.* Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 133–164.

Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 309–347.

Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing. 97–121.

Levshina, Natalia 2015. *How to do Linguistics with R. Data exploration and statistical analysis*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Lyons, John 1977. *Semantics*. Vol. 2. Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press.

Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn –Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.

R Core Team 2021. *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. URL https://www.R-project.org/ (Letöltés ideje 2021. november 6.)

Rühlemann, Christoph - O'Donnell, Matthew Brook 2014. Deixis. In: Aijmer, Karin - Rühlemann, Christoph (eds.): *Corpus Pragmatics. A Handbook*. Cambridge: Cambridge University Press. 331-359.

Rychlý, Pavel 2008. A Lexicographer-Friendly Association Score. In: Sojka, Petr - Horák, Aleš (eds.): *Proceedings of Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing, RASLAN 2008*. Brno: Masaryk University. 6-9.

Sass Bálint 2009. „Mazsola" – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: Váradi Tamás (szerk.): *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásaiból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 117–129.

Schönefeld, Doris 2013. Go mad – come true – run dry: Metaphorical motion, semantic preference(s) and deixis. *Yearbook of German Cognitive Linguistic Association* 1: 215-235.

Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Steen, Gerard J. - Dorst, Aletta G. - Herrmann, Berenike J. - Kaal, Anna A. - Krennmayr, Tina - Pasma, Trijntje 2011. *A Method for Linguistic Metaphor Identification. From MIP to MIPVU*. Amsterdam, Philadephia: John Benjamins.

Stefanowitsch, Anatol 2013. Collostructional Analysis. In: Hoffmann, Thomas - Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar.* Oxford: Oxford University Press.

Tanaka, Shin 2011. *Deixis und Anaphorik. Referenzstrategien in Text, Satz und Wort*. Berlin, Boston: De Gruyter.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tóth Enikő – Csatár Péter 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85.

Tóth Enikő

A főnévi mutató névmások kontrasztáló használata: egy elicitációs vizsgálat tanulságai

Absztrakt

A tanulmány egy elicitációs módszerrel végzett vizsgálat eredményeit ismerteti, a főnévi mutató névmások kontrasztáló használatáról gyűjtött adatok felhasználásával. Az eredmények egyfelől visszaigazolják, hogy a deiktikus centrumtól, azaz a beszélőtől való relatív távolság valóban döntő hatással van a névmások megválasztására nem kontrasztáló használat során. Másfelől, az adatok elemzése alátámasztja Tóth–Csatár (2014) online produkciós kísérletének azt a megfigyelését, amely szerint kontrasztáló használatkor a beszélőhöz való fizikai proximitás nem kulcsfontosságú, azaz a névmások megválasztása nem írható le csupán a beszélőtől való relatív távolság függvényeként; ugyanis a mély hangrendű névmást a beszélőtől karnyújtásnyi távolságon belül elhelyezkedő entitásra való utaláskor is alkalmazták az adatközlők. Továbbá, kontrasztáló használat során több résztvevő is spontán módon az *emez/amaz* alakváltozatokhoz folyamodott, ami arra utal, hogy az *em-/am-* előtagú mutató névmások inherens kontrasztív funkcióval bírnak.

Kulcsszavak: főnévi mutató névmás, kontrasztáló használat, elicitáció

1. Bevezetés

A főnévi mutató névmások a hétköznapi kommunikáció nélkülözhetetlen és igen gyakran használt eszközei, Tátrai (2017: 962) megfogalmazásában „a térbeli viszonyítás kontextusfüggő alapjául is szolgálnak". Elsődleges funkciójuk az adott beszédesemény fizikai környezetében elhelyezkedő tárgyakra való utalás, amelyet Levinson (2004) deiktikus használatként ír le. A beszélő részéről a főnévi mutató névmások deiktikus használatához többnyire nonverbális gesztus is társul, az úgynevezett gesztussal kísért használat során a deiktikus elemek rámutató gesztussal és/vagy a tekintet irányításával együtt látják el deiktikus funkciójukat.

Ezekben az esetekben a főnévi mutató névmások használata egyrészt kijelöli a szándékolt referens deiktikus centrumhoz *(én – itt – most)* viszonyított helyzetét (Bühler 1934), másrészt elősegíti a megnyilatkozó és beszédpartnere figyelmének koordinálását (bővebben lásd Levinson 2018). A kétosztatú névmási rendszerrel rendelkező nyelvekben a főnévi mutató névmások deiktikus használata lehetővé teszi azt, hogy a megnyilatkozó beszédpartnere figyelmét közelebbre, illetve távolabbra elhelyezkedő tárgyakra irányítsa. A magyar nyelvben a közelre és távolra való mutatás kettősségének alapvető szerepe ikonikus módon realizálódik, tehát a magas hangrendű névmás a közelre mutatás, míg a mély hangrendű névmás a távolra mutatás eszköze (lásd Traunmüller 1996; Laczkó 2008; Tátrai 2017).

Ahogy arra azonban több szerző is felhívja a figyelmet, a főnévi mutató névmások deiktikus, gesztussal kísért használatán belül célszerű egy további distinkciót bevezetni, a főnévi mutató névmások kontrasztáló, illetve nem kontrasztáló használata között (lásd Fillmore 1971/1997; Wilkins 1999; Levinson 2004; Meira–Terrill 2005; Csatár–Tóth 2015). A magyar főnévi mutató névmások deiktikus használatának elemzése során Tóth–Csatár (2014) egy online kérdőíves kísérlet keretében megmutatta, hogy abban az esetben, amikor a beszélő két hozzá közel elhelyezkedő entitás között kontrasztot hoz létre, a mély hangrendű névmás használata is megengedett, azaz a névmások megválasztása nem írható le csupán a beszélőtől való fizikai proximitás (közelség vs. távolság) függvényeként. Az itt bemutatandó vizsgálat további bizonyítékot kíván gyűjteni ennek a megfigyelésnek az alátámasztására, egy másik típusú vizsgálati módszer, az elicitációs technika alkalmazásával.

2. A főnévi mutató névmások kontrasztáló használata

Levinson (2004) a főnévi mutató névmások deiktikus használatának két altípusát, a kontrasztáló és a nem kontrasztáló használatot angol nyelvű példák segítségével vezeti be, nem karakterizálja azonban őket pontosabban. Meira–Terrill (2005: 1132) leírása alapján KONTRASZTÁLÓ HASZNÁLAT során a megnyilatkozó először a beszédesemény fizikai környezetében azonosít egy entitást, majd szembeállítja azt egy másik referenssel, amelyre szintén mutató névmás segítségével utal.[1] A kontrasztáló használatot (1) és (2) szemlélteti. A nem kontrasztáló használat során nincs szó összevetésről, szembeállításról, lásd a (3) példát:[2]

[1] Ebben a tanulmányban nem teszek különbséget a főnévi mutató névmás önálló használata *Ezt kérem,* illetve nyelvileg kifejtő előfordulása között *Ezt a könyvet kérem* (lásd Laczkó 2008).

[2] A (3) példában a beszélő egy, az adott beszédesemény fizikai környezetében található entitásra

(1) *Ezt a sálat* megvenném, de *az* nem tetszik.
(2) *Ezt* kérem, *az* pedig maradjon a helyén (Laczkó 2008: 326).
(3) Mennyibe kerül *az a sál?*

A kontrasztáló használatot[3] nyelvközi perspektívából tekintve figyelemre méltó eltéréseket találunk a kétosztatú névmási rendszerrel rendelkező nyelvek között. Például, az angol nyelvben a beszélő nem használhat távolra mutató névmást saját testrészére való, nem kontrasztáló utalás során, kontrasztáló használatkor azonban, például, amikor a beszélő egymás után két ujjára referál, a távolra mutató névmás is megengedett:

(4) I hurt *this/*that finger* (Levinson 2004: 108).
'*Ezt az ujjamat* sértettem meg.'
(5) *This finger* doesn't hurt, but *that finger* does
(Meira–Terrill 2005: 1132).
'*Ez az ujjam* nem fáj, de *az az ujjam* igen.'

A magyar (és az orosz) nyelvben a főnévi mutató névmások eltérő viselkedést mutatnak:

(6) *Ez/*az a fogam* fáj.
(7) *Ez a fogam* nem fáj, de *ez*/?*az* igen.

Szintén említésre méltó az a tény, hogy kontrasztáló használatkor az angol nyelvben a főnévi mutató névmások sorrendje kötött, a közelre mutató névmás mindig megelőzi a távolra mutató névmást. Például abban az esetben, amikor a megnyilatkozó egy-egy bögrét tart a két kezében, (8) teljes mértékben elfogadható, (9) azonban nem. Ezt a megszorítást Imai (2003) szekvenciális sorrendként írja le:

(8) I like *this* cup more than *that one*.
'*Ez a bögre* jobban tetszik, mint *az*.'
(9) ?I like *that cup* more than *this one*.
'*Az a bögre* jobban tetszik, mint *ez*.'

Ebben a dolgozatban a magyar főnévi mutató névmások kontrasztáló használatát kívánom feltérképezni, egy, a magyar nyelvre még nem alkalmazott

utal. A referenciális aktus során a beszélő feltételezi, hogy beszédpartnere a kontextusban szereplő különböző információk alapján sikeresen azonosítani tudja a szándékolt referenst. Ez a folyamat magában foglalhatja a szándékolt referens más, szóba jöhető entitásokkal való esetleges összevetését, ennek ellenére (3) nem minősül kontrasztáló használatnak.

[3] A kontrasztáló használat kontextusokra való kiterjesztését részletesen tárgyalja Csatár–Tóth (2015).

adatgyűjtési módszer, a kontrasztív elicitációs technika alkalmazásával (lásd Wilkins 1999; Imai 2003).

3. Az elicitációs vizsgálat

3.1. Módszer

Az itt ismertetett vizsgálat tulajdonképpen az eredetileg terepmunkák során használt elicitációs módszer alkalmazása, amelyet Wilkins (1999) adaptált a főnévi mutató névmások kontrasztáló használatának a feltárására, illetve annak nyelvek közti összehasonlítására. A módszer lényege, hogy az egyes elicitációs ülések, azaz szóbeli interjúk alkalmával egy-egy anyanyelvi beszélő közöl a vizsgált nyelvi jelenségre vonatkozó adatokat, az interjú levezetőjének irányításával.

A bemutatandó kontrasztív elicitációs adatgyűjtés során az adatközlők limitált térben, egy asztal felületén elhelyezett tárgyakra utaltak (Wilkins 1999; Imai 2003). Az adatközlő és az interjú levezetője egymás mellett, az asztal egyik végén helyezkedtek el, tehát az őket körülvevő fizikai teret ugyanabból a perspektívából dolgozták fel.

Az első, bevezető jellegű feladat alatt a beszélőtől való relatív távolság szerepének, azaz a közelre, illetve távolabbra való utalás eszközeinek a feltérképezése zajlott ebben a limitált térben, nem kontrasztáló használat során. Az alanyokat a kutató először kedvenc olvasmányukról kérdezte. Ezután egy könyvet helyezett az asztalra, és olyan kérdéseket tett fel, amelyekkel a mutató névmások használatát kívánta előhívni. Például a *Szereted XY könyveit?* kérdésre válasz lehet: *Igen, ezt a könyvet már olvastam / Igen, de erről a könyvről még nem hallottam.* A könyv az adatközlőktől háromféle távolságra helyezkedhetett el, erről bővebben lásd a 3.2. részt.

A második feladat a kontrasztáló használatra irányult, és egy memóriajáték keretein belül zajlott le (Wilkins 1999). Az adatgyűjtő először két vagy három memóriakártyát mutatott az adatközlőnek, amelyeken különböző állatok (béka, maci, papagáj) voltak láthatók, majd ezeket összekeverve, fejjel lefelé az asztalra helyezte. Az adatközlő feladata az volt, hogy mondja meg, szerinte melyik kártya melyik figurát rejti. Az interjú levezetője a játék alatt kérdéseket tett fel: *Szerinted melyik a béka? És a papagáj?* Az elicitációs ülés alkalmával a kutató úgynevezett kontrasztáló séma használatára is bátoríthatta az alanyt *Ez a béka, … pedig a maci* (Wilkins 1999).

3.2. A vizsgált faktorok

Az elicitációs adatgyűjtés során a beszélőtől való relatív távolság hatását, valamint az entitások közti kontraszt két altípusát is vizsgáltam, az alábbiak szerint. A beszélőtől való távolság szintjeinek kijelölésekor Kemmerer (1999) periperszonális és extraperszonális térre irányuló megkülönböztetését vettem alapul. Eszerint a referálni kívánt entitás a megnyilatkozó PERIPERSZONÁLIS terében volt, ha karnyújtásnyi távolságon belül helyezkedett el, míg minden, ezen a tartományon kívül lévő entitás már az EXTRAPERSZONÁLIS térhez tartozott.

A periperszonális tartományt két további részre osztottam aszerint, hogy a beszélő az adott tárgyat könnyedén kézbe tudta-e venni, vagy sem, azaz a távolság hatását az alábbi három szinten vizsgáltam.

(i) periperszonális tartomány 1: a beszélőtől 10-20 cm távolságra elhelyezkedő tárgyakat a beszélő könnyedén kézbe tudta venni;
(ii) periperszonális tartomány 2: a beszélőtől 50-60 cm távolságra elhelyezkedő tárgyakat a beszélő meg tudta érinteni, azok a beszélőtől karnyújtásnyi távolságon belül helyezkedtek el;
(iii) a beszélőtől 110-120 cm távolságra elhelyezkedő tárgyakat a beszélő nem tudta megérinteni, azok a beszélőtől karnyújtásnyi távolságon kívül voltak.

A kontrasztáló használat tanulmányozásakor az adatközlők memóriakártyákra utaltak. A referálni kívánt entitások elhelyezése kétféle kontraszt vizsgálatát tette lehetővé:

(i) ekvidisztáns kontraszt: a tárgyak a vízszintes tengelyen egymás mellett, azaz a beszélőtől ugyanakkora távolságra helyezkedtek el (lásd 1. ábra);
(ii) nem ekvidisztáns kontraszt: a tárgyak a függőleges tengely mentén a beszélőtől egyre távolabb, de a távolság azonos szintjén belül helyezkedtek el (lásd 2. ábra).

A vizsgált hat kondíció közül kettő az alábbi ábrákon látható. Az ábrákon a stilizált fej az adatközlő elhelyezkedését szemlélteti, a négyzetek a referálni kívánt entitásokat és azok egymáshoz viszonyított pozícióját mutatják.

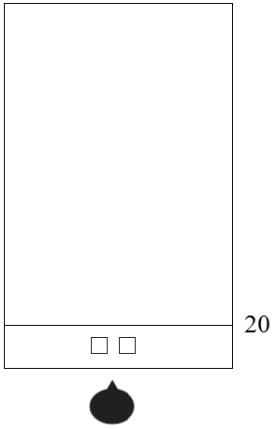

1. ábra. Ekvidisztáns kontraszt a periperszonális 1 tartományon belül

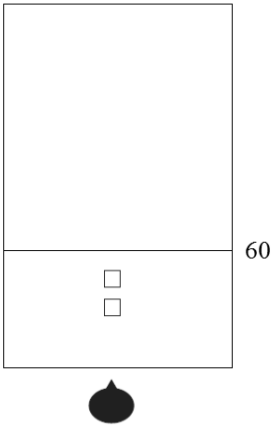

2. ábra. Nem ekvidisztáns kontraszt a periperszonális 2 tartományon belül

Két memóriakártyára való utaláskor, például a 2. ábrán szereplő elrendezésnél, a beszélők tetszőleges sorrendben referálhattak a két kártyára. Az utolsó feladatban azonban a függőleges tengely mentén már három memóriakártya került az asztalra. Mivel itt a referálás lehetséges sorrendje már túl sokféle lehetett volna, ezt előre rögzítettem, az adatközlő feladata az volt, hogy mindig a hozzá legközelebb elhelyezkedő kártyára utaljon először, majd az azt követőre, végül a legtávolabbira.

Az elicitáció során az adatközlők spontán megnyilatkozásait egy táblázatba jegyeztem fel, a mutató gesztusok használatára, a tárgyak esetleges megérintésére és a referált tárgyak említési sorrendjére külön figyelmet fordítva. A spontán megnyilatkozások után gyakran tettem fel a főnévi mutató névmások használatára vonatkozó további kérdéseket (*Mondanád-e, hogy* Ez a béka, ez pedig a papagáj?).

3.3. Résztvevők

Az elicitációs üléseken 5 felnőtt magyar anyanyelvű beszélő vett részt, három nő és két férfi. Az életkoruk terjedelme 29–49 év volt, mindannyian Északkelet-Magyarországon születtek, és ott töltötték a gyermekkorukat is.

4. Eredmények

4.1. Nem kontrasztáló használat

A nem kontrasztáló használatra vonatkozó eredmények az 1. táblázatban láthatók. Ennek a feladatnak a segítségével azt kívántam feltárni, hogy a referálni kívánt entitás beszélőtől való távolsága hogyan befolyásolja a névmások használatát az asztal felületén, abban a limitált térben, ahol a felmérés zajlott. Az adatközlők egy, az interjúztató által kezdeményezett párbeszéd során a következőkhöz hasonló megnyilatkozásokat produkáltak: *Ezt a könyvet már olvastam. Arról a könyvről még soha nem hallottam.*

1. táblázat. Nem kontrasztáló használat

		legtermészetesebb	**kevésbé természetes**	**egyáltalán nem elfogadható**
	110-120 cm	*az*		*ez*
	50-60 cm	*ez*	*az*	
	10-20 cm	*ez*		*az*

Az eredmények megerősítik, hogy abban az esetben, amikor a beszélő egyetlen entitásra referált főnévi mutató névmással, a magas hangrendű névmás használata elsősorban a periperszonális térben elhelyezkedő tárgyakra való utaláskor volt jellemző. A távolság első szintjén belül (10-20 cm), azaz a periperszonális 1 tartományban elhelyezkedő könyvre az adatközlők kivétel nélkül magas

hangrendű mutató névmással referáltak; a könyvet több adatközlő megérintette, illetve kézbe vette.

Az 50-60 cm távolságra, azaz a periperszonális 2 tartományban lévő entitásra való utaláskor nem kontrasztáló használat során mindkét mutató névmás elfogadható (lásd 1. táblázat). Három alany használt magas hangrendű névmást, ketten pedig a mély hangrendű névmást preferálták. A névmások használatát általában spontán rámutató gesztus használata kísérte. Az egyik adatközlő úgy vélte, hogy rámutató gesztus használatakor a mély hangrendű névmás használata természetesebb, amikor azonban közelebb hajolt a referálni kívánt entitáshoz, illetve meg is érintette azt, már a magas hangrendű névmást részesítette előnyben. Ebből két dologra következtethetünk. Egyfelől, a közel-távol megkülönböztetés nem éles határvonal mentén jön létre, inkább egyfajta folytonos átmenetként írható le; másfelől, a rámutató gesztus használata, illetve annak jellege, a beszélő testének pozíciója, valamint a testhelyzet esetleges megváltoztatása egyaránt befolyásolhatja a névmások használatát.

A távolság harmadik szintjén, amikor a könyv jóval karnyújtásnyi távolságon kívül, az extraperszonális térben helyezkedett el, kivétel nélkül minden adatközlő rámutató gesztussal kísért mély hangrendű névmást használt.

4.2. Kontrasztáló használat

Mielőtt a memóriajátékot elkezdtük volna, arra kértem az adatközlőket, képzeljék el, hogy fogorvosnál vannak, ahol meg kell mutatniuk, hogy melyik foguk fáj. Minden adatközlő rámutatott az egyik fogára, miközben azt mondta *Ez a fogam fáj.*[4] Ezután megkérdeztem tőlük, hogy ha a fogorvossal való kommunikáció alatt esetleg egy másik foguk is szóba jöhetne, mint fájó fog, hogyan jeleznék a fogorvosnak, melyik is fáj pontosan. Négy adatközlő az *Ez a fogam fáj, ez nem* megnyilatkozáshoz nagyon hasonlóan reagált, miközben rámutattak egy-egy fogukra. Egy alany azonban az *ez-az* párt használta, ebben az említési sorrendben. Ugyanerről a párról egy másik alany megjegyezte, hogy számára egyáltalán nem elfogadható. Ez a megfigyelés alátámasztja azt a bevezetésben említett feltevést, hogy a magyar nyelv az angol nyelvtől eltérően viselkedik, amikor a beszélők saját testrészeikre utalnak kontrasztáló módon.[5]

[4] Előfordultak olyan esetek is, amikor a beszélők leírták, hogy melyik foguk fáj, például *Bal oldalon felül az ötödik fogam fáj.* Ilyenkor mindig arra bátorítottam őket, hogy próbálják meg ugyanezt az információt mutató névmás alkalmazásával közölni. Ahogy arra Wilkins (1999) is felhívja a figyelmet, az elicitációs feladat végrehajtása során az alanyok számára világossá lehet tenni, hogy az ülés célja a főnévi mutató névmások használatának a tanulmányozása.

[5] Az egyik adatközlő spontán módon megjegyezte, hogy abban a szituációban, amikor a fogorvos

A 2. táblázatban az ábra mellett a demonstratívumok megjelenítési sorrendje a referált entitások elhelyezkedését tükrözi, például a periperszonális 2 kondíción belül (50-60 cm) az *ez-az* pár használata volt a legtermészetesebb, ahol a magas hangrendű névmás a beszélőhöz közelebb, míg a mély hangrendű névmás a beszélőtől távolabb lévő entitásra utalt. Ezt szemlélteti a következő megnyilatkozás: *Szerintem ez a maci, az pedig a papagáj*. Az *ez-ez* pár használata ebben a kondícióban kevésbé volt természetes. Az említés sorrendje általában a tárgyak elhelyezkedését követte, azaz a beszélők szinte kivétel nélkül mindig a hozzájuk közelebb elhelyezkedő tárgyra utaltak először.[6]

2. táblázat. Kontrasztáló használat: nem ekvidisztáns kontraszt két referenssel

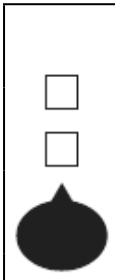

	legtermészetesebb	**kevésbé természetes**			**egyáltalán nem elfogadható**	
110-120 cm	*az* *az*	*az* *ez*	*amaz* *emez*	*amaz* *az*	*ez* *az*	
50-60 cm	*az* *ez*	*ez* *ez*			*ez* *az*	*az* *az*
10-20 cm	*ez* *ez*	*az* *ez*			*ez* *az*	

A 3. táblázatban megjelenített feladat során az adatközlők mindig a hozzájuk legközelebb elhelyezkedő entitásra utaltak először.

megkocogtatja a gyanús fogat, mindenképpen úgy erősítené meg, hogy valóban az a foga fáj, hogy *Igen, az fáj*, holott a saját fogára referál. Ez a példa nem ismeretlen a nemzetközi irodalomban, lásd például Scott 2013: 58, 2020:

(i) Dentist: Does *this one* hurt? Patient: Yes, it's *that one*.
'Fogorvos: *Ez a foga* fáj? Páciens: Igen, *az*.'

A mély hangrendű névmás páciens által történő használata nyilvánvalóan ellentmond annak a feltételezésnek, hogy a mély hangrendű névmás a beszélőtől távol lévő entitásra való referálás eszköze. Ebben az esetben a névmás megválasztása feltehetően a deiktikus centrumnak a páciensről a fogorvosra való kivetítését jelzi, hiszen a fogorvos perspektívája fontosabbnak bizonyul a tekintett beszédhelyzetben.

6 Két adatközlő azt is megjegyezte, hogy ugyanebben a kondícióban szerintük lehetséges először a távolabbi entitásra is utalni, de csak mély hangrendű névmással: *Az a papagáj, ez meg itt a maci*.

3. táblázat. Kontrasztáló használat: nem ekvidisztáns kontraszt három referenssel

	legtermészetesebb	kevésbé természetes			egyáltalán nem elfogadható
110-120 cm	*az* *az* *az*	*amaz* *az* *ez*	*amaz* *emez* *ez*	*amaz* *az* *az*	*ez* *ez* *ez*
50-60 cm	*az* *ez* *ez*	*ez* *ez* *ez*		*amaz* *az* *ez*	*az* *az* *az*
10-20 cm	*ez* *ez* *ez*	*amaz* *emez* *ez*			*az* *az* *az*

A 4. táblázatban az ekvidisztáns kontraszt kondícióra vonatkozó eredményei láthatók, az adatközlők mindig a bal oldalon elhelyezkedő entitásra utaltak először. A 3. és a 4. táblázatban az *emez/amaz* alakváltozatok is megjelentek, ezeket két adatközlő használta spontán módon. A többi alanyt is megkérdeztem, elfogadhatónak találják-e az *emez/amaz* használatát. Mindhárman azt felelték, hogy bár ők nem használnák ezeket az alakváltozatokat, teljes mértékben elfogadhatónak tartják őket. Az eredmények részletes elemzése a következő részben található.

4. táblázat. Kontrasztáló használat: ekvidisztáns kontraszt két referenssel

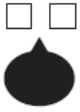

	legtermészetesebb	kevésbé természetes	egyáltalán nem elfogadható
110-120 cm	*az az*	*ez az* *az amaz*	*ez ez*
50-60 cm	*ez az*	*ez ez* *az az*	*az ez*
10-20 cm	*ez az*	*ez ez*	*az az* *az ez*

5. Diszkusszió

5.1. Nem kontrasztáló használat

A fentebb ismertetett, az elicitációs ülések során gyűjtött adatok elemzése alapján megállapítható, hogy azokban a beszédhelyzetekben, amikor a beszélő

és a beszédpartner azonos perspektívával rendelkezik a beszédesemény limitált terében elhelyezkedő tárgyakra vonatkozóan, a magyar főnévi mutató névmások egocentrikus módon, a deiktikus centrumhoz viszonyítva kódolják a közel-távol kettősséget. Tehát nem kontrasztáló használat esetén a beszélőtől, azaz a deiktikus centrumtól való relatív távolság kódolása, a téri specifikáció, a 3. ábrán látható módon valósul meg. A szaggatott vonal az elfogadható, de az adatközlők által jelöltebbnek ítélt névmáshasználatot jelzi.

	periperszonális 1	periperszonális 2	extraperszonális
ez	→	→	
az		- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -	→

3. ábra. Téri specifikáció a magyar nyelvben, limitált térben való referenciális aktus során

A periperszonális 1 zónában elhelyezkedő tárgyra történő referálás során a magas hangrendű névmás használata kötelező. Abban az esetben, amikor a beszélő a mély hangrendű főnévi mutató névmást preferálja az adott beszédhelyzetben, a beszédpartnere számára azt jelzi, hogy a szándékolt referens helyzetét illetően a magas hangrendű névmás használatára vonatkozó feltételek nem teljesülnek, azaz a szándékolt referens az extraperszonális tartományban, esetlegesen a periperszonális 1 zónán kívül, a periperszonális 2 tartományban helyezkedik el.

Itt fontos megjegyezni, hogy a periperszonális tartomány speciális eszközök használatával, például mutató pálcával kiterjeszthető (bővebben erről lásd Coventry et al. 2008 kísérletes eszközökkel végzett vizsgálatát az angol nyelvre vonatkozóan). Tehát, a 3. ábrán szereplő zónák határai semmiképpen nem merevek, inkább flexibilisek, azaz mutató pálca használata esetén feltehetően az extraperszonális térben elhelyezkedő tárgyakra is lehetséges magas hangrendű főnévi mutató névmással referálni.

Mindazonáltal, a feladat természetéből adódóan, a fenti eredmények korlátozottnak tekinthetők. Egyrészt, az elicitáció egy mesterségesen kialakított, limitált térben zajlott, ahol a megnyilatkozó és a címzett egymás mellett helyezkedtek el, másrészt, csupán egyetlen entitás volt jelen az interakciós térben. A hétköznapi kommunikáció során a szándékolt referens általában egy, a beszédeseményben valamilyen okból kifolyólag szaliens tárgy; a referens azonosítása nem légüres térben, hanem a fizikai térben jelen lévő egyéb tárgyakhoz képest történik. Ennek megfelelően a referenciális aktus során a megnyilatkozó olyan módon

választja ki az általa megfelelőbbnek tartott főnévi mutató névmást, hogy azzal minél jobban megkönnyítse a címzett számra a referens azonosítását. Az itt bemutatott vizsgálatban a referenciális aktus tehát a spontán referenciális aktusokhoz képest több szempontból is behatárolt.

Az elicitációs vizsgálat a későbbiekben kiterjeszthető, például érdemes lenne hasonló felmérést végezni a megnyilatkozó, a címzett és a szándékolt referens egymáshoz viszonyított pozíciójának megváltoztatásával vagy az interakciós tér többféle módon is megvalósítható bővítésével (lásd például Levinson 2018; Reile et al. 2019). Szintén célszerű lenne a fenti megállapításokat megfigyeléses módszerrel nyert eredményekkel összevetni, illetve kiegészíteni.

5.2. Kontrasztáló használat

A főnévi mutató névmások kontrasztáló használatának feltárása egy speciális memóriajáték keretein belül történt, az adatközlők két, illetve három memóriakártyára utaltak, amelyek többféle elrendezésben szerepeltek az asztal felületén. A főnévi mutató névmások alapalakjai mellett két adatközlő spontán módon használta az *emez/amaz* alakváltozatokat is. A részletes eredményeket a 2–4. táblázat tartalmazza. Fontos megjegyezni, hogy az adatközlők szinte minden referenciális aktus során használtak rámutató gesztust.

Mind az ekvidisztáns, mind a nem ekvidisztáns kontrasztra vonatkozó megfigyelések megerősítik Tóth–Csatár (2014) kísérletes módszerrel nyert eredményeit, hiszen a távolság periperszonális 1 és 2 szintjén előfordult mind magas, mind mély hangrendű névmás (lásd 2–4. táblázat), míg nem kontrasztáló használat esetén a periperszonális 1 térben a mély hangrendű névmás egyáltalán nem volt elfogadható. Ezek az eredmények alátámasztják Levinson (2018) általánosítását, amely szerint a főnévi mutató névmások kontrasztáló használatakor a közel-távol megkülönböztetés tulajdonképpen neutralizálódik, a beszélőtől való relatív távolság szerepe nem bizonyul döntőnek a névmások megválasztásában.

Ezzel szemben, a nem ekvidisztáns kontraszt során, három entitásra való referáláskor (lásd 3. táblázat), a távolság első és harmadik szintjén az *ez,* illetve az *az* rámutató gesztussal kísért kizárólagos használata bizonyult a legtermészetesebbnek *(ez-ez-ez, az-az-az)*. Tehát a kontrasztivitás hatása itt gyengébb, mint két entitásra való referáláskor. Külön figyelmet érdemel viszont az *emez/amaz* alakváltozatok előfordulása, amelyeket a leíró nyelvtanok általában a kétosztatú rendszer kiteljesítéseként jellemeznek (Tolcsvai Nagy 2001; Laczkó 2003), illetve nyomatékos jelentésárnyalatúnak tekintenek (Kugler–Laczkó 2000: 166). A magyar nyelvre vonatkozó kortárs kutatásokban több szerző is elveti azt a feltevést,

hogy az *emez/amaz* további térspecifikáló funkcióval rendelkezik a közel-távol kategóriáján belül, és ezen alakváltozatok alapvető kontrasztív funkcióját hangsúlyozza. Például Laczkó (2009: 241–242) korpuszból származó példák alapján amellett érvel, hogy az *emez/amaz* alakváltozatok „a 'másik' jelentésű határozatlan főnévi névmás funkciójában szerepelnek leginkább az alapvető közel-távol distinkción belül", Kleiber et al. (2018) pedig megállapítják, hogy az *em-/am-* előtagú névmások elsősorban kontrasztív funkcióval bírnak: *emez* = ez a másik, *amaz* = az a másik.

Az *emez/amaz* kontrasztív funkcióját az alábbi példákkal illusztrálhatjuk:

(10) *Ez a könyv* az enyém, *az* az apámé, *amaz* pedig a testvéremé.
(11) *Az a bicikli* kontrás, *amaz* pedig tárcsafékes.

Az itt ismertetett eredmények megerősítik az *emez/amaz* inherens kontrasztív szerepét, hiszen csupán kontrasztáló használat esetén jelentek meg. Ugyanakkor fontos kiemelni azt a tényt is, hogy elsősorban a nem ekvidisztáns kontraszt hívta elő ezeket a névmásokat. Az adatok tehát arra utalnak, hogy nem ekvidisztáns kontraszt esetén, amikor két tárgyra utal a beszélő (lásd 2. táblázat), az *ez-az* pár mellett elfogadható az *emez-amaz* pár is, jellemzően a távolság harmadik szintjén, az extraperszonális térben. Ebben az esetben az *amaz* funkciója feltehetően az, hogy ráirányítsa a hallgató figyelmét egy, a fizikai térben a beszélőtől tipikusan távolabb elhelyezkedő entitásra, egy, a fizikai térben szintén jelen lévő másik, de közelebb lévő entitáshoz képest, amelyre a beszélő az *emez* névmással utalt. Szintén figyelemre méltó az a tény, hogy három entitásra való utaláskor a beszélőtől való távolságnak akár az első szintjén is elfogadható mind a magas, mind a mély hangrendű forma. Ez szintén arra utal, hogy a névmások legfontosabb funkciója a szembeállítás.

Végül megállapíthatjuk, hogy az Imai (2003) által szekvenciális sorrendnek nevezett említési sorrend a magyar nyelvben is szerepet játszik, a spontán használatok során a mély hangrendű névmás szinte soha nem előzte meg a magas hangrendű névmást, az *emez/amaz* alakváltozatok esetén sem. Ugyanakkor nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy bár az *em-/am-* előtagú névmások jelen vannak a kortárs magyar nyelvhasználatban, spontán használatuk azonban nem minden adatközlő számára természetes.

6. Összegzés

Ebben a tanulmányban a magyar főnévi mutató névmások kontrasztáló és nem kontrasztáló használatát összehasonlító elicitációs vizsgálat során nyert adatokat, illetve az adatok elemzését ismertettem. A kapott eredmények egyrészt

megerősítik azt a feltevést, hogy a magyar nyelvben, nem kontrasztáló használat során elsősorban a deiktikus centrumtól, azaz a beszélőtől való relatív távolság határozza meg a magas, illetve mély hangrendű névmások közti választást abban az esetben, amikor a referálás limitált térben, egy asztallap felületén történik. Másrészt, az elicitációs módszerrel gyűjtött spontán nyelvhasználati adatok megerősítik Tóth–Csatár (2014) korábbi, kísérletes úton nyert eredményeit arra nézve, hogy a főnévi mutató névmások használatát befolyásoló tényezők tulajdonképpen újraértelmeződnek kontrasztáló használat esetén, a beszélőtől való relatív távolság már nem tölt be kulcsfontosságú szerepet. Kontrasztáló használat során a főnévi mutató névmások alapvető funkciója az, hogy elősegítse a beszélő által egymással szembeállított referenseknek a címzett által való azonosítását.

Irodalom

Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunction der Sprache*. Jena: Fischer.

Coventry, Kenny R. – Valdés, Berenice – Castillo, Alejandro – Guijarro-Fuentes, Pedro 2008. Language within your reach: Near-far perceptual space and spatial demonstratives. *Cognition* 108: 889–895.

Csatár Péter – Tóth Enikő 2015. Az indexikális főnévi mutató névmások kontextuális használata. In: Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.): *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban.* Budapest: Loisir Kiadó. 67–80.

Fillmore, Charles J. *Towards a theory of deixis*. 1971/1997. Hawaii: Department of Linguistics, University of Hawaii. 1971. Reprinted in Fillmore, Charles J. 1997. *Lectures on deixis*. Stanford: CSLI Publications.

Imai, Shingo 2003. *Spatial deixis*. Doktori disszertáció. Kézirat. State University of New York.

Kemmerer, David 1999. *Near* and *far* in language and perception. *Cognition* 73: 35–63.

Kleiber, Judit – Szabó, Veronika – Viszket, Anita 2018. Articles and demonstratives. In: Alberti, Gábor – Laczkó, Tibor (eds.): *Syntax of Hungarian. Nouns and Noun Phrases*. Amsterdam: Amsterdam University Press. 976–1044.

Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–175.

Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127: 314–325.

Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII. Budapest: Akadémiai Kiadó. 309–347.

Laczkó Krisztina. 2009. *Emez emitt, amaz amott*: Pontosan hol is? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 235–242.

Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Horn, Laurence – Ward, Gregory (eds.): *The handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell. 97–121.

Levinson, Stephen C. 2018. Introduction: demonstratives: patterns in diversity. In: Levinson, Stephen C. – Cutfield, Sarah – Dunn, Michael J. – Enfield, Nick J. – Meira, Sérgio (eds.): *Demonstratives in cross-linguistic perspective*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–42.

Meira, Sérgio – Terrill, Angela 2005. Contrasting contrastive demonstratives in Tiriyó and Lavukaleve. *Linguistics* 43/6: 1131–1152.

Reile, Maria – Taremaa, Piia – Nahkola, Tiina – Pajusalu, Renate 2019. Reference in the borderline of space and discourse: a free production experiment in Estonian, Finnish and Russian. *Linguistica Uralica* 55/3: 185–208.

Scott, Kate 2013. *This* and *that*: a procedural analysis. *Lingua* 131: 49–65.

Scott, Kate 2020. *Referring expressions, pragmatics and style. Reference and beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tóth Enikő – Csatár Péter 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és nyelvhasználat* 1: 67–85.

Traunmüller, Hartmut 1996. Sound symbolism in deictic words. Speech, music and hearing: quarterly progress and status report. *TMH-QPSR* 2: 147–151.

Wilkins, David 1999. Eliciting contrastive use of demonstratives for objects within close personal space (all objects well within arm's reach). In: Wilkins, David (ed.): *Manual for the 1999 Field Season*. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. 25–28.

Baranyiné Kóczy Judit – Zajdó Krisztina

„Ha most így ránéz a Péterre, akkor nem látja, hogy… hogy ilyen baja van neki” – Érzelmi deiktikus elemek használatának vizsgálata nyelvi zavarral élő gyermekek szüleinek a beszámolóiban

Absztrakt

A tanulmány nyelvi zavarral élő gyermeket nevelő szülőkkel készített interjúk szövegeinek elemzése alapján tárgyalja a deiktikus nyelvi elemek referenciális szerepét, valamint metaforikus értelmezési lehetőségét. A vizsgálat középpontjában az érzelmi deixis közelre mutató névmási alkalmazása áll. A kutatás két fő kérdése az, hogy a) vajon feltárhatók-e nyelvi mintázatok az érzelmi deixisek használatakor a szülők beszámolóiban, és ha igen, akkor b) mely mintázatok mely helyzetekben jellemzőek a deixisek által reprezentált dichotomikus térviszonyok alkalmazásakor, elsősorban a metaforikus jelentésre vonatkoztatva. A korpuszvizsgálat eredményei alapján a közelre mutató névmási deixist a nyelvi zavarral élő gyermekek szülei az általánosan megszokottól eltérően használják. Általánosságban ugyanis a közelre mutató deiktikus névmás a beszélő belső közvetlen és pozitív élményét fejezi ki (szemben a távolra mutató deixissel, amely emocionálisan távoli, negatív jelenségekre utal). A nyelvi zavarral élő gyermeket nevelő szülők azonban ezeket az elemeket jellemzően olyan esetekben alkalmazzák, amikor alapvetően negatív tapasztalatokról számolnak be a gyermek állapotával, fejlődésével, a diagnózissal vagy a terápiával vagy más negatív élménnyel kapcsolatban. A közelre mutató névmási deixis ilyen típusú alkalmazása a negatív tapasztalatokhoz kapcsolódó intenzív „átélést”, mentális és érzelmi proximitást jelez, amely a szülői szerepből adódó empátiával magyarázható.

Kulcsszavak: érzelmi deixis, metafora, nyelvi zavar, szülő, eltérő nyelvi mintázat

1. Bevezetés

A dolgozat nyelvi zavarral élő gyermeket nevelő szülőkkel készített interjúkban elemzi a közelre mutató névmási deixisek referenciális szerepét, valamint metaforikus értelmezési lehetőségét (a deixisről átfogóan vö. pl. Tátrai 2010, 2011). Ezen belül a vizsgálat az érzelmi deixis (Lakoff 1974; más néven 'empatikus deixis', Lyons 1977) közelre és távolra mutató megvalósulását elemzi az interjúkban megszólaló szülők körében (a távolra mutató deixisről vö. Laczkó 2008, 2009). A kutatás célja a szülők érzelmi viszonyulását megjelenítő nyelvi mintázatok feltárása. Ehhez kapcsolódóan a jelen tanulmány két kérdésre keresi a választ: a) vajon feltárhatók-e nyelvi mintázatok az érzelmi deixisek használatakor a szülők beszámolóiban, és b) amennyiben igen, mely mintázatok mely helyzetekben jellemzőek a deixisek által reprezentált dichotomikus térviszonyok alkalmazásakor, és ezek milyen metaforikus jelentést hordoznak. A tanulmány elsősorban a KÖZELSÉG értelmezésére vállalkozik a korpusz alapján.

Számos eddig vizsgált nyelvben általánosan jellemző a közelre mutató deiktikus elem („affective *this*", Potts–Schwartz 2010) használata a beszélő 'belső közvetlen élményét' kifejező (Kamio 1997: 18), hozzá érzelmileg közeli pozitív élmény (például érzelmi közelség, intimitás, eleven, színes, élénk kedves emlék; Saeed 2008) leírásakor. Ezzel ellentétben a távolra mutató deiktikus elem használata a beszélőtől emocionálisan távoli, negatív jelenségekre való utaláskor jellemző (lásd pl. az angol nyelvre vonatkozóan Lakoff 1974; Lyons 1977; Saeed 2008; Wolter 2006; a német nyelvre vonatkozóan Potts–Schwarz 2010; a japán nyelvre vonatkozóan Naruoka 2006; a romani nyelvre [annak kalderás/lovári nyelvváltozatára] vonatkozóan Matras 1998 eredményeit, a magyar népdalokban azonosított alkalmazásait pedig Baranyiné Kóczy 2011, 2018 munkáiban). A hat interjút tartalmazó, közel 51 000 szavas korpusz vizsgálatának eredményei szerint – bár az egyes interjúkban különböző mértékben, de – a közelre mutató névmási deixist a nyelvi zavarral élő gyermekek szülei az általánosan megszokott dichotómiától jelentősen eltérően használják: olyan esetekben alkalmazzák a közelre mutató deiktikus elemeket, amikor alapvetően negatív tapasztalatokról számolnak be a gyermek állapotával és fejlődésével, a diagnózis vagy a terápia folyamatával vagy más, a gyermeket ért negatív élménnyel kapcsolatban. A közelre mutató névmási deixis ilyen típusú alkalmazása feltehetőleg a negatív tapasztalatokhoz kapcsolódó „átélést", egyfajta mentális és érzelmi proximitást, illetve az érzelmi tapasztalat intenzitását jelöli, amely a szülői szerepből adódó érzelmi azonosulással (empátiával) magyarázható.

A tanulmány a deixisen belül a mutató névmási térdeixis és az érzelmi deixis műveletének ismertetése után a korpuszt mutatja be, majd az említett deiktikus elemet három szempontból vizsgálja: a) a közelre mutató névmási deixis funkciói, b) a közelre mutató névmási deixis referensei, c) a közeliség-távoliság változásának a dinamikája. A dolgozatot az észrevételek összefoglalása zárja.

2. A deixis művelete

A nyelvi tevékenység működését áthatja a perspektivikusság, amely hangsúlyozza a fogalmi konstruálás jellegadó szerepét. A nyelvi szimbólumok természetének ugyanis lényegi eleme az, hogy – más szimbólumokkal ellentétben – „valamely dolog vagy esemény megfigyelésének és megértésének egy adott perspektíváját is magukban foglalják” (Tátrai 2011: 32–33; vö. még Tomasello 2002). A perspektívát alapvetően meghatározza (a fogalom szűk értelmezésében) a beszélő aktuális tér-, idő- és szociokulturális helyzete, valamint (tág értelemben) annak lehetősége, hogy a dolgokat különböző funkciókban vagy specifikussági szinteken jelenítse meg. A perspektivikus nyelvi szimbólumok megértéséhez az is hozzájárul, hogy az emberek képesek a világot saját, fiziológiailag meghatározott kiindulópontjuktól eltérően egy másik beszélő által felkínált nézőpontból értelmezni, konstruálni.[1]

A nyelv deiktikus funkciója a nyelvi szimbólumok episztemikus lehorgonyzásának (lásd erre Brisard 2002; Langacker 2002) kérdéséhez kapcsolódik, amelyben a beszédesemény résztvevői az általuk hozzáférhető kontextuális ismereteket felhasználva a nyelvi reprezentációkat feldolgozzák (Langacker [1987, 2002] a beszédeseményt, annak résztvevőit és közvetlen körülményeit együttesen *alapnak* [ground] nevezi). A nyelv deiktikus elemei közé olyan mutató és személyes névmások, határozószók, különböző lexikai és morfológiai lehetőségek tartoznak, amelyek által a beszélő közvetlenül tud utalni az aktuális beszédhelyzetre, valamint annak bizonyos összetevőire. „A deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak” (Tátrai 2010: 212; vö. Verschueren 1999: 75–114). A deixis a levinsoni definíció szerint a beszédhelyzetre utalás legnyilvánvalóbb nyelvi formája, amely a nyelvi szerkezetek és a kontextus összekapcsolódása által jön létre (Levinson 1983: 54). A deixis

[1] „A konstruálás feldolgozó (elemző) megértés, egy esemény, egy jelenet fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül” (Langacker 2008: 55; idézi Tolcsvai Nagy 2013: 129).

eredetileg a közvetlen (szemtől szembeni) interakció feltételei között alakult ki (vö. Lyons 1977: 637–638), így a geszturális (gesztusokkal kísért, verbális és nonverbális elemek együttes alkalmazását jelentő) deixis a szimbolikus, azaz kizárólag metaforikus értelemben alkalmazott deixis előzményének tekinthető.

A deiktikus kifejezések által a beszélő a hallgató figyelmét a beszédhelyzetre, illetve ahhoz kötődő dolgokra, eseményekre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére képes irányítani, elsősorban a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyaira. Ennek megfelelően beszélhetünk térdeixisről, idődeixisről és társas deixisről (Tátrai 2010: 212; illetve Levinson különbséget tesz személy- és szociális deixis közt, vö. 1983: 62). A deixis tehát egyrészről a beszélő és a hallgató, másfelől valamely, a beszédhelyzethez kapcsolódó entitás mentális összekapcsolását is jelenti, és célja, hogy a résztvevők az adott tárgyhoz tudatilag hozzáférhessenek (Laczkó 2009: 166). A beszédhelyzet külső környezetére vonatkozó, exoforikus referenciájú deixistől lényegesen különbözik a diskurzus belső szerveződését reflexió tárgyává tevő diskurzusdeixis, amely endoforikus referenciával jellemezhető (Tátrai 2010: 213). A diskurzusdeixis nyelvi reprezentációit tekintve a tér- és az idődeixissel mutat szoros kapcsolatot, mivel ezek metaforikus alkalmazásával jön létre, funkciója pedig a résztvevők metapragmatikai tudatosságával függ össze, vagyis a beszédhelyzet fizikai és szociális összetevői mellett annak mentális viszonyait is bevonja a beszédhelyzetbe.

A deixis fiziológiai meghatározottsága a megnyilatkozó nézőpontjával van összefüggésben, mivel az a saját testéből kiindulva tapasztalja meg és dolgozza fel a tér- és az időviszonyokat. Az *én, itt, most* egocentrikus középpont kiindulópontként funkcionál a különböző deiktikus nyelvi kifejezések szerveződéséhez, így a deiktikus centrum szerepét is betölti (Bühler 1934). A hallgatót a beszélő arra készteti, hogy a deiktikus kifejezések segítségével az általa felkínált kiindulópontból a beszédhelyzet általa kiválasztott aspektusait szemlélje (Tátrai 2010: 214). Esetenként a megnyilatkozó a sajátjától eltérő kiindulópontból (deiktikus centrumból) konstruálja a jelenetet, ekkor deiktikus kivetítésről beszélünk.

A jelen tanulmány szempontjából a térdeixis érdemel kiemelt figyelmet, ezen belül pedig annak prototipikus nyelvi reprezentációja, a mutató névmási deiktikus kifejezések. A térdeixis különféle reprezentációi a beszédesemény fizikai világának megfigyeléséből származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe (Tátrai 2010: 219), más viszonyok, így az időbeli és – A DISKURZUS TÉR fogalmi metafora alapján – a diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésére is alkalmazhatók azonban metaforikus értelemben (Marmaridou 2000: 86–116; Laczkó 2008; Tátrai 2010: 219–221). A térviszonyokat megjelenítő

nyelvi reprezentációk továbbá utalhatnak módra, állapotra, minőségre, mennyiségre (Tátrai 2010: 220), valamint komplex eseményre is. Ebben az esetben az esemény „dologszerűségként" reprezentálódik, így az eseménydeixisnek nevezhető megvalósulás a „dologdeixis" részeként fogható fel a térdeixisen belül (Laczkó–Tátrai 2012: 248).

(1) Hű ez most nagyon izgalmas!
(2) Borzasztó, ezt a kínlódást nem bírom nézni!

A mutató névmások tehát nemcsak a térdeixis, hanem összességében a deixis mint művelet legtipikusabb reprezentációi (Laczkó–Tátrai 2012). Eredeti funkciójuk a térviszonyok különböző kifejezésmódja, így a lokalizáláson belül mind az elhelyezésben, mind az irányadásban a rámutatásos helyzeti elrendeződés jelölése, amely a közelre és a távolra mutatás kettős rendszerén alapul (Vater 1991: 46; Tolcsvai Nagy 2001: 135). Ezt a kettősséget a mutató névmások rendszere ikonikus jelleggel valósítja meg: a magas hangrendű forma mindig a közel *(ez, itt, ilyen, így),* a mély hangrendű a távol *(az, ott, olyan, úgy)* kategóriáját jelöli (Laczkó–Tátrai 2012: 244). A „közelség" és a „távolság" a referenciális központhoz viszonyítva értelmezendő, amely jellemzően a mindenkori beszélő által képviselt egocentrikus központ, azaz a Bühler-féle origó (1934) vagy esetenként a már említett kivetített deiktikus központ. A közelség, illetve távolság kategóriája a beszédesemény fizikai világának ismeretétől függ, attól, hogyan dolgozunk fel egy összetett jelentet, azaz elsősorban a valós téri helyzettől, a figyelemirányulástól és az előtér-háttér megkülönböztetéstől (Laczkó 2009: 167). A figyelem irányítása az interakció keretében úgy értelmezhető, hogy „a diskurzus egyik résztvevője, a megnyilatkozóként fellépő beszélő vagy író – a maga kontextusfüggő kiindulópont(ok)ból reprezentálódó közlésével – a másik résztvevő(k) mentális irányultságát (figyelmét, megértését) kívánja befolyásolni a diskurzusvilágának létrehozását illetően" (Tátrai 2011: 369). A figyelem a kognitív folyamatok intenzitásával, energiaszintjével hozható kapcsolatba, amely a gyakorlatban feltűnőséget jelent (Langacker 1987: 115), és ez az előtér-háttér, figura-alap elrendeződésben nyilvánul meg. A közelre mutató névmás így az események megjelenítésében az előtérbe hozás műveletét valósítja meg, jellemzően időben közeli és mindkét résztvevő számára ismert eseményt jelöl (Laczkó 2009: 169):

(3) Ez a kiállítás gyönyörű.

A diskurzusdeixis és a közelség-távolság kapcsolata azonban nem egyértelmű. Azt ugyanis Saeed szerint – az érzelmi deixishez hasonlóan – csak kontextusban bemutatott nyelvi adatokon keresztül lehet megfejteni, hogyan használják őket, és milyen kommunikációs szerepet játszanak a diskurzusban. „A valódi párbeszédekben és a mindennapi kommunikációban olyan esetekkel találkozunk, amikor a felszínen nem a közel-távol kettőssége, hanem más fontos diskurzusbeli és azon kívüli megfontolások határozzák meg a választás lehetőségét" (Saeed 2008: 393).

A mutató névmás nem minden esetben tölt be prototipikus deiktikus funkciót, használata ekkor nem csupán deiktikus, hanem anaforikus, illetve kataforikus is (lásd Tátrai 2017: 956–958), ahol a szövegben két nyelvi egység a beszédhelyzet ugyanazon entitására referál, ezáltal egymásra is utalnak (Tátrai 2010: 214). A (4)-es példában az *ezt* diskurzusdeixisként is funkcionál. Emellett bizonyos esetekben mind a deiktikus, mind a koreferenciális funkciót betöltheti egy mutató névmás (Laczkó 2003: 317).

(4) Azt hiszem, itt elég sokan vannak avatott szakértők, akik ezt nagyon jól tudják.

3. Az érzelmi deixis művelete

A deiktikus kifejezések nemcsak referenciális (anaforikus, exoforikus) funkciót tölthetnek be, hanem interakciós funkciót is, amelyben a beszélő attitűdöt vagy érzelmet fejez ki egy adott entitással kapcsolatban a hallgató felé. Ennek megnyilvánulásai az „érzelmi deixis" (Lakoff 1974), az „empatikus deixis" (Lyons 1977) vagy a „szociális deixis" (Fillmore 1982). A mutató névmási deixisek alkalmazásának hátterében Saeed (2008: 404) szerint a diskurzustényezők mellett a beszélő szubjektív attitűdje állhat, így azok az érzelmek kifejezésével is összefüghetnek. Ennek alapja az, hogy a különféle mentális vagy érzelmi állapotok eltérő pszichológiai távolságot eredményeznek, amely direkt vagy kevésbé direkt nyelvi formákban valósul meg (pl. Hashimoto 2002; Wiener–Mehrabian 1968). A beszélő mentális állapota, a megnyilatkozás tartalma és a nyelvi struktúra összefüggésrendszerében a beszélő tapasztalatában a számára legélénkebb „belső közvetlen élmény" olyan belső érzésekből ered, mint a fájdalom, az érzelmek, emlékek vagy vélekedések, amelyek közvetlenül érzékelhetők a tapasztaló elméjében (Kamio 1997: 18).

Lakoff (1974: 347) megfogalmazása szerint az érzelmi deixis (más néven affektív deixis, vö. Liberman 2009; Potts–Schwarz 2010) a beszélőnek a megnyilatkozása

tárgyába való érzelmi bevonódását jelzi, amely szorosan összefügg egy adott állításhoz fűződő értékelési viszonyulással. Az érzelmi deixisnek gyakran nincs diskurzusbeli előzménye, így jelöli azt, hogy a referencialitás nem a már ismert beszédhelyzet egy elemére vonatkozik (Potts–Schwarz 2010: 5). Az érzelmi deixis emellett a szolidaritás jelölője is, mivel a beszélő azon szándékát jelzi, hogy érzelmileg bevonja a hallgatót is, és elősegítse kettejük számára a közelség és a közösen átélt érzelmek érzését.

> Ebbe a kategóriába számos olyan problémás használati esetet sorolok, amelyek rendszerint a beszélőnek a kijelentése tárgya iránti érzelmi elkötelezettségéhez köthetők. Mivel az érzelmi közelség gyakran a hallgatóban a részvétel érzetét kelti, ezeket a formákat gyakran úgy jellemzik, hogy azokat az „élénkség" érdekében alkalmazzák. És mivel az érzelmek kifejezése […] a bajtársiasság elérésének eszköze, nagyon gyakran annak formái is hétköznapivá válnak. Ennek a használatnak több oka van, amelyek mind a „közelség" eléréséhez kapcsolódik, mint az igen kiterjesztett értelemben alkalmazott tér- és időt kifejező *this* (Lakoff 1974: 347, *saját fordítás*).

Például (5)-ben a távolra mutató névmás a John iránti negatív érzelmi attitűdöt jelzi Lakoff (1974: 347).

(5) John likes to kick puppies.
<u>That</u> man's going to get his one of these days!
John szeret kiskutyákat rugdosni.
<u>Az</u> az ember egyszer még megkapja a magáét!

Lyons (1977: 677) „empatikus deixis" kifejezése jelzi, hogy az affektív használatú deixisek nemcsak azt jelezhetik, hogy a beszélő személy szerint milyen mértékben kapcsolódik az általa referált entitáshoz, helyzethez vagy helyhez, hanem azt is, hogy mennyire azonosul a címzett attitűdjével vagy álláspontjával. Megjegyzendő, hogy a hasonló eseteket a magyar nyelvben – amennyiben a mutató névmás hangsúlytalan – Kugler és Laczkó (2000: 166) nem tekinti deiktikus jellegűnek: *'Ki **ez** a 'nő a Géza szobájában*? (a kérdés nem Géza szobájában hangzik el).

A közelség-távolság kettősség a tér- és idődeixishez hasonlóan az érzelmi viszonyulás metaforikus kifejezését is rendszerbe foglalja. Ennek megválasztása számos fizikai, pszichológiai faktortól és a referens belső tényezőitől függ (Peeters 2021). Az angol *this* és a *that* kontrasztív vizsgálata kapcsán Saeed (2008: 405) bemutatja, hogy általánosságban véve a *this* érzelmi közelséget, intimitást, élénk

élményt és egyéb pozitív attitűdöt, míg a *that* érzelmi távolságot, ellenségességet, bosszúságot, sértettséget és hasonló negatív érzelmi viszonyulást jelenít meg. Bowdle és Ward (1995) a demonstratívumok vizsgálata kapcsán az általános jelentésben használt többes számú közelre mutató névmás *(these)* esetében bizonyítják az értékelő funkció jelenlétét, szemben az egyes számú, konkrét tárgyra alkalmazott *this* használatával. Egy számítógép előtt ülő beszélő megnyilatkozásai (6) esetében értékelést tartalmaznak, míg ugyanez nem érvényes (7)-re.

(6) These IBM ThinkPads are amazing!
Ezek az IBM ThinkPad-ek fantasztikusak!
(7) This IBM ThinkPad is amazing!
Ez az IBM ThinkPad fantasztikus!

Potts és Schwarz (2010) nagy korpuszon végzett kvantitatív vizsgálatukban is alátámasztják, hogy az érzelmi deixisként alkalmazott *this* (affective *this*), és ennek megfelelően a német *diese-* 'ez' előidézi a beszélő és a hallgató közötti szolidaritást, és szorosan összefügg az értékelhetőséggel.

Viszonylag ritka esetben találkozhatunk ettől a sémától eltérő példákkal is, amikor a *this* negatív tapasztalattal társul, mivel mentális közelséget jelez (Hashimoto 2002). A (8–9)-es példákban a közelre mutató *this* az élménnyel kapcsolatos pozitív viszonyulás helyett annak élénkségét, vagyis a beszélő szempontjából a negatív tapasztalat intenzitását emeli ki (Saeed 2008: 404).

(8) 'What shall we do today?', said Mum, with this dreadful grin still plastered across her face.
– Mit csináljunk ma? – kérdezte Anya még mindig ezzel a szörnyű vigyorral az arcán.
(9) Mum shot me this embarrassing wink. 'We're great organizers too, aren't we, Henry'?
'You bet, Mum.'
– Mi is jó szervezők vagyunk, ugye Henry? – kérdezte Anya ezzel a zavarba ejtő kacsinással.
– Arra mérget vehetsz, Anya.

A magyar nyelvben a személyre mutató *ez, ezek* értelmezhetők attitűddeixisként, amely negatív értékelést fejez ki, különösen, ha önmagában áll (10–11) (Laczkó–Tátrai 2012: 252).

(10) Ez teljesen hülye.
(11) Ennek a szemléletnek végre végleg vége uraim, hölgyeim, mert elhúzhatnak ezek esetleg a... Mindegy hová!

4. Korpusz és módszer

Az elemzés hat interjú teljes szövegére irányult (N1 = 9191, N2 = 7553, N3 = 10 997, N4 = 5029, N5 = 9628, N6 = 8529), amelyekben elsősorban a közelre mutató érzelmi deixiseket elemeztük. Az interjúk összesen 9 adatközlővel készültek, három esetben mindkét szülő, három esetben csak az anya volt jelen. A vizsgálat kvalitatív módszert alkalmazott, mivel célja a közelre mutató névmási deixis és a beszélő mentális állapota közötti összefüggés megvalósulási formáinak, annak varianciáinak vizsgálata az interjúkban.

A kutatáshoz felhasznált szülői interjúk az Európai Unió által fedezett COST IS1406-os Akció (vezetője: Prof. Dr. James Law, Newcastle-i Egyetem, Nagy-Britannia) nemzetközi kutatás keretén belül és annak kutatói hálózatának támogatásával készültek, amelynek címe: *"Enhancing children's oral language skills across Europe and beyond – a collaboration focusing on interventions for children with difficulties learning their first language"* („A beszélt nyelvi képességek fejlesztése Európa-szerte és azon kívül – az első nyelvüket nehezen elsajátító gyermekekre fókuszáló együttműködés")[2,3]. A kutatás célja a nyelvi zavarral élő gyermekek logopédiai megsegítésének feltérképezése az EU országaiban és az úgynevezett közeli szomszédos országokban (pl. Libanon, Oroszország, Albánia) a szülői tapasztalatokon és élményeken keresztül.

A félig strukturált interjúk kérdéseinek kidolgozásában a kutatási hálózat 03-as alcsoportjának tagjai vettek részt Kristine Jensen de López, az Aalborgi Egyetem (Dánia) fejlődéspszichológia professzorának vezetésével.[4] A kutatásban

[2] Tájékoztató az akcióról: https://www.cost.eu/actions/IS1406/.

[3] Reprezentatív publikáció: J. Law, C. McKean, C.-A. Murphy, E. Thordardottir (eds. 2019). *Managing children with Developmental Language Disorder: Theory and practice across Europe and beyond*. Routledge.

[4] Reprezentatív publikációk: 1. Jensen de López, Lyons, R., Novgorodsky, R., Baena, S., Feilberg, J., Harding, S., Kelić, M., Klatte, I. S., Mantel, J. C., Tomazin, M. O., Ulfsdottir, T. S., Zajdó, K., Rodriguez-Ortiz, I. R. (2021). Exploring parental perspectives of childhood speech and language disorders across 10 countries: A pilot qualitative study. *Journal of Speech, Language and Hearing Research* 64/5: 1739–1747; 2. Jensen de López, K., Feilberg, J., Baena, S., Lyons, R., Harding, S., Kelić, M., Klatte, I. S., Mantel, T. C., Novgorodsky, R., Ulfsdottir, T. S., Zajdó, K., Rodriguez-Ortiz, I. R. (2021). "So, I told him to look for friends!" Barriers and protecting factors that may facilitate inclusion for children with Language Disorder in everyday social settings: Cross-cultural qualitative interviews with parents. *Research in Developmental Disabilities* 115: 103963.

Magyarországot a jelen kutatás második szerzője (Zajdó Krisztina) képviselte; a kérdéseket ő fordította magyarra, és a magyar adatokat ő gyűjtötte. A magyarországi adatgyűjtésre vonatkozó humán kutatásetikai engedélyt a győri Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Karán működő Humán Kutatásetikai Bizottság adta ki (száma: SZE-AK-2018/001.)

Az interjúkérdésekre alapozott adatgyűjtés a jelen kutatásban felhasznált interjúk esetében egy kivételével minden esetben a nyelvi zavarral küzdő gyermeket nevelő szülő (anya) otthonában történt, a szülő saját kérésére. Egy szülővel az interjú a Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Karának épületében egy tanteremben készült. A féligstrukturált jelenléti interjú során elhangzott kérdések arra keresték a választ, vajon a nyelvi zavarral küzdő gyermeket nevelő szülő hogyan értelmezi a nyelvi zavar fogalmát, milyen tapasztalatai vannak a gyermek nevelése során otthon, az iskolában és a logopédiai ellátás folyamán, valamint hogy hogyan látja a gyermek integrációjának a kérdéseit. Az adatfelvételkor a helyiségben csak a szülő és az adatfelvevő tartózkodott az 1,0–1,5 órányi időtartamú interjú készítésekor. Az interjúk rögzítését megelőzően a szülő aláírta a szülői beleegyező nyilatkozatot. Az adatok rögzítését egy TASCAM DR-05 (2-es verzió) típusú digitális diktafon tette lehetővé. A szövegeket egy kutatási asszisztens rögzítette írásban, aki megkapta a rögzítményeket, azokat ahányszor csak a pontos lejegyzéshez kellett, meghallgatta, és leírta. Az interjúalanyokról szociolingvisztikai adatok nem ismertek, mert a szülőről nem rögzítettünk adatokat, csak a gyermekről, hiszen csak arra volt etikai engedélyünk. A szövegek elsődlegesen nem nyelvészeti analízis céljára készültek, hanem gyógypedagógiai fókuszú tematikus elemzésre.

Az adatfeldolgozás során a rögzített anyag leírásakor minden azonosítható információt (pl. kórház/pedagógiai/gyógypedagógiai intézet neve, címe; orvos/pedagógus/gyógypedagógus neve; települések nevei; a gyermek neve) töröltünk, illetve megváltoztattunk az anonimitás érdekében.

5. Érzelmi deixis vizsgálata az interjúkban

5.1. Az érzelmi deixisek azonosítása

A közelre mutató névmási deixisek azonosítása kapcsán bizonyos esetekben nehézséget okoz a beszédszituáció, a fizikai, időbeli elhelyezkedés, valamint a résztvevők és a referált személy, a gyermek elhelyezkedésének (iskola?, közeli szoba?) pontos ismeretének a hiánya. (12)-ben az *innen* esetében például nem azonosítható, hogy a résztvevők az asztalnál helyezkednek-e el, és ezért utalnak közelre

mutató névmással az asztalra, vagy kiindulópontjukat áthelyezik az asztalnál tanuló gyermekére. Ez utóbbit támogatná a gyermek perspektívájából értelmezhető *menekvés* szó is.

(12) Nálunk tudja a Péter, hogy addig míg nincs meg a lecke, meg a gyakorlás, addig nincs innen menekvés az asztaltól.

Mivel a korpusz spontán nyelvi adatot tartalmaz, további nehézséget okoz a hangsúlyok ismeretének a hiánya. Az alábbi példában az *így* hangsúlyosan ejtve, gesztussal kisérve deiktikus elemként (pontosabban térdeixisként) fogható fel, amely nagyjából azt fejezi ki, hogy ha egy idegen kívülről és közelről meglátja Pétert, akkor nem vehet észre rajta különbséget a többi, nyelvi alapú beszédzavarral nem küzdő gyermekhez képest. Míg azonban, ha hangsúlytalanul ejtik az *így* elemet, akkor diskurzusjelölőként (azaz diskurzusdeixisként) funkcionál, és a *hát* diskurzusjelölővel együtt hezitációt jelez (Markó–Dér 2011).

(13) Egy vadidegen ember hogy látná Pétert?
Hát így nem látszik rajta semmi se.

A következő példában szintén más-más értelmezési lehetőséget ad az *így* hangsúlyos vagy hangsúlytalan alkalmazása. Az előbbi esetben az *így* a fejlesztendő gyermekek kiválasztásának folyamatára eseménydeixisként utal, és ebben az esetben az *akkor* távolra mutató elemhez viszonyítva tovább elemezhető a közelre hozás metaforikus jelentése, amely az élmény élénkségét jelzi. A hangsúlytalan *így* ezzel szemben szintén diskurzusjelölőként értelmezhető.

(14) Ugye akkor kiválogatták az első napokba, hogy kinek hogyan megy a (xxx[5]) gondolom a beszéd vagy hogy gondolkodás, vagy valami tesztet töltöttek velük. És ugye akkor így kiszúrták a három osztályból a tizenkettő-tizenhárom gyereket.

5.2. A közelre mutató névmási deixis funkciói

Az alábbiakban a közelre mutató névmási deixis által jelzett metaforikus funkciókat tekintjük át a korpuszpéldák alapján. A közelre mutató névmási deixis térjelölő funkciója figyelhető meg a (15) példában.

[5] A szövegben a xxx jelek az érthetetlen beszédet jelzik. Egy x egy szótagnak felel meg.

(15) Úgyhogy mindig hozza haza a füze(xxx), munkafüzeteket, és akkor be van jelölve: ez is órai munka volt, ez is órai munka volt, ez házi feladat. És a Péter semmit nem csinál órán. Persze valahol ott van, mert tudja.

Az *ez* mindhárom esetben a munkafüzetek egy-egy részére irányul. A deiktikus kivetítésnek ebben a példájában a leckeírás eseményét idézi fel a szülő, ahol időbeli kiindulópontját a felidézett múltbeli események tapasztalatából generált, általánosító eseményre helyezi, amely a szituációétól eltér. Itt tehát elsőként az átélés élménye kerül előtérbe. A közelség metaforikus jelentése a nyilvánvaló (szülő-füzet) térbeli proximitás mellett negatív érzelmi viszonyulást is jelez, amelyet később a következő felismerésben összegez: *És a Péter semmit nem csinál órán.* Ezt a negatív mentális állapotot alátámasztja a feladatok felsorolásának művelete is, amely érzékelteti a meg nem oldott feladatok sokaságát, így a szülőre háruló teher nagyságát.

Érdemes ezt összevetni egy hasonló szituációt leíró beszélgetésrészlettel, ahol a deiktikus kivetítés nem történik meg. A távolra mutató névmások idődeixisek (az *avval* jelentése itt 'amint'), az *ahhoz* pedig a leckeírás egy eseményének részletére mutat rá, illetve anaforikus szerepe is van. Az események távolról való szemlélése a szülő számára az adott beszédhelyzethez viszonyítva a felidézett szokás tapasztalatának távolságát, kevés jelentőségét illusztrálja. Itt tehát nem negatív élményről van szó, csupán az élmény háttérbe szorulásáról.

(16) I: És itthon hogyan próbálnak segíteni neki? Tehát itthon megcsinálja a feladatot?
Sz: Persze, mindent. Avval, hogy hazajövünk, akkor mindjárt a matek, mert mindig a matekkal kö kezdeni. Ahhoz ragaszkodik.

A következő példában az *ez* a gyermek egyik tanárát jelöli. Bár a tanárral kapcsolatban a szülő tapasztalata pozitív *(türelmes),* a deixist követő tanár személye egy olyan szituációt idéz fel, ahol a szülővel a gyermek tanulási nehézségeiről beszéltek. Itt tehát ez a szülőben élénken élő, közvetlen és negatív tapasztalat az, amelyet a közelre mutató névmás felidéz.

(17) I: Tehát ugye azt mondtuk, hogy a matematika elég jól megy, de a nyelv az nem megy annyira. Vajon miért nem?
Sz: Pedig annyira türelmes. Tényleg ez a… az Andi néni a magyar-

tanár, hogy egyszerűen azt mondja, nem tudja. Azt mondja, majd később megérik rá.

Az alábbi (18)-as részletben a deiktikus kivetítés azon esetét látjuk, amikor a szülő a gyermekre helyezi át (részlegesen) a kiindulópontját. Az *evvel* és az *ez* a gyermek nézőpontjából a felidézett térben, de főként mentálisan közel elhelyezkedő barátra referál. A térdeixis ilyen használata a BARÁTSÁG KÖZELSÉG metaforán alapul. A két névmás koreferenciális szerepet is betölt; az első *evvel* kataforikusan utal a *padtárs*ra, míg a rákövetkező elemek anaforikusan utalnak vissza ugyanerre az elemre. Az *evvel, ez* első látásra a szülő pozitív érzelmi viszonyulását implikálja, afelőli örömét, hogy – ahogy azt a szöveg első mondata jelzi – a nehezen barátkozó gyermek barátra talált. Mind az első két, mind pedig a negyedik mondatban felidézi azonban a gyermek nehézségeit az iskolában, így az ismétlődő deixisek a nyomatékosítás szerepét is betöltik, amely egyben a szülő aggódó reménykedését fejezi ki, hogy a barátság tartós lesz. Ezáltal negatív érzelmek is kapcsolhatók a deiktikus elemekhez.

(18) Konkrét kimondott barátja nincsen neki. Beszélget mindenkivel, meg úgy próbálkozik. Mondjuk most evvel a… aki most a… padtársa most már jóideje. Ugye ide-oda rakosgatják ugye, hogy próbálgatják, hogy hol legyen. De most evvel a kis gyerekkel, most már két hónapja padtársak. Úgyhogy evvel úgy elvan. Főleg az, hogy az apukája rendőr neki, és ugye most öhm… a rendőr, meg a tűzoltó, meg ilyen. Ugye az érdekli. Úgyhogy azért (xxx). Úgyhogy most **ez** igen nagy barátja neki ez a gyerek.

A következő példában az *ilyen* Péter tanulás közbeni viselkedését és ebből összegzett személyiségjegyét *(öntörvényű)* foglalja össze. Valójában az *ilyen* nemcsak Péter pszichés tulajdonságára, hanem annak iskolai viselkedési problémáira is rámutat, amely mind a nyelvi zavarból ered, és a társas kapcsolataira is kihatással van. Péter viselkedését a szülő távoli nézőpontból konstruálja meg, míg a summázást, mint negatív állapotot, amelyben tehetetlennek érzi magát, a közelbe hozza mind a maga, mind a hallgató számára: a maga számára ez közeli tapasztalatként értelmezhető, a hallgatót pedig empatikus szemléletre szólítja fel.

(18) Csak olyan makacs a Péter, hogy hát ha nincsen neki kedve, akkor nem veszi elő a könyvet. Úgyhogy amikor már négyszer-ötször

rászól a tanár, hogy Péter vedd elő, és a Péter nem veszi elő, akkor ráhagyja. Mer azt mondja, a többieket is zavarná az órán, hogyha… amíg piszkálná, hogy… hogy vegye elő. Aszongya, hogy akkor már csufulnák. Meg mit (xxx). Azt mondja, inkább ráhagyja. És akkor valamikor óra közbe, fél óra után előveszi a könyvet. Akkor… van, amikor kinyitja, és akkor csak nézegeti. Úgyhogy ilyen öntörvényű.

A közelre mutató *ez* értékelő funkciója figyelhető meg az alábbi példában, ahol az értékelés egyértelműen negatív.

(19) És akkor óvas. Ő is dicséri, hogy hogyan tud olvasni. Meg, meg ő vele még úgy jobban jóba van, vagy nem (xxx). Ez nem jó. Az Andi nénivel is jóba van, a magyartanárral. De valahogyan(xxx). Avval csak úgy egy héten egyszer fog… találkozik, és ugye másképp veszi fel, akivel hetente vagy mindennap foglalkozik vele két órát ugye a rendes órán.

Összegezve, a közelre mutató névmási deixis a következő funkciókat tölti be az elemzett korpuszban: közeli, élénken átélt élmény, nyomatékosítás, a hallgató felhívása a konstruált jelenet empatikus szemléletére, értékelés. Mindezek a beszélői negatív érzelmi állapot megjelenítésének egy-egy aspektusát szolgálják, mivel olyan kontextusban funkcionálnak, ahol a szülő a nyelvi zavarral küzdő gyermek tanulási és hétköznapi nehézségeiről számol be, illetve annak közvetlen hatásáról a szülői és családi életre. Bár a nehézségekről, negatív eseményekről történő beszámolás nem feltételezi kétségkívül a negatív érzelmek társulását, az interjúkban a negatív érzelmi attitűdöt a kontextus többféleképpen alátámasztja. Egyfelől a szülő panaszkodik, hiszen számára az, hogy a gyermek a tanórákon nem dolgozik, rengeteg otthoni munkát tesz elkerülhetetlen mindennapi kötelességgé: Péternek az egész napi órai munkáját otthon kell pótolnia, ez önállóan nem, csak szülői segítséggel megy. Másfelől több helyen az interjúban ki is mondja az anyuka: „és akkor ott köll mellette ülni, mert egyszerűen annyira (xxx)", illetve „van amikor még az is át köll nézni". Erre érzelmileg is több ízben reflektál: „avval megint meg fogunk szenvedni", „úgyhogy szenvedünk". Végül az 1. interjúban érdekes pragmatikai jelenség is megfigyelhető: ahányszor csak az anya valamilyen negatívumot említ, az apa rögtön kontráz, vagy legalábbis a negatívum súlyát enyhíti. Míg az anya a valós tapasztalatról számol be, az apa

folyamatosan arra törekszik, hogy „szépítsen", hogy a saját fiáról az interjút készítő nehogy rosszat gondoljon. Számára fontos a család/gyermek jó hírnevének fenntartása, az apa nem hagyja, hogy a fia rossz színben tűnjék fel. Ez a jelenség további diskurzuselemzéssel mutatható be meggyőzően, itt csupán néhány példával szemléltethetjük:

(21) Anya: […] Meg ö… volt amikor mondta, hogy van új barátja, hogy volt az udvaron, akit éppen elcsípett, mer a Péter az botozik. Piszkálja a földet a bottal, meg ottan (xxx). Mindig a bot van a kezébe, úgyhogy nem győzik lecseszni, hogy má megin a bot van a kezedbe. Ugye valakit megütsz vele. *nevet*
Apa: Nem, nem az a bandázós típus úgy. Szóval a foci, annyira úgy nem érdekli, de most öhm… ha valami, valami olyan vagy hogy ö… más iránt, hogy csak beszélgetne meg sétálnak, akkor úgy benne van mindenbe.

(22) Anya: Meg éppen valami kis homokozószerűség az iskolaudvaron, akkor építenek. Csak ugye jönnek a nagyobbak, azok szétrúgják. Azt akko van ugye a balhé belőle.
Apa: Kavicsokat gyűjt. Azokat szereti, kavicsokat gyűjtögeti.

(23) Anya: Tehát a Péternek van egy ilyen hirtelen izéje.
Apa: Egy kicsit olyan tartózkodóbb. Szóval biciklizik is, de még nincs annyira bizalom, hogy elmenne a másik utcába felügyelet nélkül.

(24) Anya: És a Péter az életébe először, akkor ült ilyen gokartba. Itthon van neki ez a lábbal tekerős, meg ilyen-olyan. Aztán (xxx). *telefoncsörgés* Kinyomom. Ilyen… olyan izé gokartjai, meg ilyen tekerősi markoló, meg ilyenek voltak neki. De viszont attó, hogy… hogy őbelé belé mennek, attó ő félt. Úgyhogy az egy kört az úgy szenvedte végig, mer ugye a gyerekek ott rodeóztak jobbra, balra. Hun egyik lökte arrébb, hun a másik. A Péter akkor mindig föl köllött neki rakni a kezét, hogy segítsenek rajta. Akko beigazították, és azt az egy kört, azt olyan szenvedés alatt ment végig, ugye nem tudták onnan kivenni, ugye muszáj volt neki végig menni. De ő mondta is, hogy ő többet nem megy. Úgyhogy van benn egy ilyen félelem, vagy én nem is tudom.
Apa: De viszont a csúszdán (egy Veszprém megyei város), az egyenesen is, meg ezen a spirálos valamin lejött.

A fejezetben bemutatott példák mellett meg kell említeni, hogy találni olyan eseteket is, ahol – a korábban tárgyalt szakirodalomnak megfelelően – a térdeixis közeli formája pozitív érzelmi viszonyulást fejez ki: Az alábbi részletben az *ezt* a szülő örömöhöz kapcsolódik, hogy a fejlesztőpedagógus hozzáállása és tevékenysége előremutató a gyermek fejlődése szempontjából.

(25) Azért azt észrevenni, hogy tényleg segítik a gyereket.
Én is ezt vettem észre. Úgy megörültem is. Na, hogy na…

5.3. A közelre mutató névmási deixis referensei

Az alábbiakban áttekintjük, hogy a közelre mutató névmási deixis milyen típusú entitásokra mutat rá a korpuszban. Az első kategória a **betegség/fogyatékosság/tanulási zavar**[6,7] **egésze, illetve a gyermek állapota**, amelyet a következő példák szemléltetnek.

(26) Első évet én ki is hagytam, hogy tovább nem jártunk fejlesztésre. Azt hittem, hogy így behoztuk ezt a történetet. Aztán akkor megint látszódott a… a… ez akkor a középsős volt. Akkor megint látszódott ez a különbség és a (xxx).

(27) És talán nem tartanánk itt, ahol most tartanánk, ha időben öhm… elkerül a gyerek oda, ahova kellett volna időben, és nem négyévesen kezdik el fejleszteni, miközben már mindent végig jártam én magam, hogy baj van a gyerekkel.

(28) Már rendbe volt és elkezdett javulni. Úgyhogy ö… és ö… amik itt olvashatunk a szakvéleménybe, hogy erős szorongásos ö… tünetei vannak Timinek. Ezt én azt gondolom, hogy… hogy ide lehet visszavezetni, mer születésétől kezdve, olyan erős elszakadás félelme van a mai napig kilencévesen.

(29) (az érintett gyermek nővéréről:) És végül is nem ment el dolgozni, hanem inkább tovább tanult érettségire. Ahhoz képest, hogy ő is ilyen, öhm… nehezebben értette meg a dolgokat, de valamihez képest van neki ö… ö… hát ö… mije? Akaratja. Az, hogy csinálja.

[6] A gyermekeknek (és az utolsó esetben a gyermek testvérének) a nyelvi zavara mellett egyéb fogyatékosságuk, betegségük, genetikai szindrómájuk is lehetett, ez nem volt kizáró ok a kísérletben való részvétel szempontjából.

[7] A nyelvi zavar egyben tanulási zavar is, hiszen a nyelvi képességek extrém gyengesége a tanulást is akadályozza.

(26)-ban az *ezt, ez* referenciája a nyelvi zavar mint betegség, amelyhez kapcsolódva a várt javulás be nem következtéről számol be a szülő. A (27) részletben az *itt* a gyermek állapota mellett kifejezi a szülő csalódottságát, hogy éveken keresztül nem talált megfelelő fejlesztést számára, így az *itt* jelentése kiegészül a szülő által tapasztalt nehézségekkel is. A (28)-as példa előzményeként az anya arról számolt be, hogy a gyermeke egy kórházi műhiba (fertőzött injekcióstű használata) okozta fertőzés folytán súlyos állapotba került a kórházban a születése után, valamint jelenleg is erős pszichés szorongásos tünetei vannak. A kiemelt három deixis jelentése más és más: az *itt* által referált szakvélemény feltehetőleg az interjú fizikai terében helyezkedik el, így az vélhetően geszturális deixis; az *ezt* a gyermek jelenlegi szorongásos tüneteire utal, míg az *ide* a születés utáni kritikus állapotára. Bár az *ide* rámutatással a szakvéleményre is mutathat, a jelenlegi állapotra irányuló szintén közelre mutató *ide* elemmel együtt mindkettő metaforikusan a figyelem előterében lévő, közvetlen közeli negatív élményre utal. (29)-ben az *ilyen* a betegségre utal ismét, amely a családban egy másik gyermeket is érintett. Az ő pozitív példáját távoli nézőpontból konstruálja meg a szülő, ezzel pedig ellentétet képez a betegség közelre mutatással való referenciája. Ennek oka, hogy az eltávolodás egyfajta elengedésként értelmezhető, megnyugvásként, hogy a nagyobbik lány túljut a nehézségeken, míg a probléma a kisebb fiúnál itt van.

A (30)-as részletben többször előforduló *ez* mindegyike a gyermek betegségének egy-egy részletére mutat rá. Funkcióik némiképpen eltérnek, például értékelés *(ez nem volt a topon,* ez *egyre rosszabb lett),* hezitálás *(*ez *a halló ö…, tehát ami hallással összefüggő szervek),* ám mindegyik mentális proximitást jelez, és a beszélő szubjektív negatív viszonyulásához kapcsolódik (pl. *azt gondolom, állandóan szívjuk az orrát*).

(30) Én azt gondolom, hogy őneki, mint ahogy a Down-szindrómásokra ez jellemző egyébként, hogy nagyon sokaknak hallásproblémájuk van. Illetve gyengébb ö… ez a halló ö…, tehát ami hallással összefüggő szervek. Ö… én azt gondolom, hogy őneki ez gyengébb lehetett és ez mivel ö… azért ez nem volt a topon, ez a…, hogy állandóan szívjuk az orrát, figyeljünk rá, énszerintem ez egyre rosszabb lett.

A példákat áttekintve figyelemre méltó két olyan jelenség, amely további vizsgálatot igényel. Egyfelől a betegség megnevezése helyett a deixis művelete sok esetben

a „meg nem nevezettség" hatását is keltheti, például *ez a.., hogy állandóan szívjuk az orrát* (30). A másik, hogy a deixisek előtt több esetben megakadás, hezitálás figyelhető meg a korpuszban, amelyek a negatív érzelem közvetítését erősítik, hasonlóan, amint azt a diskurzusjelölők kapcsán kimutatták: funkciójuk lehet az őket követő elemek kiemelése (Markó–Dér 2011), vagy pedig a diskurzusjelölők számának megnövekedése kellemetlen témát is jelezhet előre (Schirm 2019: 196). (28)-ban az *itt* előtti szünet a kiemelést szolgálja, míg (29)-ben az *ilyen* utáni megakadás inkább azt jelzi, hogy kellemetlen témáról van szó.

A deixis több esetben olyan **szituációra** utal, amely a gyermek szokatlan viselkedését írja le. (19)-ben ilyen példa volt az ilyen *öntörvényű* kifejezés, amely előtt a gyermek viselkedését jellemző szituációk értelmezik az „öntörvényűség" fogalmát. Hasonló a (31)-es részlet, ahol az *ez* olyan szituációkra utal, amelyben a gyermek beilleszkedési nehézségei tapasztalhatók. A (32)-es korpuszadatban mindkét *ezt* a temetőlátogatásra vonatkozik, míg a harmadikként kiemelt *ez* már a gyermek jelenlegi javult állapotára utal. Bár a javulás pozitívum, a kontextus egésze negatív, és a probléma jelenléte, valamint a szülő aggodalma még mindig érvényes. (33) pedig egy olyan rendszeresen ismétlődő kellemetlen helyzetre utal, amikor a gyermek nem ismer meg olyan személyeket, akikkel korábban már többször találkozott.

(31) Volt olyan, hogy unokatesó hívott föl, hogy hát menjünk a Péterért. Nem is a papát hívta föl, hogy ö… menjenek a Péterért, mert a Péter sír. És közbe kiderült, hogy valami banda kikezdett valami ilyen udvari munkás emberrel, aki megkergette őket. És hogy a Péter zokon vette, de ő nem volt benn a bandába. És akkor csak úgy ment arra feléjük, és ugye ő is megijedt. Úgyhogy mindig(xxx). Ez is(xxx). Úgy rosszul jön ki a dolgokbu.

(32) És voltunk már kinn azóta a temetőbe. Tehát ö… és ezt sikerült úgy, hogy már nem alszik rosszul miatta. És én ezt azt gondolom, hogy ez a Horvát Julinak (pszeudonév) köszönhető, akihez hordom kineziológiára.

(33) Szóval vannak kollégáim meg régebbről is, és mindig ez van: hogy ő most ki.

Egy következő, a betegséghez/fogyatékossághoz/tanulási zavarhoz szorosan kapcsolódó referenscsoport a **tanulási problémák, nehézségek**. (34)-ben a közelre mutatás az idődeixisben *(most)* is megvalósul, amely szintén nemcsak az időbeli

közelséget jelzi, hanem a szülő empatikus átélését a gyermek tanulási nehézségeivel. (35)-ben jól követhető, hogy a problémára (ami negatív tapasztalat) közelre mutatással, a terápiára távolra mutatással reflektál a beszélő.

(34) Most meg má' csak folyamatos olvasásuk van nekik. Úgyhogy most meg… meg a nyelvtannal, hogy tanulják ugye ezeket a… „ly"-os jé, meg a pontos jé. Hát semmi hallása nincsen neki hozzá.

(35) Hát hogy ezekbe a betűtévesztések, amik ugye voltak, ugye ahhoz kellett neki. Ugye járt írisz (Ayres) tornára is be (egy Győr-Moson-Sopron megyei város).

Hasonlóképpen egy-egy nehéz feladatra (36) vagy nehezen elsajátítandó tananyagra (37) is rámutat a proximitást kifejező térdeixis. (36)-ban látható, hogy a jelenet távoli lehorgonyzásával *(azt ott)* szemben a feladatra közelre mutató elem utal, amelyeknek koreferenciális funkciója is van. Emellett a feladatok jelzője *(hadaró, halandzsa)* a megértési nehézséggel küszködő gyermek mentális nézőpontját tükrözi.

(36) Tehát ezt a hadaró mesét azt ott sem értette meg, illetve ezeket a halandzsa szövegeket (xxx).

(37) Tényleg ez a… az Andi néni a magyartanár, hogy egyszerűen azt mondja, nem tudja. Azt mondja, majd később megérik rá. Annyira mondja, hogy… hogy órákon is aszonygya, amikor tanulták ugye a betűket, aszonygya, órán teljesen hátat volt fordítva, és nézte a… a táblát az ábécét. Ilyen írott ábécé a hátuk mögött föl volt függesztve erre a plakátra vagy ilyen izé.

A deixis referense lehet a **tanulási helyszín** is. Megfigyelhető, hogy az *innen* által referált asztal metonimikusan a tanulás egészét jeleníti meg a CSELEKVÉS HELYSZÍNE A CSELEKVÉS HELYETT metonímia alapján. A deixis kontextusából körvonalazódik az a konfliktus, ahogyan rendszeresen a szülő igyekszik rávenni a gyermekét a tanulásra, míg az különböző kifogásokkal próbál menekülni a leckeírástól.

(38) Vannak ilyen szankciók. Hogy hazajön, mindjárt éhes. Akkor gyorsan nekiáll enni. És akkor mondtam neki, de hát csak addig tv,

oké de mondom, utána aztán neki állunk. És ugye addig nem állhat fel innen az asztaltu. Föláll, mer elmegy most éppen inni kö, most pisilni kö.

Ezt a konfliktust jeleníti meg (39)-ben a deixis rámutatása a **szülő-gyermek diskurzus**ra (alkudozására) is:

(39) Ilyen kifogások vannak, de… de tudja, hogy vissza köll ülni, és meg kell csinálni. És hiába van leszidva minden nap, hogy Péter nem ezt ígérted, hogy mindig az van neki, amikor elengedjük iskolába, odavisszük ugye (egy Győr-Moson-Sopron megyei településre) jár iskolába, és oda van víve, Péter jó legyél, nehogy rossz legyél, az iskolába szót fogadjál, tanuljál, mert akkor itthon kevesebb idő marad.

További példák találhatók a fejlesztés elemeire, így a diagnosztika és a terápia folyamatára (40) és a fejlesztőpedagógusokra (41–42). Mindkét esetben az élmény közelisége, a szülő empátiája érvényesül elsősorban.

(40) Ő nyolcévesen került először fejlesztésre, mert a… a óvodai teszten kiderült, hogy a(xxx). Diszlexiát mérő feladatok voltak csak rosszak neki. És én mivel a (egy felsőoktatási intézmény)-re jártam, valamennyi gyógypedagógiát ugye ott is nekünk kötelezően kellett tanulni. És láttam, ez diszlexiára utaló feladat.

(41) És a gyógytornászunktól hallottunk először a nem tudom milyen terápiáról. Ezt viszonylag későn, egyévesen kezdtük el Kornéllal, […] Ö… körülbelül fél évig volt ez a Dévény-terápia, utána már a terapeuta nem tartotta szükségesnek, hogy tovább kezelje.

(42) És ez a fejlesztőpedagógus, ugye ez (xxx). Ugyanazt a magyart tanulják lassabban, mer… de jobban rávezeti őket.

Végül ritka eset a **beszélő** (szülő) **attitűdjének** megjelenítése, azaz a negatív érzelmek explicit kinyilvánítása az interjúkban. (43) sem a gyermek állapotával kapcsolatos érzelmi attitűdre utal, hanem a szülő múltjára, amelyben arról számol be, hogy a gyermekkori tapasztalatai alapján nehézséget okozott számára a családi életről helyes fogalmat alkotni.

(43) Aztán ugye én nehezebb tudom megfogalmazni azt, hogy mi az a család. Úgy abból, hogy hogyan kell felnőni, hogyan kell viselkedni, meg ilyenek. Szóval nehéz. Nehéz volt nekem ez.

5.4. A közelség és a távolság váltakozása

A korábban tárgyalt példák idézése kapcsán fontos szempont volt a kontextus szemléltetése, mivel a deixisek alkalmazásának motiváltsága gyakran több mondatot átfogó nyelvi adat ismeretében válik értelmezhetővé. Több esetben szót is ejtettünk a deixisek alkalmazásának, különösen a közelség-távolság dinamikájának váltakozásáról és annak metaforikus jelentéséről. Az alábbiakban ennek a dinamikának a jelentésképzésben betöltött szerepét mutatjuk be. A dinamika egyik lehetősége a távoliból közelire való váltás, mint azt (44–46) mutatják. A szülő empatikus azonosulását és a negatív tapasztalatot mindhárom példa jelzi, de (45) különösen erősen érzékelteti a még mindig átélt szülői traumát.

(44) Én akkor el is vittem egyébként a (egy Győr-Moson-Sopron megyei intézet)-be. Tehát ott a… a Zsófi kezdett el vele foglalkozni. Még egészen kicsiként, meg ilyen csoportos tornán vettünk részt az elején, de aztán az nem működött. Tehát a többi gyerekkel nem. Tehát ő nem tudta ezt így együtt csinálni.

(45) Ugye avval megint meg fogunk szenvedni, ezekkel a helyesírási szabályokkal, ezekkel a…. mit köll pontossal meg majd a duplákat is.

(46) De én azt gondolom, hogy egy… egy koraszülöttnek is megengedik a… a… azt, hogy oda betegyék a kezüket, hogy az illatát érezze. Asz(xxx). A megnyugtatás. És nekem nem engedték meg. Ö… úgyhogy öhm… én azt gondolom, hogy ez itt nagy hiba volt. Akkor ott a kórházban.

A másik lehetőség a közeliből távoliba váltás. (47)-ben egy közeli-távoli váltakozást látunk, ahol az *ez* mindkét használata az alapjában véve távoli térben lehorgonyzott jelenetből időlegesen hozza közelre, mindkét esetben, a szituáció egészét. Tehát amíg az események már távoli élményként reprezentálódnak, addig a gyermek állapotára egészében utaló deixis közelivé válik, jelezve, hogy a probléma a szülő mentális terében közvetlen és élő élmény.

(47) Csak ez a… amikor voltunk a vizsgálaton is, hogy ő mindig bele akar beszélni. Hogyha most is, hogyha éppen a… megyek érte, és akkor

a napközis tanárral az ember egy-két szót vált ugye szokott mindennap beszélni. És akkor is volt, hogy anya, izé. Mondom Péter beszélgetek. Úgyhogy ez a, hogy ővele foglalkozzon az ember. De akkor jól van, akkor rájön most mér arra, hogy akkor kimegy az udvarra, és akkor én beszélgessek tovább.

Végül a tanulmány során számos példával illusztrált a negatív élmény térbeli közelség metafora alapján számos olyan adatot találunk, amely a pozitív élmény térbeli távolság metaforát jelenítik meg. (48) és (49)-ben látható, hogy mindkét példa a gyermek sikeres tanulási folyamatáról számol be, amely egyértelműen pozitív élmény. Ez azzal magyarázható, hogy a szülő számára ezek az emlékek nem élnek élénken a tudatukban, mivel nem jelentenek aktuálisan megoldandó problémát, egyfajta „az az emlék rendben van" jelentést hordoznak.

(48) Anya: Azt is a… még az óvodába kezdtük el. Azt az írisz (Ayres) tornát. Odaküddtek be bennünket.
Apa: Ott is sokat fejlődött.

(49) Meg angolul is volt az a mese, azt is közbe mondta a szavakat és érthetően mondta ki. Úgyhogy ö… […] esze van neki.

6. Összegzés

A tanulmány a vizsgált korpusz elemzésének eredményei alapján amellett érvel, hogy a közelre mutató névmási deixis a nyelvi zavarral élő gyermekek szüleinek körében gyakran érzelmi deixisként funkcionál. Meglátásunk, hogy a hat interjúban megszólaló, különböző szociokulturális háttérrel rendelkező szülő megnyilatkozásaiban azonosított mintázat evidenciaként szolgál ahhoz, hogy ezt sémaként kezelhessük. Bár a deiktikus elemek azonosítása írott spontán beszédben nem mindig egyértelmű, a legtöbb nyelvi adatban jól azonosítható a deiktikus elemek referenciája. A közelre mutató névmási deixis metaforikus funkciói a korpuszadatok alapján legtöbbször a következők:

a) mentális közelség
b) a beszélő elméjében élénken élő, színes élmény, emlékre való rámutatás
c) a beszélő érzelmi bevonódásának jelzése

d) a beszélő empatikus attitűdjének kifejezése, jellemzően deiktikus kivetítéssel a gyermek nézőpontjára
e) a beszélő felhívása a hallgató felé, hogy azonos mentális nézőpontból szemlélje az referenciális jelenetet
f) negatív értékelés
g) negatív érzelem jelölése

Az utolsó két elem, a negatív értékelés és érzelem megjelenítése az, amely a közeliség deiktikus ábrázolásának konvencionális használatától jelentősen eltér, mivel a 'közelség' alapvetően pozitív konnotációjú térbeli viszony. A közelre mutató deixis negatív kapcsolódását két további vizsgálattal támasztottuk alá. Ennek egyike a deixis tipikus referenseinek bemutatása az interjúkban, amelyek a következők: betegség/fogyatékosság/tanulási zavar, a gyermek állapota, a szokatlan viselkedését ábrázoló szituációk, a tanulási nehézségek és problémák, terápiás feladatok, a tanulás helyszíne, amely metonimikusan a folyamatot helyettesíti, valamint olyan szülő-gyermek diskurzusok, amelyekkel a szülő szemlélteti a tanulási nehézségeket. A szülő mint beszélő attitűdjét megjelenítő deixis viszonylag ritka, így ezt egyetlen példával szemléltettük. Ennek részeként olyan eseteket is bemutattunk, ahol egy hasonló, de alapjában véve nem negatív szituációt a szülő távolra mutatással konstruál meg, így az pozitív érzelmet implikál, amely a szülő megnyugvását fejezi ki: 'abban a vonatkozásban nincsen probléma'. A másik vizsgálat a deixis nagyobb szövegrészleten átívelő elemzése volt, amelyben a közelre és a távolra mutató névmási elemek váltakozásában szemléltettük azt, ahogyan a szülő egy negatív téma vagy egy negatív összegzés, értékelés, érzelmi reflexió kapcsán konzekvensen közeli deixisre vált.

A közelre mutató névmás mint 'negatív érzelmi deixis' ilyen típusú alkalmazásának magyarázatát abban látjuk, hogy a szülők negatív tapasztalataihoz kapcsolódó intenzív átélését, mentális és érzelmi proximitását jelzi, amely a szülői szerepből adódó empatikus nézőpontból ered, és ez felülírja a konvencionális pozitív-negatív dichotomikus struktúrát.

Irodalom

Baranyiné Kóczy Judit 2011. Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban. *Magyar Nyelvőr* 135: 36–47.

Baranyiné Kóczy, Judit 2018. *Nature, metaphor, culture: Cultural conceptualizations in Hungarian folksongs*. Singapore: Springer Nature.

Bowdle, Brian F. – Gregory Ward 1995. Generic demonstratives. In: *Proceedings of the Twenty-First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society. 32–43.

Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. xi–xxxiv.

Fillmore, Charles John 1982. Towards a descriptive framework for spatial deixis. In: Jarvella, Robert J. - Klein, Wolfgang (eds.): *Speech, place, and action: Studies in deixis and related topics*. New York: John Wiley. 31–59.

Hashimoto, Yuria 2002. Function on Demonstrative This: Focusing on Definiteness and Mental Proximity. *OUPEL(Osaka University Papers in English Linguistics)* 6: 47–73.

Kamio, Akio 1997. *Territory of information*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–175.

Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127: 314–325.

Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 309–347.

Laczkó Krisztina 2009. Emez emitt, amaz amott: pontosan hol is? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 234–242.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 231–258.

Lakoff, Robin Tolmach 1974. Remarks on This and That. In: LaGaly, Michael – Fox, Robert – Bruck, Anthony (eds.): *Papers from the Tenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 345–356.

Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Stanford, California: Mouton de Gruyter.

Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.

Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Liberman, Mark 2009. *Affective demonstratives*. https://languagelog.ldc.upenn.edu/nll/?p=674 (Letöltés ideje: 2021. szept. 13.)

Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2011. Diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In: Navracsics Judit – Lengyel Zsolt (szerk.): *Lexikai folyamatok egy-és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok II.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 49–61.

Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Matras, Yaron 1998. Deixis and deictic oppositions in discourse: Evidence from Romani. *Journal of Pragmatics* 29: 393–428.

Naruoka, Keiko 2006. The interactional functions of the Japanese demonstratives in conversation. *Pragmatics* 16/4: 475–512.

Peeters, David et al. 2021. A conceptual framework for the study of demonstrative reference. *Psychonomic Bulletin & Review* 28/2: 409–433.

Potts, Christopher – Schwarz, Florian 2010. Affective „this". *Linguistic Issues in Language Technology – LILT* 3/5: 1–30.

Saeed, Aziz Thabit 2008. Some pragmatic considerations in the choice between this or that in English narrative discourse. *Studia Anglica Posnaniensia* 44: 391–407.

Schirm Anita 2019. A diskurzusjelölő-használat életkori sajátosságai a nyelvi interjú szövegtípusában. *Beszédkutatás* 27: 187–205.

Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 211–233.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe.* Budapest: Osiris Kiadó.

Vater, Heinz 1991. *Einführung in die Raum-Linguistik.* Hürth-Efferen: Gabel Verlag.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London: Arnold.

Wiener, Morton – Albert Mehrabian 1968. *Language within language: Immediacy, a channel in verbal communication*. New York: Appleton-Century-Crofts.

Wolter, Lynsey Kay 2006. *That's that: The semantics and pragmatics of demonstrative noun phrases*. Ph.D. thesis. Santa Cruz: University of California.

Csontos Nóra

Figyelemirányítás a mondás konstruálásában
A mutató névmási elem jelenléte és szerepe az idézésben[1]

Absztrakt

A tanulmány a kognitív szemantika és a pragmatika mint szemléletmód eredményeit felhasználva a mondás aktusának idézésként történő konstruálásában a mutató névmás szerepét vizsgálja az idézést jellemző újrakonstruálás során működésbe lépő figyelemirányítási eljáráshoz kapcsolódóan. Az idéző rész mutató névmási elemének jelenlétét és funkcióját olyan igék mellett elemzi, amelyek a mondás beszédcselekvését eltérő módon teszik hozzáférhetővé. Ehhez a *mond,* a *hangsúlyoz* és az *említ* Sg. 3. jelen és múlt idejű, tárgyas ragozású alakjainak az MNSZ2 (v2.0.5.) 250-250 példányból álló véletlen listáját veszi alapul. A kvantitatív vizsgálattal a tanulmány arra kérdez rá, hogy van-e összefüggés az eltérő szemantikájú igék és a mutató névmási elemek alkalmazása között, valamint az igék mellett megjelenő mutató névmási elemek mikor, illetve milyen fokon valósítják meg az idézés során a diskurzusdeixis műveletét.

Kulcsszavak: idézés, figyelemirányítás, mutató névmási elemek, diskurzusdeixis

1. Bevezetés

A tanulmány a kognitív szemantika (Langacker 1987, 1991; Tolcsvai Nagy 2017) és a pragmatika mint szemléletmód (Verschueren 1999; Tátrai 2017) eredményeit felhasználva a mondás aktusának idézésként történő konstruálásában a mutató névmás szerepét vizsgálja az idézést jellemző újrakonstruálás (vö. Csontos 2016) során működésbe lépő figyelemirányítási eljáráshoz kapcsolódóan. Ebben

[1] A tanulmány az OTKA K129040 pályázatának és a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar 20633B800 *Diskurzusjelölők nyelv- és műfajközi kutatása* pályázatának támogatásával készült.

a keretben az idéző rész mutató névmási elemének jelenlétét és funkcióját három olyan ige *(mond, hangsúlyoz, említ)* mellett elemzi, amely a mondás beszédcselekvését eltérő módon teszi hozzáférhetővé. A vizsgálat hipotézise, hogy (i) a mondás beszédcselekvését specifikusabban elérhetővé tevő igék mellett a mutató névmási elemek ritkábban szerepelnek, mivel az ige már önmagában elvégzi a figyelemirányítás műveletét azáltal, hogy a mondás egy összetevőjét állítja előtérbe. Ebből következően viszont (ii) ezen igék mellett a mutató névmási elemek alkalmazása a figyelemirányítás eszközeivé a deixis műveletének megvalósításával válnak, (iii) az idézések a deixis megvalósulásának szempontjából fokozatiságot mutatnak.

A tanulmány az idézés mint újrakonstruálás kérdéséből indul ki, amelynek során a figyelemirányítói és -irányulási lehetőségeket veszi számba. Az idézést az intertextualitás prototipikus eseteként értelmezi. Megkülönböztetve egyéb, a szövegköziségen, transztextualitáson (Genette 1996) alapuló eljárásoktól, azokkal az idézésekkel foglalkozik, amelyekben a perspektivizáció (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95; Tátrai–Csontos 2009; Tátrai 2017: 1049–1051) a mondás aktusán keresztül válik elérhetővé, a 'valaki mond vmit' az említett három ige által válik hozzáférhetővé, továbbá mind a mondás, mind annak hozzáférhetővé tétele külön eseményként, összetett jelenetként reprezentálódik.

A tanulmány a mondás hozzáférhetővé tételének folyamatában az idéző részt az idézési módokhoz kapcsolódóan vizsgálja. A *mond,* a *hangsúlyoz* és az *említ* Sg. 3. jelen és múlt idejű, tárgyas ragozású alakjainak az MNSZ2 (v2.0.5.) 250-250 példányból álló véletlen listáját kvantitatív módon elemezve a figyelemirányítást, illetve a mutató névmási elemek jelenlétét és működését vizsgálja. A tanulmány hipotézisét kielégítve a kutatás arra kérdez rá, hogy van-e összefüggés az eltérő szemantikájú igék és a mutató névmási elemek alkalmazása között, valamint az igék mellett megjelenő mutató névmási elemek mikor, illetve milyen fokon valósítják meg a diskurzusdeixis műveletét.

2. Az idézés mint újrakonstruálás

Idézés esetében nem csupán egy esemény, hanem egy nyelvileg megkonstruált (lásd Langacker 2008: 55; Tolcsvai Nagy 2017: 224–225) esemény feldolgozása és nyelvi megalkotása történik. Az idézés létrehozásánál a szövegalkotó a nyelvi reprezentációt feldolgozza, majd az így létrehozott diskurzust, illetve annak egy részletét az idézés nyelvi lehetőségén keresztül hozzáférhetővé teszi mások számára. Az idézés megalkotásakor az idéző interpretálóvá válik, aki kiszakítva az eredeti kontextusából a feldolgozott és az idézésre előkészített szövegrészt,

azt új, általa megalkotott kontextusba helyezi át. Idézéskor tehát nem csupán egy esemény konstruálása történik, hanem újrakonstruálás: egy, a feldolgozás, az értelmezés által létező szöveg idézetként való újraalkotása, valamint újrakontextuálás: az idézni kívánt diskurzus új kontextusba történő helyezése.

Egy megnyilatkozó diskurzusának idézésként történő hozzáférhetővé tétele az eredeti diskurzusban jelentéseltolódást eredményez. A jelentéseltolódás ugyanakkor fokozat kérdése. Az idézés megalkotása során az idéző az idézésre szánt és az aktuális diskurzussal, valamint a befogadóval diszkurzív viszonyba kerülve folyamatos döntéseket hoz arról, hogy az eredeti diskurzus tartalma és elhangzásának körülményei közül mit, hogyan és milyen mértékben rögzít, tesz explicitté, és ezt milyen útvonalon, illetve milyen perspektívából teszi elérhetővé. Ezáltal eltérő fokon válhat explicitté az idéző tevékenységre történő reflektálás, de mindemellett az eredeti diskurzus vagy annak egy részlete is eltérő mértékben és az eredeti kontextusában funkcionáló jelentéséhez képest módosult, de sokkal inkább az adott diskurzushoz igazított, adaptált, aktualizált jelentésben jelenik meg. Az idéző adaptív tevékenysége – az intertextualitás lehetőségét kihasználva – tehát nem csupán az eredeti diskurzusnak az adott diskurzusba idézetként történő bevonására, hanem annak minőségére és módjára is kiterjed.

3. Az újrakonstruálás folyamata és a figyelemirányítás

A mondás idézésként történő hozzáférhetővé tétele során az újrakonstruálás a következő tényezőkre terjedhet ki: (i) az eredeti diskurzus kiemelése az eredeti kontextusból, (ii) az eredeti diskurzusból az idézni kívánt diskurzusrész kiválasztása, (a) az idézés nézőpontrendszerének megalkotása, ezzel együtt az idézési mód kiválasztása, (b) az idézet hozzáférhetővé tételét elvégző idéző rész megalkotása, (c) az idéző rész és az idézet egymáshoz képest elfoglalt helyzetének megtervezése.

Az újrakonstruálás tevékenysége mind az idéző részt, illetve annak összetevőit és kifejtettségét, mind az idézetet érinti. Az idézések ezáltal megalkothatók szubjektíven és kevésbé szubjektíven. Ezzel együtt az idézésben működő figyelemirányítás többféleképpen érvényesülhet. A továbbiakban a tanulmány a fenti folyamatok közül azoknak a bemutatását végzi el, amelyek az eredeti diskurzusnak vagy ezen diskurzus egy részletének az aktuális diskurzusban való megalkotását érintik (a–c pontok). Majd ezután a mutató névmási elemre összpontosít, annak jelenlétét és működését elemzi az idézésben, mindezzel együtt e nyelvi elem figyelemirányítói lehetőségére kérdez rá.

(1a) Egy videófelvétel szerint a jobbikos képviselő a felvonuláson, miután fejbe dobták, azt mondta: „a mieink voltak" #486610895[2]

(1b) „Én utasítottam el pénteken este azt a moszkvai kérést, amely orosz csapatok Pristinába való szállításának engedélyezését kérte" – mondta tegnap Párizsban Orbán Viktor, magyar miniszterelnök. #142884485

(1c) „Ők nem valós személyek – mondja Martinelli –, a szerelmi szál voltaképpen fikció a filmben, de így a családok szétválasztásán keresztül hitelesebben tudtam érzékeltetni a pusztulást" #150481103

(1d) Azt mondta, a cigányok nem zavarták a demonstrációt, a házuk udvarán üldögélőkre mégis „kőzápor zúdult" #486784988

(1e) Jauernik elnök úr azt említette, hogy a köztisztviselői áthelyezés a kincstári dolgozókra vonatkozik #377729029

(1f) Fodor Péter hangsúlyozza: ahhoz, hogy ez a szolgáltatás sikeresen működjék, szükségük van az olvasók megértésére. #145038378

a) Egy diskurzusnak az idézés által történő hozzáférhetővé tételekor kiemelt szerepe van annak, hogy kinek, illetve kiknek a nézőpontja jön működésbe az idézés során. A lehetséges nézőpontfajták (lásd Tátrai 2017: 940–942) közül jelen vizsgálat szempontjából kiemelkedő jelentőségűvé a referenciális központ, illetve annak működése válik (Sanders–Spooren 1997: 85–86; Tátrai 2017: 940–941; Csontos–Tátrai 2008: 67).

Az idéző részben az aktuális beszélő referenciális központja érvényesül, az idézetben viszont a referenciális központ áthelyezése vagy át nem helyezése hozza létre az idézés konvencionalizálódott mintázatait. Az (1a–c) példákban az eredeti diskurzus, illetve diskurzusrészlet visszaadásának célja irányítja az idéző nyelvi tevékenységét, ennek következményeként az idézet az eredeti diskurzust jellemző személy-, tér- és időbeli viszonyok által válik hozzáférhetővé, egyenes idézési módot eredményezve. Az idézés mód szerkezete is ezt reprezentálja: a két rész között szemantikai kapcsolat van, amelynek alapja az, hogy az idézet egy másik személytől származó diskurzust kíván szó szerint átadni. A függő idézési módra – ahol az idéző a diskurzus propozicionális tartalmának visszaadásával is élhet – az jellemző, hogy a 'vmit' megjelenítése során a referenciális központ nem helyeződik át arra, akihez az idézet köthető, mint ez az (1e–f)-ben látható. Az idéző rész és idézet közötti grammatikai függés is ezt jeleníti meg: a főmondat

[2] A példák a tanulmány teljes terjedelmében a vizsgálathoz felhasznált mintából (MNSZ2) valók.

a verbális cselekvést valósítja meg *(azt említette, hangsúlyozza),* ezzel explicitté téve azt, hogy a mellékmondat egy szereplő megnyilatkozását közli. Végül – mint az az (1d)-ben látható – a kettő között létrejönnek azon, szabad függő idézésnek hívható esetek, amelyek során a referenciális központ szabad mozgása figyelhető meg: az elhangzottak hozzáférhetővé tételekor annak a referenciális központja is működésbe lép, aki elérhetővé teszi az idézetet, és annak is, akihez az eredeti diskurzus vagy annak egy részlete köthető.

Ezen, a referenciális központ érvényesülése, illetve érvényesítése alapján létrejövő konvencionalizálódott idézési módok alkalmazása a figyelem irányításának lehetőségével is jár. Az idéző a referenciális központ átadásával annak mértékében élhet, hogy mennyire kívánja az eredeti diskurzus önállóságát megőrizni, menynyire kívánja a befogadót az eredeti diskurzusba visszavezetni, ezáltal mennyire kívánja a figyelmet az idézetre irányítani.

b) Az idéző rész a verbális cselekvést valósítja meg. Az idéző rész összetevői, a figurák és a köztük levő temporális viszony megteremtése nem függetleníthető magától az idézettől, de konstruálásuk során az idéző tevékenysége működésbe lép.

Az idéző rész elsődleges figurája (Tolcsvai Nagy 2017: 320–322) az az entitás, akihez az idézésre szánt diskurzus létrehozásának aktusa kapcsolható. Az (1a–f) példákból látható, hogy az idéző rész elsődleges figurájának megnevezései *(Orbán Viktor, Martinelli, Jauernik elnök úr, Fodor Péter),* illetve az (1a)-ban és az (1d)-ben az inflexiós morféma *(-a),* amely anaforaként képes visszautalni egy korábban megnevezett személyre, annak az eredménye, hogy a szövegalkotó az eredeti, idézni kívánt szövegrész feldolgozása során az adott diskurzust egy megnyilatkozóhoz vagy megnyilatkozókhoz képes kötni; képes a már nyelvileg reprezentált eseménnyel kapcsolatban feldolgozni, kinek a perspektívájából konstruálódott meg a megidézni kívánt diskurzus.

Az idéző részben a mutató névmási elem – a fenti példákban az *azt* – abban az értelemben tekinthető másodlagosnak (Tolcsvai Nagy 2017: 320–322), hogy hozzá képest kerül a figyelem előterébe az elsődleges figura. A mutató névmások alkalmazása ugyanakkor – az elsődleges figura megalkotásának módjától eltérően – nem az eredeti diskurzus egy elemének, hanem az eredeti diskurzus egészének feldolgozó és az idéző diskurzusalakító eljárásából fakad, ezáltal nem az eredeti diskurzus egy elemére, hanem annak egészére utal.

Mivel jelen tanulmány központi témája a mutató névmási elemek részletes vizsgálata, ezért a továbbiakban azon elméleti felvetések rövid összefoglalása válik szükségszerűvé, amelyek a vizsgálat központi kérdéseihez járulhatnak hozzá.

Az idézések közös jellemzője, hogy a mutató névmási elem az idézetre utal, értelmezésüket az idézet feldolgozásával lehet megtenni. Ezen elemek nem az idézet egy elemét dolgozzák ki, hanem a teljes idézetre történő utalást valósítják meg. Ebből a szempontból az idéző újrakonstruálási folyamatának figyelemirányítói eszközévé válnak. Az viszont meghatározó lesz, hogy a mutató névmási elem az adott konstrukcióban miként és milyen fokon valósítja ezt meg.

Egyenes idézésben (1a–c), ahol a két esemény reprezentációja közötti szemantikai viszonyt az adja, hogy ezek az idézés összetevőinek kidolgozását végzik el, a két rész közötti kölcsönös kidolgozottságot, szemantikai kapcsolatot a mutató névmás teheti explicitté. Ebben az esetben a mutató névmási elemek az idézetre történő rámutatás megvalósítása során a diskurzusdeixis (lásd Levinson 1983: 54–55, 85–89; Marmaridou 2000: 93–96; Tátrai 2017: 974–976; Laczkó 2008, 2019: 244–247) funkcióját tölthetik be. E nyelvi elemek az általuk előhívott metaforikus jelentésképzéssel ekképp a diskurzus szerveződését teszik reflexió tárgyává, illetve – amennyiben arra mód nyílik[3] – a sajátos funkciómegoszlás következményeként a veláris mutató névmások a szövegalkotótól való 'távolságot', a palatálisok a hozzá képest értelmezhető 'közelséget' is kifejezhetik (vö. Tátrai 2011: 145; Laczkó 2014, 2019: 251). Ezekben a nyelvi elemekben tehát az idéző aktív, figyelemirányítói tevékenysége reprezentálódhat, kifejezésre juttatva azon döntéseit, hogy mennyire kívánja az adott diskurzust a szövegvilág részévé tenni, illetve miként kívánja a figyelmet az idézetre irányítani.

A mutató névmási elem diskurzusdeixist megvalósító szerepével kapcsolatban ugyanakkor Laczkó (2019) amellett érvel, hogy a diskurzusdeixis műveletét dominánsan a palatális mutató névmások végzik el. Ezek a kontextusfüggő kiindulópontból történő konstruálás miatt válhatnak a diskurzusdeixis prototipikus kifejezőeszközeivé: a diskurzusdeixis megalkotásának kiindulópontja a diskurzus azon pontja, ahol a beszélő a diskurzus megalkotásának idejében és metaforikus terében tart, ezért a diskurzus részeire történő rámutatás az időben és a térben 'közeli' részre történik, jellemzően a palatális hangrendű névmások által (lásd Laczkó 2019: 250–251). De mindehhez azt is hozzáteszi, hogy a veláris hangrendű mutató névmás is betöltheti a diskurzusdeixis funkcióját, ha ez együtt jár a beszélői attitűd jelölésével is. Ilyenkor „a beszélő úgy valósítja meg a saját vélekedését, miközben rámutat a diskurzus konstruálására, hogy kiaknázza a névmás ikonikusságában rejlő attitűdjelölés lehetőségét (a mély hangrend a távolításnak felel meg ebben az esetben)" (Laczkó 2019: 250[4]).

[3] Ezzel a lehetőséggel jellemzően azokban az esetekben lehet élni, amikor az idéző rész megelőzi az idézetet, illetve mikor az idézés két része nem grammatikai kapcsolaton alapul.

[4] 9. lábjegyzet.

Az idézés sémáját alkotó két esemény konstruálása során a grammatikai függést megvalósító konstrukciókban – például az (1e)-ben –, a főmondatban szereplő veláris hangrendű mutató névmás a két eseményt megjelenítő tagmondat közötti grammatikai függést reprezentálja, sematikusan képviseli azt a tartalmat, amely a mellékmondatban válik kifejtetté. Ebben a pozícióban ez a nyelvi elem utalószóként működik, amely egyfelől az idéző rész összetevőinek kidolgozását végzi el, másfelől – mivel az idéző részben, a főmondatban sematikusan képviseli a VMIT – az idézetre utal (lásd Kugler 2017: 844–845). Ezzel együtt a katafora (Tolcsvai Nagy 2001: 182) szerepét is betölti, mivel részleges reprezentációval utal a posztcedensre, magára az idézetre.

Már itt érdemes arra reflektálni, hogy a mutató névmási elem figyelemirányítói funkciója az idézés két konstrukciótípusában nem azonos fokú. Az idézés két része közötti szerkezeti szintű kapcsolat jellege, továbbá az idéző referenciális központjának érvényesülése arra mutathat rá, hogy a grammatikai függést alkalmazó idézési módok esetében az idéző rész mutató névmási elemének figyelemirányítói szerepe alacsonyabb fokú, mint a szemantikai kapcsolatot érvényesítő idézéseknél.

Az idéző részben a két figura közötti temporális viszony leképezése (Tolcsvai Nagy 2017: 317) alapvetően a mondás aktusához, illetve annak idézésként történő konstruálásához köthető. A figurák közötti viszonyt reprezentáló nyelvi eszköz, a beszédcselekvést megvalósító idéző ige a mondás és ezzel együtt az idézés tényét teszi explicitté úgy, hogy mindeközben az eredeti diskurzus medialitását is megjelenítheti *(mond* vagy *ír),* de emellett az idézőnek az idézett részben közölt tartalomhoz történő reflexív viszonyulását is reprezentálhatja (például *panaszkodik,* de ide sorolható a vizsgálat alapját képező *hangsúlyoz* és *említ* ige is). Az idéző az eredeti diskurzus feldolgozása után az idézés fogalmi és nyelvi megalkotását attól függően, hogy milyen célja van magával az idézettel, több módon is megteheti. Ez a mondás erősen specifikus változatát eredményezheti.

Az (1a–f) példákban a mondást reprezentáló igék azonos jelentésösszetevője a 'mondás aktusa'. A mondás megjelenítése viszont a nyelvi reprezentációkban profilálódó eltérő jelentés-összetevők miatt nem azonos módon történik. Mindezen folyamatot érdemes a jelen vizsgálat alapját képező három ige egymáshoz való viszonyában bemutatni.

*A magyar nyelv értelmező szótár*a a következőket írja:

mond: < vmely közölni való dolgot > szavakkal, beszélve kifejez, kijelent, közöl; *említ*: < beszéd, ill. írás közben > futólag, mellékesen, rendsz. az egész közlés terjedelméhez képest röviden, szóba hoz vkit, vmit;

hangsúlyoz: < megnyilatkozásban > mint különösen fontosat kiemel vmit, különös fontosságra rámutat, nyomatékosan állít.

Mint már ebből is látható, a három ige eltérő módon képes visszaadni a mondás beszédcselekvését. A továbbiakban – mivel ez a három ige adja a vizsgálat alapját – érdemes ezen nyelvi eszközök jelentés-összetevőit részletesebben vizsgálni.

A mondásnak a nyelvi reprezentációkban profilálódó eltérő jelentés-összetevői a folyamat időszerkezetéhez és eseményszerkezetéhez köthetők. A *mond* esetében a folyamat időszerkezete a következőkben összegezhető: közepesen hosszú idejű (tartós), folyamatos (megszakíthatatlan), közepes intenzitású, sematikusan kezdő- és végpont nélküli. A folyamat eseményszerkezete úgy jellemezhető, mint saját akaratból és energiaforrásból, neutrális hangsebességgel és hangmagassággal végrehajtott kommunikáció (beszéd). A *mond* esetében a pillanatnyi állapotok sorozata ugyanazzal a minőséggel jellemezhető, egy kommunikatív eseményt tehát addig lehet *mond*-dal leképezni, amíg a kommunikációt jellemző egyenletesség fennáll. Ehhez képest a *hangsúlyoz* és az *említ* esetében a mondás aktusának egy-egy jelentés-összetevője kerül az előtérbe úgy, hogy a mondás alszerkezetei közül az idő- és az eseményszerkezet módosul. A *hangsúlyoz*-nál a mondás minősége profilálódik, a mondás lehetséges összetevői közül a mód, a mondás intenzitása kerül előtérbe. A *mond* által reprezentált jelentéshez képest a mondás időtartama lecsökken, az intenzitás nő. A folyamat eseményszerkezete továbbá úgy jellemezhető, mint saját akaratból és energiaforrásból, neutrális hangsebeséggel, de a *mond*-hoz képest nyomatékosított hangmagassággal végrehajtott kommunikáció. Egy eseményt addig lehet *hangsúlyoz*-zal leképezni, amíg a mondás aktusában ezen változók fennállnak, a mondás eseményéből az előzőekben összegzett jelentés-összetevők aktiválásával a *hangsúlyoz*-zal leképezhető eseményt kiemelik, előtérbe helyezik. Az *említ* a mondás mennyiségét helyezi előtérbe, amely a mondás minőségét is érinti. A neutrálisnak tekintett *mond*-hoz képest a mondás időtartama rövid, közepes vagy gyenge intenzitású. Eseményszerkezete szintén úgy jellemezhető, mint saját akaratból és energiaforrásból zajló, de a *mond*-hoz képest gyorsabb hangsebességgel, közömbös vagy gyenge hangmagassággal végrehajtott kommunikáció.

A *mond* tehát a mondás tekintetében a leginkább általános jelentésűnek, a MOND eseményséma egyik neutrális megvalósulásának tekinthető. Ezen ige esetében ugyanis a mondás összetevőiből nem kerül vagy nem egy összetevő kerül a figyelem előterébe. Ehhez viszonyítva az *említ* és a *hangsúlyoz* a *mond*-tól eltérő minőséget és mennyiséget tud reprezentálni. Mindez jelen esetben azért válik fontossá, mert az idéző újrakonstruálási tevékenysége során ezen eltérő szemantikai összetevőket előtérbe helyezve teszi hozzáférhetővé a mondást.

A mondást megjelenítő nyelvi eszközök az idéző feldolgozó, megértő és interpretáló eljárását, az aktuális diskurzushoz való attitűdjét, szubjektív viszonyulását fejezhetik ki. A *mond* mellett megjelenő, specifikált jelentésű igékkel a mondás kontextuális körülménye adható vissza. Ezen eltérő specifikussággal rendelkező nyelvi konstrukciók a mondás tartományából kidolgozott jelentés-összetevővel a befogadó figyelmét az idézés más-más összetevőjére irányíthatják anélkül, hogy arra történne reflektálás, hogy ez valóban egybeesik-e az eredeti diskurzus közlésének aktusával, vagy az idéző megértő és értelmező folyamatának az eredménye. Ezt a figyelemirányítási folyamatot az aktuális diskurzusban közöltek is irányíthatják. Amikor tehát ezen igéket az idéző az adott kontextusban alkalmazza, a *mond*-nak a mondás szempontjából neutrális jelentése lép működésbe, a *hangsúlyoz* esetében a minőségi „nyomaték", amely az idézetre képes irányítani a figyelmet, míg az *említ* esetében épp az idő- és eseményszerkezetét jellemző mennyiségi változó fejezheti ki azt a jelentéstartalmat, hogy az idézetben közölt propozicionális tartalom háttérként működik a diskurzusban szereplő más mondásokhoz képest. A három igét alkalmazva ezért egyfajta előtér-háttér megoszlás alakulhat ki az idézni kívánt tartalmakat tekintve, amelyet röviden úgy lehetne összegezni, hogy a *hangsúlyoz* 'ami az adott diskurzus kontextusában releváns', ehhez viszonyítva az *említ* 'az, ami az adott diskurzus kontextusában nem (olyan) releváns', ezekhez képest a *mond* 'az adott diskurzus neutrális vagy sokkal inkább azt imitáló közlése'.

Az idéző újrakonstruálási tevékenysége ugyanakkor nem csupán arra terjed ki, hogy egy másik személyhez köthető diskurzus kimondásának aktusát mely szemantikai tartalom előtérbe helyezésével teszi hozzáférhetővé, hanem arra is, hogy ezt jelen vagy múlt idejű eseményként jeleníti-e meg. Az idéző az alapvetően múltbeli eseményt éppen zajló eseményként is hozzáférhetővé teheti az idézés során. Az idéző részben a két figura közötti temporális viszony ezért jelen (1c) és (1f), valamint múlt időben (1a–b) és (1d–e) is megalkotható. A deiktikus időjelölés az idézőnek az idézethez fűződő viszonyát és a beágyazódás mértékét is reprezentálja. Az idéző a jelen idő alkalmazásával az idézet által reprezentált jelentéshez való 'közelségét' képes kifejezni, ezáltal a beágyazódás dominánsabbnak mondható. A múlt idejű igealak alkalmazásával viszont a saját diskurzusának idejét előtérbe helyezve dolgozza fel az idézésre szánt diskurzust, az idézettől való 'távolságot' is kifejezve.

Az idéző rész megalkotásának elemző bemutatása során szükséges szólni azokról a nyelvi elemekről, amelyek egyfelől az eredeti diskurzus körülményeit tehetik explicitté (lásd például 1a–b), másfelől az idézőnek az idézethez fűződő reflexióit

jelenítik meg (lásd 2a–z). Az idéző attól függően, hogy milyen mértékben kívánja jelölni azt, hogy az adott diskurzusrész máshoz köthető, az idézésre szánt szövegrész eredeti kontextusát különböző mértékben teheti nyelvileg kifejtetté, illetve annak lelőhelyét jelölheti, valamint ezen információk kombinációjával is élhet. Ezek mellett az idéző az eredeti diskurzushoz fűződő reflexióit is kifejezésre juttathatja az idéző részben. Ezek egyfelől az eredeti diskurzus értékelésére (például: *Teoctist pátriárka ebben az értelemben teljes joggal azt mondta, hogy a látogatás az egész világnak hasznos párbeszéd* #186192989), másfelől a mondás eseményének folyamatára (például: *Azt is említette, hogy a kormányzat és a befektetői szféra közösen fogja a kollégiumi férőhelyeket bővíteni* #357888725) is irányulhatnak (lásd bővebben 2a–z példák és elemzésük).

c) Az idéző résznek az idézethez képest elfoglalt helyzete szintén az újrakonstruálás folyamatának az eredménye. Nem csupán szerkezetről van itt tehát szó, hanem arról az elrendezésről, amellyel az idéző eltérő módon jeleníti meg azt a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémát, amely elérhetővé teszi az idézetet, ekképpen egy diskurzus idézésként értelmezhető. Mindez a figyelem irányításával is jár.

Amikor az elrendezés idéző rész – idézet, először az idéző rész áll a figyelem központjába, majd – a kiterjedő aktivációval, amelynek során az idéző rész által aktív és asszociált jelentés miatt az idézet idézetként való értelmezése könnyen hozzáférhetővé válik – az idézetként megkonstruált szövegrész (lásd például 1a). Az idézet – idéző rész szerkezeti felépítésben ez az értelmezési ösvény megfordul. Ugyanakkor – mint az az (1b)-ben megfigyelhető – írott nyelvi diskurzusokban konvencionalizálódott írásképi megoldások (idézőjel, dőlt betű) már önmagukban reflektálhatnak arra, hogy a befogadó egy adott szövegrészt idézetként értelmezzen. Amennyiben az idéző rész az idézetbe ágyazódik, az értelmezési útvonal során történik reflexió az idézés tényére. De az ebben az esetben is alkalmazható idézőjel (lásd 1c) vagy a dőlt betűvel történő jelölés már azelőtt explicitté teheti az idézés tényét, mielőtt ez az idéző részben nyelvileg is kifejtetté válna. A figyelemirányítás szempontjából utóbbi két esetben nagyobb fokú figyelem irányulhat magára az idézetre, mint az első szerkezeti elrendezésben.

4. A mutató névmási elem jelenléte és szerepe az idézésben

Az eddig bemutatott elméleti megközelítésből láthatóvá vált, hogy az idéző újrakonstruálási folyamata miként határozhatja meg egy diskurzusnak idézésként történő megalkotását. Az ebben a folyamatban részt vevő összetevők megalkotása során az elsődleges figura és az eredeti diskurzus kontextuális körülményeit

megjelenítő nyelvi elemek alacsonyabb fokú figyelemirányítói eljárásra adnak lehetőséget, hiszen ezek megalkotása az eredeti diskurzushoz köthető, annak bizonyos összetevőit jelenítik meg. A mutató névmási elem, az idézőnek az eredeti diskurzus tartalmára és folyamatára irányuló reflexiói, továbbá az idézési mód és az idéző rész – idézet elrendezése viszont az idézés azon kontextusfüggő összetevői közé tartoznak, amelyek az előbbiekhez képest dominánsabban érvényesíthetik az idéző újrakonstruálással együtt járó figyelemirányítói eljárásmódját.

A továbbiakban a tanulmány a mutató névmás jelenlétét és működését nyelvi mintán vizsgálja. Ezen vizsgálatot az újrakonstruálást jellemző, figyelemirányítást elvégző összetevőkhöz való viszonyában végzi el. Az eddigi áttekintésből felhasználja azon elméleti megközelítéseket, amelyeket az idéző rész másodlagos figurájának elemző bemutatásakor megtett. Ezekből kiindulva a bevezetésben közölt hipotéziseket a következő vizsgálati kérdésekkel látom szükségesnek árnyalni: a) a mutató névmási elemek mikor és milyen fokon valósítják meg a diskurzusdeixist; b) vizsgálható-e elsáncolva ez a művelet az idézésben, illetve a három, eltérő jelentéstartalmat kidolgozó ige, valamint más, az idézést jellemző összetevő miként befolyásolja ezt a műveletet; c) a veláris hangrendű mutató névmások az idézés során megvalósítják-e a diskurzusdeixis műveletét; ehhez szorosan kapcsolódva, d) függő idézési módban az utalószó szerepű mutató névmás valóban megvalósítja-e azt a grammatikalizációs útvonalat (lásd Laczkó 2017: 251), amelynek során elszakad a deixis műveletének kifejezési lehetőségétől; e) a veláris hangrendű mutató névmások akkor válnak-e diskurzusdeiktikus nyelvi elemmé, mikor a 'távolság' kifejeződését valósítják meg.

4.1. Anyag és módszer

A kutatás a *mond,* a *hangsúlyoz* és az *említ* Sg.3. jelen és múlt idejű, tárgyas ragozású alakját az MNSZ2 (v2.0.5) 250-250 példányból álló véletlen listája alapján vizsgálta.[5] Az Sg.3. alak vizsgálata az idézéssel együtt járó perspektivizáció miatt vált szükségessé, a tárgyas ragozás pedig azért, hogy a konstrukciókban a mutató névmási elem vizsgálhatóvá váljon. A vizsgálat a kinyert adatokat manuális úton annotálta, és kvantitatív elemzéseket végzett. Ezen kvantitatív elemzések szolgáltak alapot az eredményekhez fűződő kvalitatív megállapításokhoz. A vizsgálati szempontok a következők voltak:

- az idézési módok eloszlása,
- az idézési módok eloszlása a mutató névmási elemet tartalmazó és nem tartalmazó idézések esetében,

[5] A lekérdezés ideje: 2021. 07. 10–11.

– a mutató névmást tartalmazó és nem tartalmazó idéző résznek az idézethez képest elfoglalt helyzete,
– a kontextualizáló elemek jelenléte a mutató névmást tartalmazó és nem tartalmazó idézésekben,
– az idéző reflexióinak jelenléte, valamint ennek a mutató névmási elemmel való együttállása.

Ezeken kívül a vizsgálat az idézésnek a szövegben betöltött funkcióját is elemezte.

Az elemzés előtt a vizsgálat kizárta az igekötős igéket, mert ezek módosíthatják az igék jelentését, továbbá kizárta azokat az eseteket, amelyek önidézésként (vö. Csontos–Dér–Furkó 2019) értelmezhetők (pl. *az agyam azt mondta*), a tagadással együtt járó, illetve a hipotézist reprezentáló idézéseket, mivel ezek nem valósítják meg az idézést jellemző interszubjektív ellenőrizhetőség lehetőségét.

4.2. Eredmények

A vizsgált igealakok idézési módok szerinti eloszlását az alábbi ábra szemlélteti:

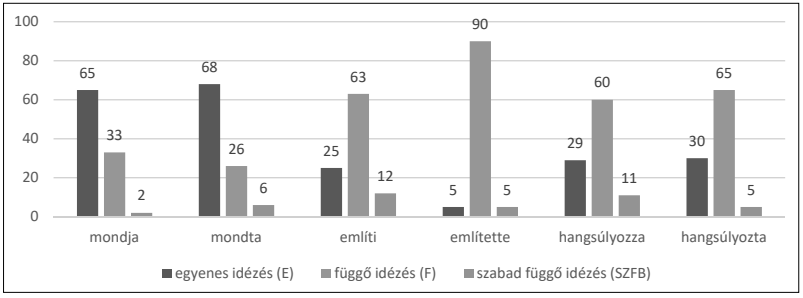

1. ábra. Az idézési módok eloszlása (%)[6]

Mint az 1. ábrán látható, a három ige közötti fő különbség abban mutatkozik meg, hogy a *mond* jellemzően több egyenes idézésben vesz részt (*mondja:* 65%, *mondta:* 68%), mint a másik két ige. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy az idéző az idézés során milyen fokon kívánja érvényesíteni a saját nézőpontját, milyen fokon kíván teret engedni a saját értelmezői folyamatának, és ezt menynyire kívánja nyelvileg explicitté tenni. Ha tehát a saját értelmezői pozícióját érvényesítve, a beszédcselekvést a mondás valamely jelentés-összetevőjének előtérbe helyezésével alkotja meg (a *hangsúlyoz* és az *említ* esetében), akkor az idézésre előkészített diskurzust vagy annak egy részletét a saját nézőpontját

[6] A későbbi ábrákon az 1. ábrán feltüntetett rövidítések jelzik az idézési módokat.

érvényesítve teszi hozzáférhetővé, illetve teret engedve az eredeti diskurzus propozicionális összegzésére.

Az 1. ábrán az is megfigyelhető, hogy nincs számottevő különbség a között, hogy az idéző jelen vagy múlt idejű eseményként megalkotva adja vissza az idézni kívánt diskurzust vagy annak egy részletét.

Az idéző tevékenység működése árnyaltabbá válik, ha az idézési módok szerinti eloszlást a mutató névmási elem jelenlétéhez kapcsolódóan vizsgáljuk.

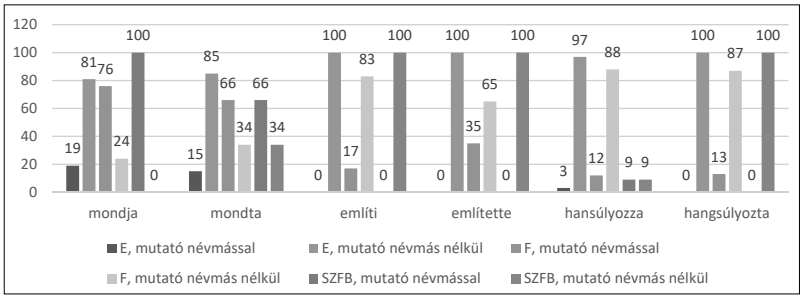

2. ábra. Mutató névmási elemet tartalmazó és nem tartalmazó idézések eloszlása (%)

A 2. ábrán a mutató névmásnak az idézési módokkal való összefüggései láthatók. A három ige viszonyában a kiemelkedő tendencia ismét a *mond*-nál figyelhető meg, hiszen ezen ige alakjai mellett minden idézési módban dominánsabbnak mondható a mutató névmási elem alkalmazása. Egyenes idézésben (E) jelen idejű alak mellett 19%-ban, a múlt idejű mellett 15%-ban jellemzi az idézést a mutató névmás használata, míg a *hangsúlyoz* jelen idejű alakja mellett ez csak 3%, a múlt idejű alak esetében pedig az idéző rész nem tartalmaz mutató névmást. Az *említ* mellett ebben az idézési módban nem jelenik meg a mutató névmási elem. Függő idézésben (F) szintén a *mond* mellett gyakoribb e nyelvi elem alkalmazása (*mondja:* 76%, *mondta:* 66%), majd ezután következik az *említ,* ahol a múlt idejű alak *(említette)* mellett valamivel gyakoribbnak mondható a mutató névmás használata (35%), mint a jelen idejű alak mellett (17%). A *hangsúlyoz* esetében a jelen és a múlt idejű alak melletti eloszlása 12%-13%. Végezetül a szabad függő idézési módban (SZFB) a mutató névmás szintén elsősorban a *mond* mellett jelenik meg (*mondja:* 100%, *mondta:* 66%). Ezenkívül a *hangsúlyozza* igealakkal konstruált idéző rész 9%-ban tartalmazza, 9%-ban pedig nem tartalmazza ezt a nyelvi elemet. Az *említ* esetében pedig ebben az idézési módban nem figyelhető meg a mutató névmási elem alkalmazása. Mindezek alapján itt is az mondható el, hogy minél inkább specifikált az ige jelentése, tehát az idéző minél inkább a mondás aktusának egy

összetevőjét előtérbe helyezve jeleníti meg a mondás beszédcselekvését, annál kevéssé jellemzi az idéző részt a mutató névmás alkalmazása.

A mutató névmás jelenlétének kérdéséhez ugyanakkor szükséges az idéző résznek az idézethez képest elfoglalt helyzetét is vizsgálni.

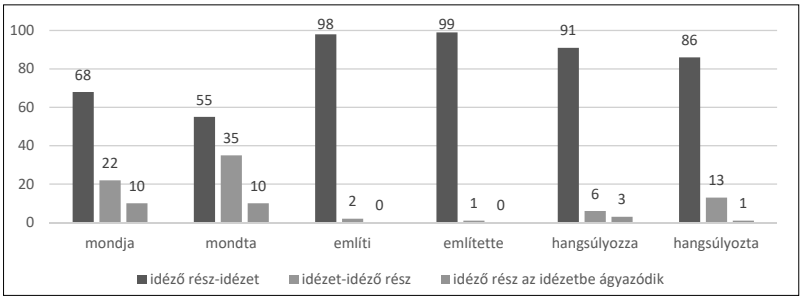

3. ábra. Az idéző résznek az idézethez képesti helyzete (%)

A 3. ábrán ismét az látható, hogy neutrális jelentésű *mond*-dal konstruált idézések elkülönülnek a specifikáltabb jelentésű igékkel konstruáltaktól. Ezzel az igével alkotott idézések adják a legváltozatosabb szerkezeti megoldásokat jelen és múlt idejű alak esetében is. A 2. ábrával összevetve jelen ábra adatait az is fontossá válik, hogy – mint az egyébiránt várt eredmény is volt – a mutató névmási elem alkalmazása az idéző rész – idézet szerkezeti felépítést jellemzi. Csupán a *mond* múlt idejű alakja mellett fordult elő egy esetben, hogy az idéző rész mutató névmási elemet tartalmazott idézet – idéző rész szerkesztési módban.

Hogy közelebb kerüljünk ahhoz, hogy a mutató névmások mikor, milyen mértékben és a mondás kidolgozásának folyamatához milyen jelentéssel ('közelség'-'távolság' kifejeződése) járulnak hozzá, a mutató névmási elemek részletesebb vizsgálata szükséges.

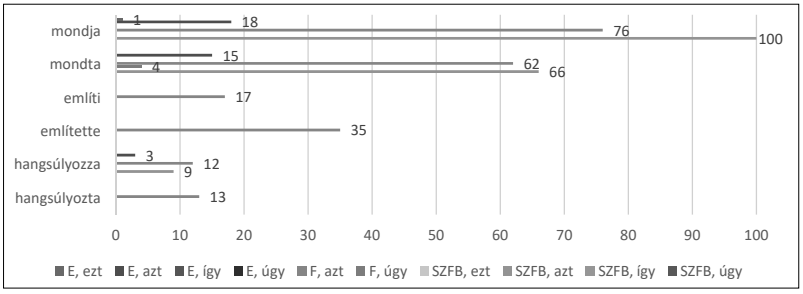

4. ábra. Mutató névmási elemek idézési módok szerinti eloszlása (%)

A 4. ábra azokat a mutató névmási elemeket és azoknak a százalékos eloszlását tartalmazza, amelyek a vizsgált igék mellett megjelennek. Az eredményekből kiemelkedik, hogy a lehetséges mutató névmások közül csupán egy palatális *(ezt)* jelenléte figyelhető meg a vizsgált mintában, az is csak a *mond* (*mondja* alak) mellett 1%-ban. Szintén csak a *mond*-ra válik jellemzővé az *úgy* mutató névmási elem alkalmazása (például: *Úgy mondta, hogy lehetett az élelmiszerbolt, sőt akár lehetett üzlet is* #133884641). Továbbá – kiegészítésképpen – ezen ige mellett a *mint* alkalmazása figyelhető meg mindhárom idézési módban azon – a többi igéhez képest ritka – esetekben (lásd 2. ábra), mikor az ige mutató névmás nélkül áll (például: *Mint mondta, abban bízik, hogy az állampolgársági törvény* [...] *után a következő években több hasonló lépést tesz meg* #416515157).

A vizsgált mintában ugyanakkor a 4. ábra mutató névmási elemeinek alkalmazása között funkcionális különbség is kimutatható a három igével kapcsolatban. Ezek a különbségek e nyelvi elem környezetében található kontextualizáló elemekkel mutatnak összefüggést. Mielőtt ennek részletezőbb kifejtésére rátérnék, a kontextualizáló elemeknek a vizsgált mintában megfigyelhető jelenlétéről is érdemes szólni.

A kontextualizáló elemek egyfelől az eredeti diskurzus kontextusának körülményeit jelenítik meg (vö. 3.). Mivel a vizsgálat szempontjából ezek nem váltak relevánssá, ezért röviden összegezve az mondható el róluk, hogy leginkább az eredeti diskurzus helye és ideje vált kidolgozottá, továbbá a címzett. Jelen vizsgálat szempontjából az idézőnek az idézethez fűződő reflexiói relevánsak, ezek ugyanis nagyban meghatározzák a mutató névmási elemek jelenlétét (lásd 5. ábra). Ezek a reflexiók egyfelől az idézőnek az idézet propozicionális tartalmához fűzött értékelését, atttitűdjét jelenítik meg, tipikus kifejezőeszközei például a *teljesen jogosan, joggal, értelemszerűen* (lásd például (2f)), *viszont, hiszen, ugyanakkor* (lásd például (2c–d), (2g), (2j)), másfelől a mondás folyamatára reflektálnak a *majd, továbbá, [azt] is* alkalmazásával.[7]

[7] Ezen nyelvi eszközök az idézés egészét jellemző újrakonstruálási folyamat miatt diskurzusjelölőknek tekinthetők. Ezzel a kérdéskörrel egy további tanulmányban kívánok foglalkozni.

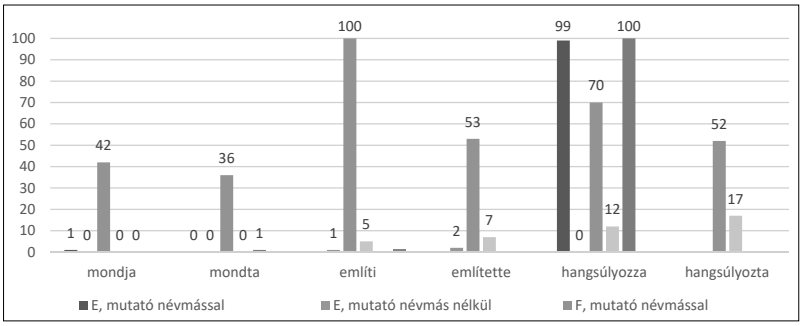

5. ábra. Az idézet tartalmára és folyamatára irányuló reflexiók jelenléte a mutató névmást tartalmazó és nem tartalmazó idéző részekben idézési módok szerint (%)[8]

Az 5. ábra adataiból látható, hogy az idézőhöz kapcsolódó, az idézet tartalmára vagy folyamatára irányuló reflexiók jelenléte az idéző részben miként módosítja vagy sokkal inkább befolyásolja a mutató névmások alkalmazását a három vizsgált ige tekintetében. Az 5. ábra eredményei elsősorban a 2–4. ábra eredményeivel összevetve válnak értelmezhetőkké. A *mond* esetében az látható, hogy mellette minden idézési módban domináns a mutató névmási elem alkalmazása (lásd 2. ábra). A mutató névmási elem elmaradását az idézés szerkezeti felépítése befolyásolja (lásd 3. ábra). Amennyiben viszont az idézés szerkezeti konstrukciója idéző rész – idézet felépítésű, ekkor válik meghatározóvá, hogy az idéző rész tartalmaz-e mutató névmási elemet, és hogy ez együtt áll-e a fentiekben összegzett reflexiót kifejező elemekkel. Ezen igével kapcsolatban ebből a szempontból kiemelkedővé a függő idézési mód (F) válik, amikor az idézést nem csupán a mutató névmás jelenléte jellemzi (*mondja* esetében: 49%, *mondta* esetében 36%), hanem az idézet tartalmára vagy folyamatára irányuló reflexiót megvalósító nyelvi elem is (ennek kifejtését lásd később). Árnyaltabbá válik a mutató névmási elemek alkalmazásának a kérdése, és e nyelvi elemek funkcionalitásának jobb megértése felé visz az *említ* és a *hangsúlyoz* igék mellett megjelenő mutató névmási elemek együttállása a reflexiót kifejező nyelvi elemekkel. Ebben az esetben – mint az a 5. ábrából látható – az *említ* mellett megjelenő mutató névmások alkalmazása a jelen idejű alak mellett függő idézésben mindig (100%) megvalósul, a múlt idejű alak mellett pedig ez 53%. Hasonló a helyzet a *hangsúlyoz* ige jelen idejű alakjával. Ha ezen alak mellett megjelenik a mutató névmási elem,

[8] Az ábrán azon eseteknél nem található százalékszám, ahol a mutató névmási elem egyáltalán nem jellemzi az idézési módokat. Ezek a következők: *említi* és *említette* alakok mellett egyenes és szabad függő idézésben, a *hangsúlyozta* esetében egyenes és szabad függő idézésben (vö. 2. ábra).

akkor minden idézési módban jellemzővé válik, hogy ez a nyelvi elem együtt áll egy, az idéző reflexív attittűdjét megjelenítő nyelvi elemmel (egyenes idézésben: 99%, függő idézésben: 70%, szabad függő idézésben: 100%).

A továbbiakban az idézet tartalmára és folyamatára irányuló reflexióknak a mutató névmással való együttállását egy összegző példasorral szemléltetem. A példákkal a vizsgálati anyagban kirajzolódó mintázatot is érzékeltetem az egyes igékhez és igealakokhoz kapcsolódóan. Mindezzel a mutató névmási elem alkalmazására, de sokkal inkább funkcionálására kívánok rámutatni.

mond

(2a) Langaléta mondja áhított gyerekkori kedvesének: –Itt nincs másik gyerek #13130710

(2b) Montaigne **azt mondja,**[9] hogy mi sem gyötörte jobban, mint a haldoklásnak és a meghalásnak részletei #18657192

(2c) ezen különbségek egyikét sem méri meg ez a rendszer, **hanem azt mondja**, hogy jár vagy nem jár #366237310

(2d) De az sem igaz, hogy egy szelektív fogyasztás visszafogásáról intézkedik, **hiszen azt mondja a költségvetés**, hogy a beruházások növekedési ütemét nem kívánja korlátozni #384757803

(2e) Katona Béla volt miniszter annak idején „tényekre" alapozva mondta, hogy a politika és a szervezett bűnözés között a hídverés megtörtént. #174009605

(2f) Teoctist pátriárka ebben az értelemben **teljes joggal azt mondta**, hogy a látogatás az egész világnak hasznos párbeszéd #186192989

(2g) A kormányfő **azt is mondta**, hogy a robbantás egyértelműen nem motorhiba #210027043

hangsúlyoz

(2h) A közlemény hangsúlyozza, hogy a privatizációs szervezet választja ki a pénzügyi tanácsadót #166566519

(2i) Ravasz László postájából kiemelt levél írója **azt hangsúlyozza**, hogy a keresztény hitre áttérteket naptári dátum szerint nem lehet két csoportra osztani #260193856

(2j) Az IRA politikai szárnyának számító Sinn Féin **viszont azt hangsúlyozza**, hogy a tavalyi nagypénteki békemegállapodásban nem szerepelt ilyen feltétel #153489320

[9] A kiemelések tőlem (Cs. N.) származnak.

(2k) A cikk **azt is hangsúlyozza**, hogy a kormánykoalíció sikerrel vészelt át olyan válságokat [...] #161958986

(2l) Kiss Péter hangsúlyozta: még bízik abban, hogy lesz érdemi egyeztetés #89282394

(2m) A katolikus egyházfő, aki a szlovéniai Mariborban pontifikált misét, **azt hangsúlyozta**, hogy az igazi hazafiság és a népek gyümölcsöző együttélése nem ellentétes egymással #158937462

(2n) Duray Miklós **pedig azt hangsúlyozta**, valóban szükség van valamilyen különleges státusz megteremtésére #160153215

(2o) A professzor **azt is hangsúlyozta**, hogy a beteg a szlovák egészségügy lehetőségeihez képest mindent megkapott #166754392

említ

(2p) A további okok között említi, hogy elvileg és ideológiailag sem ért egyet #594944599

(2r) **Azt is említi**, hogy a tudatos családtervezésre kell az ifjúságot nevelni #370734802

(2s) Tállai András képviselőtársam *említette,* hogy nem szakmai alapon [...] kerül sor a fejlesztési elosztásra #373469072

(2t) **Azt viszont különbségként említette**, hogy miután más habitusúak, ezért ő jobban szeretne támaszkodni a frakcióelnökségre #483682675

(2u) **Azt is említette**, hogy a kormányzat és a befektetői szféra közösen fogja a kollégiumi férőhelyeket bővíteni #357888725

Az egyes igékhez köthető példák közül az elsőkben (2a, 2e, 2h, 2l, 2p, 2s) a mutató névmás nélküli konstruálási mód látható. Ez az *említ* és a *hangsúlyoz* igékre jellemzővé vált, a *mond*-ra pedig nem (vö. 2. ábra). Ezekhez képest a többi példa azon tipikus eseteket veszi végig, ahol a mutató névmási elem megjelenik. Ezek a példák egymáshoz való viszonyukban rajzolják ki azt a mintázatot, amellyel a mutató névmási elemnek az idézésben betöltött funkcionalitása érzékelhetővé válik. Mivel a *mond* mellett a nyelvi elem alkalmazása dominánsabbnak tekinthető, ezért a fenti példák elemzését érdemes a *hangsúlyoz* és az *említ* igékkel konstruált idézésekkel kezdeni.

Az *említ* és a *hangsúlyoz* példáit a 2., 4. és 5. ábra eredményeivel összevetve látható, hogy a mutató névmási elem alkalmazása elsősorban azon idézéseket jellemzi, amikor az idéző az eredeti diskurzus egy-egy összetevőjét a figyelem

előterébe állítva teszi hozzáférhetővé. Egy diskurzus idézetként történő konstruálása már önmagában is a figyelem irányításával jár (lásd 3.). Amikor viszont ezen folyamatban az idéző nem csupán az eredeti diskurzust idézetként, hanem annak egy összetevőjét is a figyelem előterébe kívánja helyezni, akkor gyakrabban jelenik meg a mutató névmási elem. Mint a példákból látható, ebben a folyamatban legfőképp nem az a releváns, hogy mely összetevő kerülhet a figyelem előterébe, hanem elsősorban az idéző interpretáló és újrakonstruálási tevékenysége, amely ezekben az esetekben nem csupán az idézet közlésére, hanem annak értelmezett közlésére terjed ki. A (2h) és a (2i), a (2l) és a (2m), valamint a (2s) és a (2t) példákat összevetve látható, hogy az elsődleges figura mellett megjelenő mutató névmási elem miatt a mondásért felelőssé tehető entitásra / személyre és a hozzá köthető mondásra nagyobb figyelem irányul, mint a mutató névmás nélküliekben. Emellett dominánssá akkor válik a mutató névmási elem alkalmazása, amikor az idéző rész az idézőnek az idézetre irányuló reflexióját tartalmazza, amely vagy az idézethez fűződő attitűdjét, értelmezését jeleníti meg (lásd 2j, 2n, 2t), vagy a teljes idézni kívánt diskurzusból egy információt, egy összetevőt az idézés aktusán keresztül előtérbe helyez (lásd például 2k, 2o, 2r, 2u). Ebből kiindulva érdemes a *mond* igével konstruált idézésekre reflektálni (lásd 2a–g példa). Mivel ezen ige mellett a mutató névmási elem alkalmazása általánosnak mondható, a figyelemirányítással együtt járó 'rámutatás' dominánsság érvényesülése érhető tetten, amikor az idéző az idézni kívánt diskurzusból kíván a fentiekben összegzett összetevőt a figyelem előterébe állítani. Tehát a vizsgálati minta alapján a mutató névmási elem funkciójának szempontjából fokozatiság mutatható ki a *vki mondja* (2a) – *vki azt mondja* (2b) – *azt mondja vki,* illetve a *teljes joggal azt mondja* (2f), *hiszen azt mondja* (2c), valamint az *azt is mondja* (2g) között. Utóbbi esetekben (2c és 2f–g) felvethető, hogy a figyelem nagyobb fokon irányul a mondásra, mivel az idéző annak egyik összetevőjére kívánja irányítani a figyelmet. Ezekben az esetekben a 'rámutatás' fokozottabb megvalósulásával lehet számolni, amelyet – a többi példához viszonyítva – a dominánsabb figyelemirányítás indokol, ami az idéző rész konstruálásában, illetve nyelvi konstrukciójában is módosulást eredményez. Ebből a szempontból az is elmondható, hogy az idéző rész elrendezése (szórendje), illetve az azt felépítő nyelvi konstrukciók juttatják kifejezésre azt, hogy a mutató névmási elem milyen esetben és milyen mértékben valósítja meg a deixis műveletét még azokban az esetekben is, mikor e nyelvi elem veláris hangrendű és egyben az utalószó szerepét is betölti.

5. Összegzés

A vizsgált minta alapján látható, hogy a mondás idézetként történő visszaadásának folyamatában a mutató névmási elemek jelenléte az idéző újrakonstruálási folyamatának az eredménye. Alkalmazásuknak kérdése elsősorban azzal kapcsolódik össze, hogy az idéző az újrakonstruálási folyamat során milyen fokon kívánja a saját értelmezői perspektíváját a figyelemirányítás eljárásán keresztül kifejezésre juttatni.

A minta elemzése során a mutató névmási elemek jelenlétéhez és funkciójához kapcsolódóan előtérbe került, hogy a mutató névmások alkalmazásának kérdése nem vizsgálható önmagában. Használatuk elsősorban a mondás beszédcselekvését megvalósító igék szemantikájával és az idézőnek az idézet tartalmára vagy folyamatára irányuló reflexióival hozható összefüggésbe.

A mutató névmási elemnek a *mond* ige melletti gyakori, az *említ* és a *hangsúlyoz* ige mellett pedig ehhez képest ritkább alkalmazása arra hívja fel a figyelmet, hogy az újrakonstruálás során a mondás beszédcselekvését megvalósító specifikusabb igék önmagukban képesek az adott kontextushoz igazított figyelemirányítást elvégezni, illetve megjeleníteni. Az igéknek a mondás aktusából kidolgozott jelentés-összetevői a *hangsúlyoz* esetében a figyelem előterébe állítja az idézett diskurzust, alapbeállításként a mutató névmási elem elmaradását ez indokolhatja. Az *említ* ige melletti mutató névmási jelenlét alacsony volta ezzel ellentétes irányúnak tekinthető: az ige szemantikája eredményezheti, hogy a figyelem külön nyelvi elem által nem irányul az idézetre. E két igéhez való viszonyban a *mond* ige mellett megjelenő mutató névmási elem viszont az igének a mondás neutrális leképezésével hozható összefüggésbe. A mutató névmási elem itt a figyelemirányítás eszközévé válik. Ezen igével kapcsolatban figyelhető meg leginkább, hogy az idézésben a mutató névmási elem alkalmazásához köthető figyelemirányítás, illetve -irányulás fokozatiságot mutat.

A mutató névmási elem deiktikus funkciója az idézésben skaláris természetűnek tekinthető. A *hangsúlyoz* és az *említ* ige alkalmazása az idéző részben – mint arról fentebb már volt szó – az idézetre történő figyelemirányítást önmagában képes elvégezni. Ezen igék mellett a mutató névmások elsősorban akkor jelennek meg, mikor az igéket az idéző azon reflexiói kísérik, amelyek az idézet tartalmára vagy folyamatára irányulnak. Ezekben az esetekben a mutató névmási elem alkalmazását az idézetből egy összetevőnek a kiemelése motiválja. Ilyenkor a mutató névmási elem a 'rámutatás' műveletét megvalósítva végezheti el az összetevőnek a figyelem előterébe helyezését. A mutató névmási elem ekkor tehát nem a teljes idézetre, hanem annak egy összetevőjére irányul, kiemelve a mondásnak

az adott kontextusban központivá váló elemét. A *mond* ige mellett megjelenő mutató névmások közül kiemelkednek azok az esetek, amikor az idéző rész az idézet tartalmára vagy folyamatára irányuló reflexiókat tartalmaz. Ezekben az esetekben a mutató névmási elem – a többi, mutató névmási elemet alkalmazó esethez viszonyítva – az idézet egy összetevőjére történő 'rámutatást' valósítja meg. Mindez azért válik fontossá, mert a vizsgált mintában a mutató névmási elemek közül minden idézési módban a veláris hangrendűek dominanciája figyelhető meg. A deixis műveletét elvégző mutató névmási elemek palatális-veláris megoszlása ezért módosításra szorul: a veláris mutató névmások elsősorban nem a 'távolság' kifejezése miatt tarthatók deiktikus elemeknek, a 'rámutatás' műveletét az idézőnek az idézethez fűződő attitűdje, illetve az azzal együtt járó figyelemirányítás motiválja. Ide sorolhatók azon esetek is, mikor az idézés két része között grammatikai függés van. Ebből következve az is elmondható, hogy az idézések esetében az utalószói szerepet megvalósító mutató névmási elem nem minden esetben szakad el a deixis funkciójától.

Mindezek alapján az idézések a deixis megvalósulásának szempontjából egy skálán helyezhetők el. E skála egyik végpontja azon egyenes idézések, amelyek a palatális mutató névmási elem által a diskurzusdeixis prototipikus módját valósítják meg. A másik végpontnak azon függő idézések tekinthetők, amelyekben a veláris mutató névmások a két rész közötti grammatikai függést teszik explicitté. A két végpont között viszont azon idézések találhatók, amelyek eltérő fokon valósítják meg a diskurzusdeixis műveletét. A diskurzusdeixis műveletének eltérő fokú megvalósításában ugyanakkor nem csupán a mutató névmási elemek, hanem azok az igék is szerepet játszhatnak, amelyek a mondást, annak egy összetevőjét előtérbe helyezve teszik elérhetővé. Ezen, jelentésükben specifikált igék éppen az általuk megjelenített összetevő előtérbe helyezése által válhatnak képessé arra, hogy a figyelmet az idézetre irányítsák, annak egy összetevőjére történő 'rámutatást' is elvégezve.

A vizsgálati szempontok között jelen tanulmányban nem jelent meg a mutató névmási elemeknek szövegtípushoz/műfajhoz való kötése. Ugyanakkor a vizsgálati minta elemzése során az is érzékelhetővé vált, hogy ezen nyelvi elemek működése, főként a deixis műveletének megvalósítása műfajspecifikus jellemzőket mutat. A későbbiekben érdemes tehát ezen nézőpont bevonásával az itt közölt eredményeket árnyalni.

Irodalom

Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php

Csontos Nóra – Dér Csilla Ilona – Furkó Péter 2019. Idézés – önidézés – 'én' idézés. A *mondom* szerepe az idézés jelölésében. *Magyar Nyelvőr* 143: 481–494.

Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 59–119.

Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19. http://www.jeny.szte.hu/jeny-2016-csontosn (Letöltés ideje: 2021. 06. 21.)

Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon* 1–2: 82–90.

Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.

Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 309–347.

Laczkó Krisztina 2014. Térdeixis és mutató névmások a magyarban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Elmélet és módszer*. Budapest: Eötvös József Collegium. 223–236.

Laczkó Krisztina 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. DiAGram Könyvek I. Budapest: ELTE Eötvös József Kollégium. 241–264.

Langacker, Roland W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I.* Stanford: Stanford University Press.

Langacker, Roland W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Vol. II.* Stanford: Stanford University Press.

Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.

Tátrai Szilárd – Csontos Nóra 2009. Perspectivization and modes of quoting in hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56/4: 441–468.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.

Verschueren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Források

MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. (v2.0.5.) http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev

Svindt Veronika

Metapragmatikai jelzések mint az információfeldolgozási sebesség lassulásának és a munkamemória korlátozódásának a jelzései[1]

Diskurzusdeixis és diskurzusjelölők narratívákban

Absztrakt

A tanulmány igyekszik feltárni a kapcsolatot a figyelemirányítás fontos eszközeként szolgáló deiktikus és más metapragmatikai nyelvi elemek, valamint a háttérben zajló kognitív folyamatok – azon belül is az információfeldolgozás és a munkamemória – működése között. A kutatás a neurodegeneratív betegségek egy típusában, sclerosis multiplexben (SM) érintett betegek kognitív képességeit és irányított spontán narratívaprodukcióját (szövegvisszamondás) hasonlítja össze életkorban és nemben illesztett kontrollszemélyekkel. A szövegvisszamondási feladatban vizsgálja a különböző metapragmatikai jelzések előfordulási jellegzetességeit (diskurzusdeixis, saját mentális állapotra utalás, a beszélői attitűd jelölése, pragmatikai jelölők). Az eredmények azt mutatják, hogy a kontrollcsoport az SM-mel élő csoporthoz képest szignifikánsan több diskurzusdeixist használ; míg a saját mentális állapotra utalás és a diskurzusjelölők esetében éppen ellenkező mintázatot látunk: legalább tendenciaszintű különbség van a két csoport között. Nincs különbség a beszélői attitűdjelölések számában a két csoportban. Jelentős kapcsolat mellett közepesen erős korrelációt találtunk a diskurzusdeixisek száma és az információfeldolgozási sebesség hatékonysága, valamint a munkamemória-kapacitás között a csoportokban.

Kulcsszavak: diskurzusdeixis; metapragmatikai jelzések; narratívaprodukció; információfeldolgozás; munkamemória; sclerosis multiplex

[1] A tanulmány elkészülését az NKFI-K132460-as pályázat támogatta.

1. Bevezetés

A tanulmány a metapragmatikai jelzések és a deiktikus nyelvi elemek vizsgálatához neurolingvisztikai megközelítéssel kíván hozzájárulni. A metapragmatikai jelzések szakirodalma meglehetősen nagy, hiszen a kategóriába szerkezeti és funkcionális szempontból is nagyon különböző jelenségek tartoznak (vö. Tátrai 2011). A forma és a nyelvi funkció kutatása mellett ugyanakkor alig kap szerepet ezen jelenségek kognitív funkcióinak, valamint a létrehozásukat és működtetésüket lehetővé tevő kognitív folyamatoknak a vizsgálata. Jelen tanulmány célja éppen ezért annak feltérképezése, hogy bizonyos kognitív folyamatoknak az egészségestől neurobiológiai okból eltérő működése hogyan befolyásolhatja a metapragmatikai jelzések produkcióját, vagyis milyen kognitív folyamatok szükségesek ezeknek a jelzéseknek a létrehozásához.

Bizonyos neurodegeneratív betegségekben, mint például a sclerosis multiplexben (SM) olyan változásokat látunk az agyműködésben, amelyekről joggal feltételezhetjük, hogy a beszédprodukció és a nyelvi tervezés folyamataira is hatással lehetnek. Sclerosis multiplexben a kognitív és nyelvi működés egymásra hatásának vizsgálata azért különösen érdekes, mert ugyanaz a neurobiológiai folyamat (a gyulladásos gócokban bekövetkező mielinpusztulás) az egyes pácienseknél az agy nagyon eltérő területein történhet, vagyis a betegség a neurális háttér szempontjából nem lokációspecifikus. Ennek következménye, hogy SM-ben a motoros, szenzoros, kognitív és pszichés tünetek mind jellegüket, mind súlyosságukat tekintve igen nagy változatosságot mutatnak. Ami azonban minden esetben azonos, az a mielinpusztulás következtében előálló általános lassulás az információ továbbításának és feldolgozásának a sebességben. Ez pedig a nyelvi és beszédfolyamatokra is mérhető hatással lehet.

Az agy hálózatos felépítése miatt nyelvi tevékenységünk olajozott működéséhez számos agyterület párhuzamos működtetése és hatékony összehangolása szükséges. Amennyiben ennek a rendszernek egy vagy több pontján zavar keletkezik, az szükségképpen - kisebb-nagyobb mértékben - hatással lesz a rendszer többi részének a működésére. Jól ismert, hogy a „klasszikus" nyelvi területek (Broca- és Wernicke-terület) működésének zavara jelentős – fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai - nehézségekkel jár a beszédprodukció, a beszédpercepció és -megértés területén. Az agyi képalkotó eljárások fejlődésével azonban világossá vált, hogy egyrészt nem csak ezek a területek felelősek a nyelvi folyamatokért, másrészt nem csak ezeknek a területeknek a sérülése okozhat akár egészen jelentős problémát is a nyelvi és beszédfolyamatokban. Napjainkban egyre nagyobb hangsúlyt kap annak kutatása is, hogy a pragmatika

zavarai milyen viszonyban állnak a háttérben zajló magasabb szintű kognitív folyamatok, mint például a figyelmi folyamatok, információfeldolgozás vagy a munkamemória működésével.

1.2. Kogníció és narratívaprodukció sclerosis multiplexben

a) Sclerosis multiplex (SM)

A sclerosis multiplex a központi idegrendszer krónikus, gyulladásos megbetegedése, amely – a gyulladásos gócok elhelyezkedésétől függően – érint(het)i a motoros, szenzoros és kognitív képességeket is, rendkívül változatos tüneteket okozva. A gyulladásos gócokban mielinpusztulás jön létre az idegsejtek nyúlványain, ami az információtovábbítás hatékonyságának a csökkenéséhez vezet. Kórlefolyása szerint három altípust különböztetünk meg az SM-en belül. A betegség az esetek 80%-ában váratlanul kialakuló gyulladásos állapottal (shub, relapszus) kezdődik, amelyet részben vagy teljesen tünetmentes állapotok követnek (remisszió), időnkénti újabb fellángolásokkal (relapszáló-remittáló SM). Az esetek 20%-ában azonban a kezdeti tüneteket nem követi tünetmentes állapot, hanem a tünetek megjelenésüktől kezdve folyamatosan fennállnak, a kórlefolyás progresszív módon halad előre (primer progresszív SM). A relapszáló-remittáló típusban az esetek kb. kétharmadában 10-15 évvel az első tünetek megjelenése után megszűnnek a remissziós állapotok, és a tünetek állandósulnak, vagyis a betegség progresszívé válik (szekunder progresszív SM).

Az orvostudomány elsősorban a motoros (pl. izommerevség és -gyengeség, mozgáskoordinációs problémák, finommotoros nehézségek), szenzoros (pl. fokozott fájdalom- és hőérzékelés) és pszichés (pl. krónikus fáradtság, depresszió) tünetekre fókuszál. Az esetek 60%-ában azonban rövidebb-hosszabb idővel az első tünetek megjelenése után kognitív hanyatlás kezdődik (Johnen et al. 2017). Az SM-ben megjelenő kognitív nehézségek feltárása a téma jelentőségéhez képest nem kellően kutatott terület. Hasonló a helyzet az SM-et érintő nyelvi- és beszédfolyamatok zavarainak a témakörében annak ellenére, hogy a betegek 2/3-a beszámol ilyen jellegű nehézségekről (összefoglaló tanulmányok: Friend et al. 1999; Renauld et al. 2016). A magasabb szintű nyelvi folyamatok, így a pragmatika működése SM-ben nagyon kevéssé tanulmányozott terület.

b) Kognitív folyamatok és narratívák SM-ben

Sclerosis multiplexben az információ továbbításának, egyúttal a feldolgozási sebességnek a lassulása a betegséget meghatározó neurobiológiai folyamatok szükségszerű következménye. Az átfogó és súlyos kognitív korlátozódás ennek

ellenére leginkább csak az előrehaladott, több évtizede tartó progresszív állapotokban jellemző. Egyes részterületeket érintő vagy több területre kiterjedő, de enyhe korlátozódások azonban az összes eset 2/3-ában előfordulnak. Leggyakrabban a következő részterületeken mutatható ki kisebb-nagyobb mértékű nehézség: a verbális és téri-vizuális hosszú távú memóra (tárolás, tanulás, felidézés), a munkamemória, valamint a végrehajtó folyamatok általános lassulása, a tervezési folyamatok általános lassulása és a válaszgátlás (Andrade et al. 1999; Johnen et al. 2017; Migliore et al. 2017; Nocentini et al. 2006; Ntoskou et al. 2018; Olivares et al. 2005; Piras et al. 2003).

A kognitív folyamatoknak a nyelvi folyamatokkal való kölcsönhatását és kapcsolatát neurodegeneratív betegségekben csak igen kevés kutatás vizsgálta. Ezekben főképpen irányított spontán narratívaprodukciót vizsgálnak a szerzők. A kutatók enyhe kognitív zavarban, demenciában és Alzheimer-kórban azt találták, hogy a narratívaprodukció mind képleírási, mind szöveg-összefoglalási feladatokban jellegzetes korlátozottságot mutat, és a korlátozottság jellege – mint például a tartalmas és funkciószavak aránya – diagnosztikus értékű lehet (Baek et al. 2011; Choi 2009; Cuetos et al. 2007; Cummings 2019; Forbes-McKay–Venneri 2005; Hier et al. 1985; Pruď hommeaux–Roark 2011). Sclerosis multiplexszel élő személyek narratívaprodukciójának más kognitív folyamatokkal való összefüggéseit alig vizsgálták. De Looze et al. (2017) eredményei azt mutatták, hogy az irányított beszédfeladatok bizonyos paraméterekben igen magas korrelációt mutattak a vizsgált SM-betegek munkamemóriájával. Emellett a beszéd temporális paraméterei is szignifikáns különbséget mutattak az SM és az egészséges kontrollcsoport között. Ezen kívül mindössze két tanulmány vizsgálja a narratívaprodukció jellegzetességeit kifejezetten SM-ben (Arnott et al. 1997; Arrondo et al. 2010). Mindkét tanulmány azt találta, hogy a felidézett lényegi információk mennyiségében, valamint a szöveg szemantikai/lexikai „sűrűségében" van szignifikáns különbség a vizsgált csoportok narratívái között. Lexikai sűrűségen a tartalmas és funkciószavak arányait értik a szerzők (a tanulmányokban nem különböztetik meg sem a diskurzusjelölőket, sem más metapragmatikai jelzéseket): eszerint az SM-mel élők beszéde kevesebb tartalmas szót és több funkciószót tartalmaz, mint a kontollcsoport narratívái. Tudomásunk szerint ezen vizsgálatok mellett mindeddig nem készült olyan tanulmány, amely kifejezetten az irányított spontán narratívák metapragmatikai jelzéseit és deiktikus nyelvi elemeit vizsgálta volna.

1.3. Mit árulnak el a beszédtervezési folyamatokról a metapragmatikai jelzések, különös tekintettel a diskurzusdeixisre?

A metapragmatikai jelzések nyelvi és kommunikációs funkcióit, valamint megjelenési formáit számos tanulmány járta körül részletesen (vö. pl. Verschueren 1999, 2000). Kevés szó esik azonban arról, hogy a beszédtervezési folyamatokban milyen szerepet tölthet be egy-egy (meta)pragmatikai jelenség, milyen kognitív erőforrások aktiválását kívánja meg, és megjelenése vagy éppen megjelenésének a hiánya hogyan jelezheti bizonyos kognitív folyamatok nehezítettségét. A metapragmatikai tudatosság jelzéseinek körébe számos, formailag és kommunikatív funkciójában is teljesen különböző jelenség tartozik, úgymint a diskurzusjelölők, a diskurzusdeixis és attitűdjelölés, a kognitív igék és az említés esetei (Tátrai 2011). Előfordulhat emellett, hogy egy adott nyelvi elem működhet tudatos metapragmatikai jelzésként, de többé-kevésbé tudattalan beszédtervezési eszközként is (pl. *hát pont erről beszélek!* vs. *hát nemtom*). A diskurzusjelölőket például funkciójukat tekintve számon tarthatjuk a metapragmatikai tudatosság jelzései között, ugyanakkor szerepük lehet az átmeneti beszédtervezési nehézség kompenzálásában is a beszéd fluenciájának megtartása céljából (Crible 2018; Dér 2010). A beszédtervezési folyamatok kompenzálása gyakran nem tudatosan zajlik, ez pedig látszólag erős ellentmondást jelent azzal, hogy ugyanaz a nyelvi elem a metapragmatikai tudatosság jelzése is lehessen. Jelen tanulmány amellett foglal állást, hogy ez a kettősség feloldható, amennyiben mindkét funkcióra úgy tekintünk, mint a – társalgás minden résztvevője számára – hatékony megnyilatkozások megvalósításának az eszközére.

A tanulmányban a metapragmatikai jelzések között a diskurzusdeixist és annak egy speciális esetét, a saját mentális állapotra való utalás nyelvi formáit; a beszélői attitűd jelölését; valamint a diskurzusjelölőket vizsgálom sclerosis multiplexszel élő személyek narratívaprodukciójában.

a) Diskurzusdeixis és mentális állapotra utalás

A nyelvi tevékenység során megjelenő nyelvi és nem nyelvi deiktikus elemek elsődleges szerepe a figyelem irányítása, fenntartása és fókuszálása, illetve a figyelem fókuszában álló elem(ek)ről további információ átadása. Ennélfogva a deiktikus kifejezések inherensen metapragmatikaiak (Verschueren 2000; Tátrai 2017). A tér-, idő-, és személydeixis esetei a diskurzus *itt és most* helyzetéből határozzák meg a megnyilatkozó által a figyelem fókuszába helyezett elemeket olyan módon, hogy „a diskurzus értelmezésébe bevonják a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény

tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak" (Tátrai 2011: 127). A diskurzusdeixis emellett „magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi metapragmatikai reflexió tárgyává" (Tátrai 2017: 954). Talmy az anafora és deixis jellegzetességeiről írott tanulmányában megállapítja, hogy a deixis vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a – korábban gyakran figyelmen kívül hagyott – tényt, hogy a deixis használata/produkciója mentális erőforrások aktiválását kívánja meg (Talmy 2020). A deixis mint a figyelemirányítás eszköze tehát tekinthető a végrehajtó funkciók közé tartozó magasabb szintű kognitív folyamatok működésének nyelvi megvalósulásaként. A deixis művelete ugyanis nem csupán a diskurzust meghatározó nyelvi művelet, hanem egyúttal feltételezi és működésbe hozza az úgynevezett végrehajtó funkciókat (mint a figyelmi folyamatok, munkamemória, információfeldolgozás), valamint a tudatelméleti képességet.

A jelen tanulmányban bemutatott narratívaprodukciós feladat elemzése során – amelyben egy hallott ismeretterjesztő narratíva tartalmi felidézése a cél – elsősorban a diskurzusdeixis eseteinek vizsgálata lehet hasznos. Levinson klasszikus meghatározása szerint a diskurzusdeixis a diskurzus terében és idejében elhangzó megnyilatkozásnak a diskurzusra magára vagy annak egy részére vonatkozó nyelvi kifejezése (Levinson 1983: 85). A diskurzusdeixis ilyenformán inherensen a metapragmatikai tudatosság egyik eszköze, mivel a diskurzust magát „tér- és időbeli kiterjedéssel rendelkező entitásként teszi hozzáférhetővé" (Laczkó 2019: 242). Noha a diskurzusdeixis klasszikus esete a szövegre/diskurzusra magára való explicit utalás, fontos felismerni, hogy e deixistípusnak lehetnek ettől eltérő, de ezzel szorosan összefüggő esetei is. Meglehetősen kevéssé kutatott téma például az, amikor nem magára a diskurzusra vagy annak téri, időbeli és személyközi viszonyaira, sem pedig a diskurzushoz való viszonyulásunkra reflektálunk, hanem saját figyelmi és/vagy emlékezeti folyamataink, aktuális kognitív állapotunk adott diskurzuson belüli, illetve arra vonatkozó működésére irányítjuk magunk vagy beszélgetőtársaink figyelmét (pl. *Erre nem emlékszem!; Tudom, hogy mondtad, de nem tudom, hogy mit; Itt volt még valami a lap alján, de csak arra emlékszem, hogy sárgával volt kihúzva; ennyire emlékszem*). Annak ellenére, hogy a diskurzusban részt vevő egyén kognitív működése inherensen része a diskurzusnak, a diskurzusdeixis esetei között ez a deixistípus ritkán szerepel. Ezek az esetek nem sorolhatók a beszélői attitűdjelölés esetei közé, mivel a beszélőnek nem a diskurzushoz magához vagy annak résztvevőihez való viszonyulását, hanem a feladat/diskurzus releváns megvalósításához szükséges kognitív erőforrások hiányára vonatkozó tudatos reflexióját jelentik. Miközben nem sorolhatjuk a beszélői

attitűd jelölői közé, ugyanúgy nem tekinthetők a diskurzusdeixis prototipikus eseteinek sem. A saját/mások kognitív működés(é)re való (meta)reflexiót ezért jelen tanulmányban kiemelten – bár nyilvánvalóan vitathatóan –, de a diskurzusdeixis egy speciális esetének tekintve, ám a diskurzusra való konkrét utalásoktól mégis elkülönítve elemzem.

b) Beszélői attitűd jelölése

A beszélői attitűd jelölése szintén a metapragmatikai jelzések közé sorolható, hiszen a diskurzusban részt vevők egymáshoz és a diskurzus tárgyához való viszonyulásait teszi explicitté (Tátrai 2017: 1047–1048, 2019), ilyenformán a szubjektivizáció eszközének is tekinthető. Jelen tanulmányban az olyan kifejezéseket sorolom ebbe a kategóriába, mint *sajnos, szerencsére, talán, bizonyára, lehet, hogy; állítólag, látszólag*.

c) Diskurzusjelölők

Ahogy arról fentebb már szó esett, a diskurzusjelölők egyszerre lehetnek a metapragmatikai tudatosság fontos jelzései, valamint a beszédtervezési folyamatokban bekövetkező kisebb-nagyobb fennakadások kompenzálására szolgáló, nem feltétlenül tudatos eszközök. Ez utóbbi szerepben a diskurzusjelölők vizsgálata kiváló eszköz lehet a háttérben zajló kognitív folyamatok jobb megismeréséhez. Crible megállapítása szerint a diskurzusjelölők egyszerre reflektálnak a produkció és megértés kognitív folyamataira, és egyúttal támogatják is őket (Crible 2008: 48).

A diskurzusjelölők kompenzációs szerepben való működése arra szolgál, hogy a beszélő beszéde a hallgatóság számára ne tűnjön kevésbé fluensnek, mivel a diskurzusjelölőket nem érzékeljük megakadásnak. Így – célzott mérések nélkül – a beszédtervezési folyamatban bármely okból fennálló kisebb-nagyobb zavarok nem válnak feltétlenül nyilvánvalóvá. Fillmore (1979) megállapítása szerint *fluencia* alatt több, egymást természetesen átfedő jelenséget is érthetünk. Eszerint a fluencia lehet az arra való képesség, hogy az időt olyan beszéddel töltsük ki, amely (a) viszonylag kevés szünetet tartalmaz; (b) koherens, indokolt és „szemantikailag sűrű"; (c) megfelelően releváns különféle kontextusokban; (d) kreatívan aknázza ki a nyelv adta különféle lehetőségeket (Fillmore 1979: 93). Segalowitz (2010) a fluenciának három típusát különbözteti meg: a kognitív fluenciát, a megnyilatkozásfluenciát és az érzékelt fluenciát. Kognitív fluenciának nevezi a megnyilatkozás kivitelezéséért felelős, háttérben zajló kognitív folyamatok hatékony aktiválásának és integrálásának a képességét; megnyilatkozásfluencia

alatt a megnyilatkozásban jelen lévő temporális jegyeket és a javítás eszközeit érti, az érzékelt fluencia pedig az első kettőből következik: mennyire érzékeli a hallgató fluensnek az adott személy beszédét. Ebbe a keretbe kiválóan beleilleszthető a diskurzusjelölők működése és rendszere. SM-ben a kognitív fluencia az, ami korlátozottabban működik, ezt azonban a beszédprodukció során a beszélők a megnyilatkozásfluencia eszközeivel képesek hatékonyan elfedni, így a hallgató által érzékelt fluencia nem sérül.

2. A vizsgálat célja és hipotézisek

Ahhoz tehát, hogy a metapragmatikai jelzések és a deiktikus nyelvi elemek (itt: a diskurzusdeixis, azon belül a szorosan vett diskurzuselemekre utalás és a saját mentális állapotra utalás eseteinek) kognitív összefüggéseit és funkcióit az azt létrehozó rendszer működése felől vizsgáljuk, a vizsgálat tárgyául választhatunk egy olyan neurodegeneratív betegséget, amelynek hátterében az információfeldolgozási sebesség lelassulása, nagyon gyakran pedig a munkamemória egyidejű korlátozódása áll. Jelen tanulmány ezért sclerosis multiplexszel élő személyek irányított beszédprodukciójában elemzi a fentebb bemutatott pragmatikai és metapragmatikai jelzéseket.

A tanulmány célja egy komplex irányított spontán narratívaprodukciós feladat tartalomelemzésén keresztül annak vizsgálata, hogy van-e összefüggés az információfeldolgozási sebesség lassulása (ami együtt jár a figyelmi folyamatok – köztük a figyelemirányítási folyamatok) és a munkamemória korlátozódása, valamint a deiktikus és metapragmatikai nyelvi elemek gyakorisága között.

Korábbi kutatásunkban azt találtuk, hogy a szöveg-összefoglalási feladat más irányított spontánbeszéd-feladatoknál jobban terheli a munkamemóriát, nagyobb kognitív terheléssel jár, ezért az SM-mel élő személyek beszédében más szövegtípusokhoz képest jól mérhető változást okoz a beszéd temporális paramétereiben, miközben ez a változás nem jelenik meg az egészséges kontrollbeszélők beszédében a feladat hatására (Svindt et al. 2020). A szöveg-összefoglalási feladat összetett kognitív működést követel: szükséges hozzá a figyelem fókuszálására való képesség (felismerni és felidézni a releváns információkat és kulcsszavakat); munkamemória; időbeli sorrendezés és szervezés képessége; terek és események mentális konstruálásának a képessége. Mindezek szorosan kapcsolódnak a komplex végrehajtó funkciókhoz.

Mivel tehát a diskurzusra való tudatos reflexió hatékony figyelemirányítást és megfelelő munkamemóriát igényel, ezért feltételeztem, hogy a diskurzusra utaló nyelvi elemek, vagyis a szorosan vett diskurzusdeiktikus elemek arányában

különbséget fogok találni az egészséges kontrollszemélyek és az SM-mel élő személyek között: azt vártam, hogy a kontrollszemélyek nagyobb arányban fognak ilyen elemeket produkálni. Feltételeztem továbbá, hogy a kontrollszemélyekhez képest az SM-mel élő személyeknél nagyobb számban fordul elő a diskurzusdeixis speciális esete, a saját mentális állapotra való reflexió nyelvi elemei. Emellett feltételeztem, hogy az információfeldolgozási sebesség lassulása a beszédtervezési folyamat nehezítettségéhez is vezet, ami a beszédprodukcióban e nehezítettség kompenzálásaként több diskurzusjelölő elem előfordulásában válik láthatóvá a klinikai csoportban.

3. Módszer

a) Vizsgálati személyek

A kutatásban 22 fő, sclerosis multiplex diagnózissal rendelkező személy vett részt, valamint 21 fő életkorban és nemben illesztett kontrollszemély. A betegcsoportban nem elemeztük[2] külön az egyes SM-altípusokat, ennek oka, hogy a vizsgált paraméterek egyikében sem találtunk a relapszáló-remittáló (14 fő) és a progresszív típusú (8 fő) betegek között szignifikáns különbséget. Minden résztvevő magyar anyanyelvű, ép hallású személy, ismert pszichiátriai kórkép nélkül.

A páciensek általános fizikai állapotfelmérését az SM-diagnosztikában általánosan használt EDSS-skála sztenderd magyar változatával végezte a páciensek neurológus kezelőorvosa (Expanded Disability Status Scale). A skálán a 0 pont a normál neurológiai állapotot, 9,5 a fizikailag magatehetetlen állapotot jelöli. Fontos megjegyezni, hogy a betegség a motoros korlátozottság mellett nem szükségszerűen és nem minden esetben jár együtt kognitív korlátozottsággal is. A betegek általános kognitív állapotfelmérését az Addenbrook Kognitív Vizsgálattal (AKV) neuropszichológus végezte. A vizsgálaton teljesített 90–100 pont a normál tartományba esik, 85–89 pont között igen enyhe kognitív hanyatlásról beszélhetünk, ez jelen vizsgálatban 2 beteget érintett.

[2] Jelen kutatás egy nagyobb, kutatócsoportban zajló kutatássorozat része, ilyenformán a betegek vizsgálata és a hangfelvételek készítése közös, a kutatócsoport többi tagjának részvételével zajló folyamat volt.

1. táblázat. Kísérleti személyek

	SM (n = 22)	Kontroll (n = 21)
Életkor	42,3 (24–56 év)	40,3 (28–56 év)
A diagnózis óta eltelt évek száma	14,3 év (2–33 év)	–
EDSS	4,6 (2,0-8,5)	–
AKV	95,3 (87–100)	–

b) Az információfeldolgozási sebesség és a munkamemória mérése

Az információfeldolgozási sebesség mérésére számos, a neuropszichológiai gyakorlatban alkalmazott teszt áll rendelkezésre. Ezek közül a neurodegeneratív betegségek esetében is gyakran használt két tesztet, a Wisconsin Kártyaszortírozó Tesztet és a Stroop-tesztet alkalmaztuk.[3] A kísérlet résztvevői a két tesztet számítógépen, online töltötték ki, a feladatokban mértük a teljesítményt és a reakcióidőt.

A munkamemória mérésére három különböző, a szöveg-összefoglalási feladat szempontjából leginkább releváns tesztet alkalmaztunk. Az auditív munkamemória mérésére az álszóismétlési tesztet (Racsmány et al. 2005); a komplex munkamemória mérésére az úgynevezett olvasásiterjedelem-tesztet (Janacsek et al. 2009), valamint a mondatismétlési tesztet (Racsmány et al. 2005) használtuk. Az olvasásiterjedelem-teszt a szöveg-visszamondási feladathoz hasonló komplex feladat, a szakirodalom megállapítása szerint nem is annyira a munkamemória-tesztek, mint inkább a komplex tesztek közé volna sorolható (Racsmány et al. 2005).

c) Szöveg-összefoglalás – irányított spontán beszéd

A vizsgálati személyek feladata egy két perc hosszúságú tudományos ismeretterjesztő szöveg egyszeri meghallgatása után a szöveg tartalmának minél részletesebb visszamondása volt. A feladatban mértem az elhangzott szavak számát és a narratíva hosszát. Vizsgáltam a metapragmatikai jelzések típusait, mennyiségét és arányát a szöveg tartalmi részéhez viszonyítva. A metapragmatikai jelzések között a diskurzusdeixis és annak egy speciális típusa, a saját mentális állapotra utalás, a diskurzusjelölők, valamint a beszélői attitűdjelölés eseteire fókuszáltam az elemzés során.

A vizsgálatot és a beszédfelvételeket a klinikai csoporttal az Uzsoki Utcai Kórház Neurológiai Ambulanciáján vettük fel, a kontrollcsoport felvételeit

[3] Az online tesztek magyar változatát a www.psytoolkit.org honlapon közzétett nyílt forráskódú tesztek alapján (WCST: https://www.psytoolkit.org/experiment-library/wcst.html; Stroop-teszt: https://www.psytoolkit.org/experiment-library/stroop.html) készítette a Devwing Kft.

a Nyelvtudományi Kutatóközpont Pszicho- és Neurolingvisztikai Laborjában készítettük. A felvételekhez Sony PCM-A10 diktafont használtunk. A vizsgálati személyeket a kutatás céljáról és menetéről tájékoztattuk, a kutatásban való részvételről írásos beleegyező nyilatkozatot tettek. A statisztikai elemzést az SPSS-szoftverrel végeztük.

4. Eredmények

a) Információfeldolgozási sebesség és munkamemória

Az információfeldolgozási sebességet vizsgáló feladatokban a hibák számát és a reakcióidőt mértem. A statisztikai elemzést független mintás Mann–Whitney U teszttel végeztem (2. táblázat).

2. táblázat. Az információfeldolgozási sebesség mérése

	SM	**Kontroll**	**p**
Wisconsin Kártyaszortírozó Teszt			
– Hibák száma (átlag, db)	4,65	4,5	,918
– Reakcióidő (átlag, ms)	4494,59	2673,69	**,039***
Stroop teszt			
– Hibák száma (átlag, db)	0,67	0,20	,495
– Reakcióidő (átlag, ms)	2363,35	1416,86	**,001***

Megj.: A csillag és a félkövér kiemelés a statisztikailag szignifikáns különbségeket jelzi.

Az eredmények azt mutatják, hogy miközben a betegek performanciája nem különbözik a kontrollszemélyekétől, vagyis nem követtek el több hibát a feladatban, mint a kontrollszemélyek, aközben az információ-feldolgozási sebességük szignifikánsan lassabb a kontrollszemélyekhez képest. Mindez azt jelenti, hogy a betegek narratívaprodukciójában esetleg kimutatható, a kontrollszemélyekhez képest mért különbségek hátterében többek között az információfeldolgozási sebesség lassulását is feltételezhetjük.

A munkamemória-tesztekben azt látjuk, hogy mindhárom feladatban és minden vizsgált paraméterben szignifikáns különbség van a klinikai és a kontrollcsoport teljesítménye között: a klinikai csoport munkamemóriája kisebb terjedelmű, mint a kontrollszemélyeké (3. táblázat).

3. táblázat. A munkamemória mérése

	SM	Kontroll	p
Álszóismétlés (szótagszám, db)	5,18 (SD: 1,07)	6,7 (SD: 0,67)	**,001***
Olvasási terjedelem			
– elemszám (db)	3,71 (SD: 1,53)	5,73 (SD: 0,64)	< **,001***
– felidézett szavak száma (db)	12,18 (SD: 5,04)	18,00 (SD: 2,89)	**,010***
Mondatutánmondás (hibátlanul felidézett mondatok száma, db)	1,71 (SD: 2,08)	4,09 (SD: 2,12)	**,003***

Ez a két tényező, vagyis az információfeldolgozási sebesség lassulása (és így az információfeldolgozás hatékonysága), valamint a munkamemória korlátozottsága okozhat minőségi különbségeket a narratívaprodukciót igénylő szöveg-összefoglalási feladatban is.

b) A narratívaprodukciós feladat

A narratívaprodukciós szöveg-összefoglalási feladat paramétereit elemezve azt találtam, hogy nincs szignifikáns különbség sem a narratívák hosszában, sem a szavak számában a két csoport között (4. táblázat). Ez azt jelenti, hogy a két vizsgálati csoport észlelt beszédfluenciájában nincs különbség: átlagosan körülbelül ugyanannyi idő alatt körülbelül ugyanannyi szó hangzik el a két csoport narratíváiban.

4. táblázat. A narratívák hossza és a produkált szavak száma

	SM	Kontroll	p
Narratívák hossza (átlag, sec)	132	143	,431
Szavak száma (átlag, db)	206	237	,181

Ahogy azonban feltételeztem, a tartalomelemzés során több szignifikáns különbséget is találtam. A diskurzusdeixis eseteinél kettébontottam a meghallgatott szövegre vonatkozó deiktikus elemeket (pl. *arról szólt a szöveg*) és a saját mentális állapotra való utalás (pl. *erre nem emlékszem*) eseteit. Vizsgáltam emellett a beszélői attitűd jelölésének eseteit (pl. *valószínűleg, biztos, nagyjából, talán*), valamint a diskurzusjelölő elemeket (pl. *hát, hát ugye, ilyen, tehát, ugye, úgymond, szóval*). Az elemzés során az egyes vizsgált metapragmatikai jelenségeket az összes elhangzott szóhoz viszonyítva, arányszámként adom meg (5. táblázat).

5. táblázat. A metapragmatikai és deiktikus elemek előfordulásának aránya a narratívákban

	SM	Kontroll	p
Diskurzusdeixis aránya	12%	17%	**,002***
Mentális állapotra utaló deiktikus elemek aránya	7,2%	2,5%	**,050***
Diskurzusjelölő aránya	4,8%	2,7%	,083
Beszélői attitűdjelölés aránya	1,0%	1,6%	,239

Az eredmények azt mutatják, hogy a kontrollszemélyek narratíváiban szignifikánsan nagyobb arányban jelentek meg a diskurzusdeixis szövegre utaló elemei az SM-mel élőkkel összehasonlítva. Eközben az SM-mel élőknél a saját mentális állapotra utalás aránya szignifikánsan magasabb, mint a kontrollszemélyeknél. A diskurzusjelölők használatában tendenciaszintű különbséget látunk: a klinikai csoport több ilyen elemet használ a narratíváiban, mint a kontrollszemélyek. Nincs különbség a beszélői attitűdjelölés arányában a két csoport között.

Annak érdekében, hogy megállapíthassuk, van-e összefüggés a kognitív működés (itt: információfeldolgozás sebessége és a munkamemória terjedelme) és a metapragmatikai jelzések mennyisége között, célszerű statisztikai elemzésnek alávetni a közöttük fennálló kapcsolatot. A korrelációelemzés nem mutatott szignifikáns összefüggést a kognitív működéssel sem a diskurzusjelölők, sem az attitűdjelölés, sem pedig a saját mentális állapotra utaló deiktikus elemek esetében. Szinte az összes kognitív állapotot mérő teszt (vagyis az információfeldolgozási sebességet mérő és a munkamemória-tesztek egyaránt) közepesen erős, jelentős korrelációt jelzett azonban a diskurzusdeixisek számával. A Wisconsin Kártyaszortírozó Teszt kivételével mindegyik teszt jelentős kapcsolat mellett közepesen erős korrelációt mutat a diskurzusdeixisek számával (6. táblázat). Az információfeldolgozási sebesség lassulása negatív kapcsolatban áll a diskurzusdeixisek számával, vagyis minél jobban lelassult az információfeldolgozás (minél hosszabb a reakcióidő), annál kevesebb diskurzusdeixis jelenik meg a vizsgálati személy narratívaprodukciójában. A munkamemória-teszteknél jelentős pozitív korrelációt látunk: minél jobb a vizsgálati személy munkamemóriája, annál több diskurzusdeixist produkált az irányított spontán narratívában.

6. táblázat. Korrelációelemzés: a diskurzusdeixisek számának összefüggései a kognitív tesztekkel

	Diskurzusdeixis	
	Pearson-korreláció	p
Wisconsin Kártyaszortírozó Teszt (reakcióidő)	-,325	,122
Stroop teszt (reakcióidő)	**-,630****	**,000****
Olvasási terjedelem	**,495****	**,007****
Álszóismétlés	**,509****	**,007****
Mondatismétlés	**,524****	**,004****

**A korreláció szignifikáns a 0,01 szinten (2-végű)

5. Következtetések

Az eredmények azt mutatják, hogy az információfeldolgozási sebesség lassulása és a munkamemória-kapacitás csökkenése hatással van a narratívaprodukció bizonyos tartalmi aspektusaira, úgymint a metapragmatikai jelzések, valamint a(z itt vizsgált) deiktikus nyelvi elemek megjelenésére. Ennek a két kognitív tényezőnek a változása azonban más módon hat más jellegű és funkciójú metapragmatikai jelzések megjelenésére. A diskurzusdeixis produkciója a jelek szerint nagyobb munkamemória-kapacitást és hatékony információfeldolgozást igényel, így ezeknek az elemeknek a megjelenése szignifikánsan kisebb számban fordul elő a pácienseknél a kontrollszemélyekhez képest. Ennek okát a diskurzusdeixis műveletében kereshetjük: a diskurzusdeixis minden esetben egy, az adott diskurzus terén és idején belül, annak mikrovilágában, de a deiktikus nyelvi elem megjelenése előtt már ismert/tudott/tapasztalt/történt eseményre utal. Mivel a diskurzusdeixis csak az adott diskurzusra vonatkozhat, a megvalósulása is egy időben meghatározott és véges struktúra része. Jelen esetben a konkrét diskurzusszituáció egy összesen nagyjából 4-5 perces időablakban zajlott, amelyben nagyjából 2 perc a szöveg meghallgatása és további 2-3 perc az arról való beszéd volt. Ahhoz, hogy sikeresen reflektálhassanak a hallott szövegre, és számoljanak be annak tartalmáról, a résztvevőknek a rövid távú emlékezetükben kellett azt tartani. Kisebb munkamemória-kapacitással ez jóval nagyobb erőfeszítést jelent. A saját mentális állapotra utalásnál látott mintázatra is éppen ez lehet a magyarázat. Abban az esetben ugyanis, ha a kísérleti személy kognitív képességei – így saját mentális állapotainak tudatos megfigyelése – nagyrészt épek, és csak bizonyos részterületeken mutatkozik kisebb mértékű korlátozódás (itt: munkamemória

és általános meglassultság), azzal gyakran a személy is tisztában van. Ebben a feladatban is ezt a metatudatosságot látjuk megmutatkozni: az SM-betegek többnyire tisztában vannak azzal, hogy az emlékezetük kevésbé hatékonyan működik: tudják, hogy a történet bizonyos elemeire nem emlékeznek, vagyis: emlékeznek arra, hogy nem emlékeznek mindenre. A metatudatosságnak ez a folyamata pedig a nyelvi tevékenységükben is tetten érhető.

A pragmatikai jelölők (mind az egyszavas, mint az idiomatikus jellegű, többszavas elemek) esetében a diskurzusdeiktikus szövegre utalásokhoz képest éppen ellenkező, de a saját mentális állapotra utaláshoz nagyon hasonló mintázatot látunk: többször fordulnak elő a narratívaprodukcióban a páciensek beszédében diskurzusjelölők, mint a kontrollszemélyeknél. Ennek oka lehet, hogy a pragmatikai jelölők előhívása kis mentális erőfeszítést igényel – ezt a jelenséget megfigyelhetjük súlyos afáziákban is, ahol a beteg bár grammatikus mondatokat nem képes produkálni, de a nagymértékben automatizált nyelvi fordulatok mégis megmaradnak. Az a tény, hogy sem a szavak számában, sem a narratívák hosszában nincs szignifikáns különbség a két vizsgált csoport között, arra utal, hogy a pragmatikai jelölők egyik fontos szerepe a beszédtervezési folyamatokban a lassabb információfeldolgozás és a kisebb rendelkezésre álló munkamemória miatt fennálló enyhe zavarok kompenzálása, „maszkolása". Az ily módon kompenzált beszéd nem veszít a fluenciájából, nem válik hallhatóan töredezettebbé, vagyis a beszédtervezési nehézség nem tűnik fel, noha a személy beszéde „felhígul", hiszen ugyanannyi idő alatt kevesebb, információt hordozó tartalmi elemet tartalmaz. Az, hogy a diskurzusjelölőkben itt látható mintázat mennyiben a metakognitív tudatosság *(tudom, hogy nem tudom)*, mennyiben a metapragmatikai tudatosság *(tudom, hogy a hallgató észrevenné, hogy nem tudom, ezért kompenzálom)* és mennyiben a beszédtervezési folyamatok automatikus, nem tudatos következménye, az ebből a vizsgálatból nem dönthető el. Mindazonáltal a kérdés, bár nyitva marad, további kutatása meglehetősen hasznos lehet a nyelvtudomány számára.

Összegezve tehát, az eredmények azt mutatják, hogy mind az információfeldolgozási sebesség lassulása, mind pedig a munkamemória-kapacitás csökkenése hatással van a diskurzusra utaló deiktikus nyelvi elemek és más metapragmatikai jelzések produkciójára. Mindez azt jelenti, hogy a deixis és a metapragmatikai jelzések kutatásába a forma és a nyelvi funkció vizsgálata mellett érdemes volna bevonni a rendelkezésre álló kognitív erőforrások szerepének a vizsgálatát is.

Irodalom

Andrade, Vivian M. – Bueno, Orlando F. A. – Oliveira, Maria G. M. – Oliveira, Acary S. B. – Oliveira, Enedina M. L. – Miranda, Monica C. 1999. Cognitive profile of patients with relapsing remitting multiple sclerosis. *Archives of Neuropsychiatry* 57/3-B: 775–783.

Arnott, W. L. – Jordan, F. M. – Murdoch, B. E. – Lethlean, J. B. 1997. Narrative discourse in multiple sclerosis: An investigation of conceptual structure. *Aphasiology* 11/10: 969–991.

Arrondo, Gonzalo – Sepulcre, Jorge – Duque, Beatriz – Toledo, Jon – Villoslada, Pablo 2010. Narrative speech is impaired in multiple sclerosis. *European Neurological Journal* 2/1.

Baek, Min J. – Kim, Hyun J. – Ryu, Hui J. – Lee, Seoung H. – Han, Seol H. – Na, Hae R. – Chang, YoungHee – Chey, Jean Y. – Kim, SangYun 2011. The usefulness of the story recall test in patients with mild cognitive impairment and Alzheimer's disease. *Aging, Neuropsychology, and Cognition* 18: 214–229.

Brunnegård, Karin – Laakso, Katja – Hartelius, Lena – Ahlsén, Elisabeth 2000. Assessing high-level language in individuals with multiple sclerosis: a pilot study. *Clinical Linguistics and Phonetics* 14/5: 329–349.

Crible, Ludivine 2018. *Discourse Markers and (Dis)fluency. Forms and functions across languages and registers.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Cummings, Louise 2009. *Clinical Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cummings, Louise 2019. Describing the cookie theft picture. Sources of breakdown in Alzheimer's dementia. *Pragmatics and Society* 10/2: 153–176.

De Looze, Céline – Moreau, Noémie – Renié, Laurent – Kelly, Finnian – Ghio, Alain – Rico, Audrey – Audoin, Bertrand – Viallet, Francois – Pelletier, Jean – Petrone, Caterina 2019. Effects of cognitive impairment on prosodic parameters of speech production planning in multiple sclerosis. *Journal of Neuropsychology* 13/1: 22–45.

Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála - Tátrai Szilárd (szerk): *Diskurzus a grammatikában - Grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 292-303.

Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelékelem" vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 1: 159–170.

Fillmore, Charles J. 1979. On fluency. In: Fillmore, Charles J. – Kempler, Daniel – Wang, William S-Y. (eds.): *Individual Differences in Language Ability and Language Behavior.* Academic Press. 85–101.

Friend, Karen B. – Rabin, Bernard M. – Groninger, Lowell – Deluty, Robert H. – Bever, Christopher – Grattan, Lynn 1999. Language Functions in Patients with Multiple Sclerosis. *The Clinical Neuropsychologist* 13/1: 78–94.

Hier, Daniel B. – Hagenlocker, Karen – Shindler, Andrea G. 1985. Language disintegration in dementia: Effects of etiology and severity. *Brain and Language* 25/1: 117–133.

Janacsek Karolina – Tánczos Tímea – Mészáros Tünde – Németh Dezső 2009. A munkamemória új magyar nyelvű neuropszichológiai mérőeljárása: A hallási mondatterjedelem teszt (HMT). *Magyar Pszichológiai Szemle* 64/2: 385–406.

Johnen, Andreas – Landmeyer, Nils C. – Bürkner, Paul-Christian – Wiendl, Heinz – Meuth, Sven G. – Holling, Heinz 2017. Distinct cognitive impairments in different disease courses of multiple sclerosis – A systematic review and meta-analysis. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 83: 568–578.

Laczkó Krisztina 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 241–264.

Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Migliore, S. – Ghazaryan, A. – Simonelli, I. – Pasqualetti, P. – Squitieri, F. – Curcio, G. – Landi, D. – Palmieri, M. G. – Moffa, F. – Filippi, M. M. – Vernieri, F. 2017. Cognitive impairment in relapsing-remitting multiple sclerosis. Patients with very mild clinical disability. *Behavioural Neurology,* Article ID 7404289.

Nocentini, U. – Pasqualetti, P. – Bonavita, S. – Buccafusca, M. – DeCaro, M. F. – Farina, D. – Girlanda, P. – Le Pira, F. – Lugaresi, A. – Quattrone, A. – Reggio, A. – Salemi, G. – Savettieri, G. – Tedeschi, G. – Trojano, M. – Valentino, P. – Caltagirone, C. 2006. Cognitive dysfunction in patients with relapsing-remitting multiple sclerosis. *Multiple Sclerosis* 12: 77–87.

Ntoskou, Katerina – Messinis, Lambros – Nasios, Grigorios – Martzoukou, Maria – Makris, Giorgos – Panagiotopoulos, Elias – Papathanasopoulos, Panagiotis 2018. Cognitive and language deficits in multiple sclerosis: Comparison of relapsing-remitting and secondary progressive subtypes. *The Open Neurology Journal* 12/1: 19–30.

Olivares, T. – Nieto, A. – Sánchez, M. P. – Wollmann, T. – Hernández, M. A. – Barroso, J. 2005. Pattern of neuropsychological impairment in the early phase of relapsing-remitting multiple sclerosis. *Multiple Sclerosis* 11: 191–197.

Park, Jong-Hwan – Park, Hyuntae – Sohn, Sang Wuk – Kim, Sungjae – Park, Kyung W. 2017. Memory performance on the story recall test and prediction of cognitive dysfunction progression in mild cognitive impairment and Alzheimer's dementia. *Geriatrics and Gerontology International* 17/10: 1603–1609.

Piras, M. R. – Magnano, I. – Canu, E. D. G. – Paulus, K. S. – Satta, W. M. – Soddu, A. – Conti, M. – Achene, A. – Solinas, G. – Aiello, I. 2003. Longitudinal study of cognitive dysfunction in multiple sclerosis: neuropsychological, neuroradiological, and neurophysiological findings. *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry* 74: 878–885.

Prud'hommeaux, Emily T. – Roark, Brian 2011. Extraction of narrative recall patterns for neuropsychological assessment. *Proceedings of the Annual Conference of the International Speech Communication Association, Interspeech*. 3021–3024.

Racsmány Mihály – Lukács Ágnes – Németh Dezső – Pléh Csaba 2005. A verbális munkamemória magyar nyelvű vizsgálóeljárásai. *Magyar Pszichológiai Szemle* LX/4: 479–505.

Renauld, Stéphanie – Mohamed-Said, Lyakout – Macoir, Joël 2016. Language disorders in multiple sclerosis : A systematic review. *Multiple Sclerosis and Related Disorders* 10: 103–111.

Segalowitz, Norman 2010. *Cognitive bases of second language fluency*. New York: Routledge.

Svindt Veronika – Bóna Judit – Hoffmann Ildikó 2020. Changes in temporal features of speech in secondary progressive multiple sclerosis (SPMS) – case studies. *Clinical Linguistics and Phonetics* 34/4: 339–356.

Talmy, Leonard 2020. Targeting in Language: Unifying Deixis and Anaphora. *Frontiers in Psychology* 11: 1–14.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába.* Tinta Könyvkiadó: Budapest.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektaltsága az elemi és az összetett mondatokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 13–28.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* London, New York: Oxford University Press.

Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10/4: 439–456.

Laczkó Krisztina

„Most mindenre fény derül” Idődeixis és temporális referenciakeret: a *most* deiktikus elem vizsgálata különböző medialitású diskurzusokban[1]

Absztrakt

A tanulmány magyar nyelvű anyagon történő vizsgálattal kíván hozzájárulni az idődeixis kérdésköréhez a funkcionális pragmatika elméleti háttérfeltevéseit érvényesítve. Középpontjában a referenciális központ időtényezőjét reprezentáló deiktikus elem, a *most* korpuszmintán történő elemzése áll, a temporális referenciakeretet alkalmazva (Magyar Nemzeti Szövegtár 2, 250-es minta). A temporális referenciakeret tényezői közül a feldolgozóidő kerül az elemzés fókuszába az inherens temporalitás, azaz a feldolgozott és megértett idő vonatkozásában. A kutatás alapvető kérdése az, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a feldolgozóidő és az inherens temporalitás a szövegtípusok függvényében. A feldolgozóidőt tekintve a három alapvető diskurzustípus (beszélt, írott és internet közvetítette) legfőbb jellegzetességei a mérvadóak, a megnyilatkozás és a befogadás egy- vagy különböző idejűsége meghatározó az időviszonyítás szempontjából. További lényeges elem, hogy a diskurzus episztemikusan közvetlen vagy közvetett, illetve valós eseményeket vagy fikciót tartalmaz-e. Az elemzés szerint a beszélt nyelvi diskurzusok és az ezekhez hasonlóan működő internet közvetítette diskurzusok időviszonyításai kiindulási pontot jelentenek: a közös tér és idő a leginkább alkalmas arra, hogy explikálttá tegye a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti időbeli kontiguitást, az írottnyelviséget azonban az időbeli deiktikus kivetítés jellemzi, hiszen a diskurzus létrehozása és befogadása nem egy

[1] Köszönettel tartozom Tátrai Szilárdnak az értékes szakmai megjegyzéseiért. A tanulmány az NKFIH 129040 *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás* támogatásával készült, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-06 sz. támogatói okirat alapján valósult meg.

időben történik, így az időbeli távolság jellemzően befolyásolja a feldolgozóidő és az inherens temporalitás egymásravonatkoztatását.

Kulcsszavak: idődeixis, temporális referenciakeret, feldolgozóidő, inherens temporalitás, medialitás

1. Bevezetés

Az elmúlt két évtizedben mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalomban fellendültek a deixiskutatások, feltűnő azonban, hogy a deixis jelenségén belül a szakirodalom bőséges anyaggal szolgál a tér- és a társas deixis kérdéskörét illetően (vö. Laczkó 2021a), ezzel szemben az idődeixist kevesebben érintik (lásd azonban például funkcionális kognitív pragmatikai keretben Brisard 2002). A tér- és a társas vonatkozásokkal ellentétben az időre vonatkozó megállapítások feltehetően azért hiányoznak, mert az idő jelensége preceptuálisan közvetlenül nem érzékelhető és észlelhető, másként tapasztalható meg, mint a tér vagy a társas viszonyok. További ok lehet az is, hogy míg a tér- és a társas deixis jellegzetesen, bár nem kizárólagosan a névmásokhoz köthető nyelvi művelet, így a kutatások egy része a névmásokkal, a demonstratívumokkal foglalkozik, addig az idő deiktikus megkonstruálása alapvetően nem a névmások funkcionáláshoz tartozik[2] (vö. Laczkó 2021a).

Az idő fogalma absztrakt kategória, nyelvileg metaforikusan vagy mentonimikusan konstruálódik meg (vö. Langacker 2008; továbbá Kövecses 2005; Szili 2021). Az ember szubjektív módon érzékeli az időt, ám az észlelése nem érzékszervi úton történik: a fizikai környezet periodikussága, például nappalok és éjszakák váltakozása, a világos és a sötét, az ezekhez igazodó biológiai szükséglet szerinti ébrenlét és alvás periódusai irányítják, továbbá például az évszakok váltakozása alapvetően a fizikai környezetnek megfelelően. A percepció az a művelet, ahogyan a körülvevő világot észleljük az érzékszervek segítségével, azaz az öt érzékszervvel (látás, hallás, szaglás, tapintás, ízlelés) tapasztalatokat szerzünk a világról, és ezeket a tapasztalatokat az elme feldolgozza és elraktározza. Az észlelés és az érzékelés vagy érzéklet tehát két egymással szorosan összefüggő folyamatot feltételez.[3] Az érzékelés alatt az érzékszerveinkben található receptorok

[2] A névmások az idődeiktikus kifejezések megkonstruálásában úgynevezett kifejtő formában jelennek meg leginkább, például: *ebben a hónapban, ezen a héten* stb. Ezek a kifejezések legtöbbször olyan időtartamokat jelölnek, amely a beszédesemény idejét is tartalmazza, vagy ahhoz a lehető legközelebb esik, és ennek jelzésére szolgál a névmás a TÉR IDŐ metaforát is érvényesítve, minthogy ebben a formában a főnévi elem fogalmilag kifejtetté teszi az időt (vö. Tátrai 2017: 966 is).

[3] Először Thomas Reid (1710–1796) skót filozófus különítette el a két folyamatot. Ez a felosztás

segítségével történő ingerek felvételét és annak ingerületté, azaz elektromos impulzussá alakítását értjük. Az észlelés azonban magasabb idegrendszeri folyamatokat feltételez, ugyanis a megismerési folyamat alatt az ingerület tudatosítását és annak integrálását jelenti. Amíg tehát a tér elsősorban vizuálisan érzékelhető és észlelhető, és alapvetően statikusan jelenik meg, amelyben az ember akaratától függően bizonyos változásokat tud előidézni (áthelyez entitásokat, mozgásokat végezhet benne), addig az idő nyilvánvalóan dinamikus és teljes mértékben objektív, befolyásolhatatlan, megváltoztathatatlan tényezője a fizikai környezetnek.[4] Ebből következően a térrel és az idővel kapcsolatos tapasztalataink nyelvi reprezentációi jelentősen különböznek, a tér központi kategória, az IDŐ TÉR metafora pedig az egyik legalapvetőbb megvalósulásként tartható számom.

A tanulmány nem vállalkozik arra, hogy átfogó képet nyújtson az idő fogalmáról és annak nyelvi reprezentációiról, helyette egyetlen nyelvi elem korpuszmintán történő vizsgálatát helyezi a középpontba, illetve ennek első lépéseként a minta adatai alapján kialakuló elméleti belátásokat szemlélti példákkal. Ez a nyelvi elem a referenciális központ időtényezőt reprezentáló deiktikus eleme, a *most*. Az MNSZ2 250-es mintáján végeztem elemzést a temporális referenciakeretet alkalmazva a funkcionális pragmatika elméleti háttérfeltevéseit érvényesítve (vö. Tátrai 2017). A temporális referenciakeret (vö. Tolcsvai Nagy 2017b: 436–446) tényezői közül alapvetően a feldolgozóidő került az elemzés fókuszába. Előzetes feltevéseket nem fogalmaztam meg, az elemzés az idődeixis magyar nyelvű anyagon történő vizsgálatához kíván egyfajta kiindulópontul szolgálni. A tanulmány felépítése a következő: az elméleti alapozáson belül (2.) kitérek az elméleti keret rövid összefoglalására (2.1.) majd a deixis, azon belül az idődeixis funkcionális pragmatikai megközelítésére (2.2.), ezután röviden ismertetem az Osiris-nyelvtan alapján a temporális referenciakeret lényegi elemeit (2.3.). A különféle

szolgál a modern elképzelések alapjául is. Az érzékszervek eszerint fizikai rendszerek, amelyek idegi felfogó készülékeken, receptorokon keresztül kapnak fizikai, kémiai ingereket, azaz információt mind a külvilágból, mind a test belső világából. Az érzékszervekben megtörténik ennek az információnak a lefordítása elektrokémiai természetű kódokba, amely az agy nyelve. Az érzéklet eszerint az érzékszervektől az agyhoz érkező idegi információ (Sternberg 1998). Az agy fogadja az ily módon kódolt szenzoros információt, szervezi, integrálja, feldolgozza és értelmezi. Ez a percepció folyamata: az a mechanizmus, ahogyan „az érzékszervek segítségével a környezeti információ tárgyak, események, hangok, ízek és egyebek élményévé alakul" (Roth 1986: 81). Az észlelés lényegét, tehát az érzékszervek által biztosított információt elvárásaink, előzetes tapasztalataink, kultúránk alapján értelmező agyi kognitív folyamatok adják (Eysenck–Keane 1990/1997). (Vö. Dúll 2001.)

[4] Az idő fogalmával több tudományterület is saját kiindulópontjából foglalkozik, és saját módszertanával közelíti meg, így beszélhetünk például fizikaiidő-fogalomról, filozófiai és pszichológiai időről.

medialitású diskurzustípusok (3.) összegzését az elméleti belátások példákkal történő bemutatása követi (4.), végül a tanulmányt a kitekintés (5.) zárja.

2. Az idő deiktikus jelölése

2.1. Az elméleti keret

A funkcionális kognitív nyelvészet mint irányzategyüttes, amelyet a kezdetektől nagyfokú pluralitás jellemez, egymással termékeny diskurzust folytató nyelvleírási modelleket foglal magában, amelyek funkcionális és kognitív jellegüknél fogva számos nyelvelméleti és módszertani háttérfeltevésben osztoznak, ám hangsúlyaikban, kérdésfeltevéseikben, közelítésmódjaikban többé-kevésbé el is térnek egymástól (lásd erről például Geeraerts–Cuyckens [eds.] 2007; Langacker 2008; magyar nyelven Kövecses–Benczes 2010; Tolcsvai Nagy 2010, 2013, 2017a). Az ezredforduló környékén több olyan elméleti munka jelent meg, amelyek – elsősorban bizonyos társaslélektani belátások hatására – a nyelv funkcionális kognitív leírásában a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyeztek a nyelvi megismerés társas (interakcionális és interszubjektív) alapjaira, illetve annak következményeire (lásd erre például Tomasello 1999, 2003, 2011; Sinha 1999, 2001; valamint Croft 2009). A nyelvi megismerés társas jellegének hangsúlyozása kedvező terepet biztosít egy olyan pragmatikai nézőpont érvényesítéséhez, amely a nyelvhasználat kognitív és szociokulturális feltételeit együttesen, sőt kölcsönösen egymásra vonatkoztatva láttatja, és a nyelvhasználatot társas megismerő tevékenységként írja le (vö. például Verschueren 1999; Clark 1996; továbbá Tátrai 2011, 2017).

A világ fiziológiai megtapasztalása úgy válik nyelvvé, hogy egyúttal beágyazódik abba a szociokulturális praxisba, amelyet az emberek közös, társas tevékenysége alakít ki (lásd Zlatev 1997). Az emberek a világgal kapcsolatos tapasztalataikat ennek keretében tudják mások számára hozzáférhetővé tenni. A nyelvi megismerésnek tehát nemcsak a fiziológiai, hanem a diszkurzív megalapozottsága (Sinha 1999) is lényeginek tekinthető. A nyelvi reprezentációk kommunikációs szimbólumokként funkcionálnak, a kommunikációs szimbólumok alkalmazásának alapvető feltétele pedig a közös és együttes figyelem működése, azaz a másik ember figyelmének az irányítása és követése.

A dinamikus jelentésképzés folyamatának a közös figyelmi jelenetként megvalósuló diskurzus biztosít keretet (Sinha 2001; Tomasello 2002; Tátrai 2011, 2017). A közös figyelmi jelenetre az jellemző, hogy résztvevői, a megnyilatkozó(k) és a befogadó(k) – valamely természetes nyelv (vagy nyelvek) közegében

– interakcióba lépnek egymással, és a másik figyelmének irányításával, illetve követésével konstruktívan hozzájárulnak azon referenciális jelenet(ek) létrehozásához és megértéséhez, amellyel a kommunikációs igényeik adaptív kielégítését célozzák meg (lásd Verschueren 1999: 61–65; Tátrai 2011, 2017).

A referenciális jelenet megfigyelése és megértése a diskurzusvilágban (vö. Tátrai 2011, 2017: 906–916) történik.[5] A diskurzusvilág így magában foglalja:

- a közös figyelmi jelenetet, annak résztvevőivel és azok fizikai, társas és mentális világával együtt, amelyet e közös tevékenység során dolgoznak fel;
- a közös figyelmi jelenet során alkalmazásba vett és így az interszubjektív kontextusba helyezett nyelvi szimbólumokat, valamint
- a nyelvi szimbólumok segítségével megfigyelhetővé, illetve megérthetővé tett referenciális jelenetet, vagyis a nyelvileg megjelenített, és így mások számára hozzáférhetővé tett világbeli tapasztalatokat.

A közös figyelmi jelenet teremti meg azt az interszubjektív kontextust, amelyben a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése (diskurzusvilágbeli lehorgonyzása) megtörténik (lásd Tomasello 2002). Az így értett kontextus nem előre adott, a megnyilatkozásoktól függetlenül létező realitás. Sokkal inkább olyan dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket, illetve azok fizikai, társas és mentális világát foglalja magában (lásd Verschueren 1999: 75–114; Tátrai 2004, 2017; továbbá vö. még Croft 2009). A fizikai világ a résztvevők által észlelt tér-idő viszonyrendszerből épül fel. A társas világ a résztvevők által feldolgozott szociokulturális viszonyrendszert öleli fel. A mentális világ pedig a résztvevők maguknak és egymásnak tulajdonított mentális állapotait (szándékait, vágyait, vélelmeit és érzelmeit) tartalmazza.[6] A résztvevők fizikai, társas és mentális világa kölcsönösen feltételezik egymást. Az interszubjektív kontextus létrejötte tehát dinamikus folyamat: a résztvevők a feldolgozás során kisebb-nagyobb erő-

[5] A *diskurzusvilág* itt követett értelmezése összefüggésbe hozható Tolcsvai Nagy (2001: 121–125) *szövegvilág*, valamint Langacker (2008: 463–467) *aktuális diskurzustér* (current discourse space) fogalmával.

[6] A közös figyelmi jelenet során létrejövő interszubjektív *kontextus* fogalma lényegében megfeleltethető Langacker *alap* (ground) fogalmának: "I use the term of ground for the speech event, its participants, and its immediate circumstances" (2002: 7). Brisard szintén hasonlóképpen értelmezi a ground fogalmát: "[…] ground or situation of speech, including the speech event itself, its participants, and their respective sphere of knowledge" (Brisard 2002: xi).

feszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fizikai, társas és mentális világból származó ismeretek mozgósításával biztosítsák az éppen folyó diskurzusban alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok kommunikációs igényeket kielégítő referenciális értelmezését.

A fenti, röviden összegezett elméleti keret (lásd még Laczkó–Tátrai 2012 is) a deixis műveletének megközelítéséhez termékeny alapvetést tud nyújtani.

2.2. A deixis: az idődeixis

Ebben a megközelítésben a deixis a következőképpen határozható meg: olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus dinamikus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, azaz azokat a kontextuális ismerteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a feldolgozásából származnak (lásd még Tátrai 2022, ebben a kötetben). A deixis művelete tehát kontextusfüggő viszonyítási pontokból értelmeződik, amelyek a megnyilatkozó kiindulópontjából, a deiktikus centrumból (vö. a bühleri origó *én, itt* és *most* kiindulópontjával) vagy másképp: a referenciális központból teszik értelmezhetővé a referenciális jelenetet (lásd Tátrai 2017: 953). A deixis fajtái ennek megfelelően a szituatív tényezők mentén a tér-, az idő- és a társas deixis, ez utóbbin belül különböztetjük meg továbbá az attitűddeixist, amely mentális viszonyulást jelent szociokulturális kiindulópontból a résztvevői szerepviszonyokhoz (vö. például a tegezés és magázás jelenségét). További fontos deiktikus műveletet jelöl, összefüggésben a koreferenciával is, a diskurzusdeixis jelensége, amely magát a diskurzust és annak formai és/vagy tartalmi szerveződését teszi metapragmatikai reflexió tárgyává (vö. legutóbb Laczkó 2019).[7] A fenti alapvetésen kívül általánosan megkülönböztet a szakirodalom geszturális és szimbolikus deixist (vö. elsőként Fillmore 1975). A gesztussal kísért használat esetében a deiktikus nyelvi kifejezések együtt járhatnak nonverbális jelzésekkel, a szimbolikus használat azonban csak a beszédesemény alapvető fizikai (tér- és időbeli), valamint személyközi, társas viszonyainak az ismeretét követeli meg.

Az idődeixis eszerint olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe alapvetően a résztvevők fizikai világának időviszonyaira vonatkozó ismereteit vonja be,[8] amelyeket egy temporális időkeretben dolgoznak fel a résztvevők. A referenciális kiindulópontot a beszédesemény ideje, azaz a mindig aktuális

[7] A társas deixis kategóriáján belül árnyalt megközelítésben beszél a szakirodalom úgynevezett virtuális deixisről (vö. Veres-Guśpiel 2017), a diskurzusdeixis műveletén belül pedig textuális deixisről (vö. Simon 2014: 180–181).

[8] Természetesen ez a művelet a mentális sémák által, szociokulturális beágyazottságban történik.

MOST jelöli ki. Vagyis a referenciális jelenetben megjelenített időmegjelöléseket a megnyilatkozás idejéhez viszonyítva lehet sikeresen értelmezni, másképpen: a diskurzust az időbeli kontiguitás jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a megnyilatkozó a maga meghatározott és rögzített időbeli kiindulópontjából, pozíciójából viszonyul az általa reprezentálni kívánt események idejéhez. Ez értelemszerűn különbözik az aktuális beszédeseménytől függetlenített időmegjelöléstől.

(1) Tavaly nyáron Máltára utaztunk.
(2) 2020 nyarán Máltára utaztunk.

Az (1) és a (2) példák a temporális viszonyokat eltérően jelenítik meg. A *tavaly nyáron* deiktikus kifejezésként funkcionál, hiszen értelmezéséhez pontosan tudni kell, hogy maga a megnyilatkozás mikor hangzott el, a *2020 nyarán* értelmezéséhez azonban erre nincsen szükség, hiszen nyilvánvaló, hogy a mindenkori abszolút időtengely mentén helyeződik el a megnyilatkozás ideje (vö. Tátrai 2017: 965). Ennek az időviszonyításnak a megtételéhez nem szükséges a diskurzusban részt vevők fizikai világának az ismerete, pusztán az a kulturális háttér, amely az időszámításhoz szociokulturálisan kötődik alapvetően Európában. A mindkét megnyilatkozásban múlt időben lehorgonyzódó ige viszont deiktikus szerepű az idő vonatkozásában, ugyanis egyértelműen azt jelöli, hogy a referenciális jelenet ideje a beszédesemény ideje előtti. (Hozzátéve mindehhez, hogy a deiktikus igeidők ettől függetlenül önmagukban még nem profilálják az időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot, például generikus olvasat esetén, sokkal inkább lehorgonyzó elemként funkcionálnak; vö. Tátrai 2017: 968.)

2.3. A temporális referenciakeret

Az idődeiktikus kifejezések működtetése a temporális referenciakeretben történik, amelyben a résztvevők feldolgozzák az diskurzusvilág fizikai aspektusának időviszonyaira vonatkozó ismereteiket. A temporális referenciakeretnek öt tényezője van (Tolcsvai Nagy 2017: 437, 2019):

1. Feldolgozóidő: másképpen beszédidő, vagyis a beszélő megnyilatkozásának feldolgozási ideje, amely lehorgonyzó viszonyban áll a szituációs kontextussal, azaz a közös figyelmi jelenet időbeli referenciapontot kínáló kontextusfüggő viszonyító pontjával. Kijelöli a referenciapontot az időkeretben.

2. Inherens temporalitás: az időben elhelyezett megértett és feldolgozott idő, amely a figyelem középpontjában áll, megnyilatkozásbeli jelenetként valósul

meg, és lehorgonyzódik a szituációs kontextushoz. Központi szerepet az inherens temporalitásban az igék kapnak, amelyek jelentésszerkezetében az eseményszerkezet, ennek szereplői és a körülmények állnak.

3. Megvalósult folyamat hatóköre: a feldolgozott jelenetként megvalósuló folyamat hatókörét jelenti, amely lehet határolatlan vagy határolt, utóbbi esetében a benne megjelenő referenciaponttal, azaz az aspektus kérdéséről van szó (vö. még Takács 2012).

4. Kontextualizáló elemek: a megnyilatkozásban lehetnek olyan kontextualizáló elemek, amelyek elsősorban, de nem kizárólagosan az inherens temporalitás vonatkozásában kapnak szerepet, azaz segítik az események időbeli feldolgozását és megértését, például egy meghatározott időpont vagy egy másik folyamat inherens, lehorgonyzott ideje szolgál referenciapontként.

5. Komplex idő: ez azt a viszonyrendszert jelenti, amelyben a fenti négy tényező együttesen, egymásra vonatkoztatva érvényesül, vagyis a feldolgozott idő, az aspektus, a kontextualizáló elemek és a feldolgozóidő együttes idővonatkoztatása.

Az időbeli referenciakeretben elvégzett temporálisként azonosított folyamatok feldolgozása továbbá a nézőpontszerkezet általános sémájának megfelelően történik. Az idő viszonyfogalom: adott egy tág referenciakeret, és ebben egy megnevezett és lehorgonyzott folyamat kerül a figyelem középpontjába úgy, hogy a megnyilatkozó megértő műveleteihez és más folyamatokhoz viszonyul. A (3) példa az elemzett mintából származik:

(3) A Mariana-szigetek déli végében található, szintén az USA tengerentúli területének számító Guam szigetén van a környék egyik legnagyobb amerikai katonai kiképzőbázisa, ahova épp a következő években akarnak átcsoportosítani 8000, most még Japánban állomásozó tengerészgyalogost.

A (3) példa írott nyelvi szövegből származik, műfaját tekintve hírszöveg. Ez azt jelenti, hogy a résztvevők, a megnyilatkozó és a befogadó feldolgozóideje egymástól eltér. A szöveg megkonstruálása és befogadása nem egy időben történik. Hírszövegek esetében ez az eltérés relatíve kisebb időintervallumot feltételez, és ez befolyásolja az időbeli referenciapontok és viszonyítások műveleti feldolgozását. A megnyilatkozás első tagmondata a világról való tudásunk alapján generikus olvasatú, amelynek nincs összefüggése a beszédesemény idejével, hiszen egy sziget

földrajzi elhelyezkedéséről van szó, és az idő feldolgozását tekintve mindenki számára általános érvényű.[9] A megnyilatkozás második része azonban nem egyszerűen lehorgonyzódik a diskurzusvilágban temporálisan, jelen időben, ám egyszersmind a deiktikussága is profilálódik, ezt azonban nem önmagában az igeidő, hanem olyan kontextualizáló elemek biztosítják, mint az *épp* partikula, a *következő években* időhatározói szerkezet, valamint a *most* határozószó. Természetesen a konkrét referenciális jelenet tartalma is a deiktikus olvasatot erősíti (tengerészgyalogosok átcsoportosítása kevéssé valószínűsít generikus olvasatot). A *most* prototipikus deiktikus elem, amely a tanulmány fókuszában áll, nem pontszerűen reprezentálódik, hanem tágabb időintervallumot fed le, az *állomásozik* ige jelen idejével együtt azt a folyamatos, határpont nélkül konstruálódó folyamatos aspektust jelzi, amely specifikáltalan múltbeli kezdőpontot és specifikálatlan múltbeli végpontot tartalmaz. A potenciális végpontot azonban a kontextualizáló *következő években* szerkezet részlegesen, de határozatlanul aktualizálja. Minthogy a megnyilatkozás létrehozása és befogadása között rövid, általánosságban egy-két napot nem meghaladó intervallumot feltételezhetünk (a hírszövegek működéséről való tapasztalataink alapján), a *most* időkerete ebben a megnyilatkozásban a létrehozás és a befogadás feldolgozóidejét is magában foglalja, vagyis a befogadás feldolgozóideje is aktuálisan érvényesülhet a megértett inherens temporalitás vonatkozásában, így amikor a befogadó a megnyilatkozó feldolgozóidejéből kiindulva értelmezi a megnyilatkozás időviszonyait a saját feldolgozóidejéhez viszonyítva, a kettő között mindenképpen valamekkora átfedést feltételez.

A következőkben a *most* deiktikus elem vizsgálatát állítom a középpontba elsőrendűen a feldolgozóidő vonatkozásában elemezve a mintát.

3. A *most* használata különböző medialitású diskurzusokban

A *most* nyelvi elem értelmezéséhez alapvető kontextusfüggő viszonyítási pontként szolgál a megnyilatkozás létrejöttének aktuális ideje, azaz a megnyilatkozó *most*-pontja a beszédesemény idején. A *most*-pont pillanatnyi állapotok sorozataként jelenik meg a folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 311).[10] A *most* tehát deiktikus középpontja az idő viszonyítási

[9] Nyilvánvaló, hogy egy sziget léte és földrajzi elhelyezkedése az emberi élet végességének és időbeliségének a perspektívájából teljesen általánosan egyfajta „örökérvényűséget" feltételez.

[10] Az idő érzékelését Pöppel 1997-es tanulmányában pszichológiai kísérletes módszerrel írja le. Eszerint az emberi elme két feldolgozó rendszert, diszkrét időjel-kiválasztást alkalmaz, kétszintű hierarchikus feldolgozási rendszerben, és mindkettő nélkülözhetetlen a kognitív műveletekben.

rendszerének (lásd a bühleri origót): mindig a MOST-hoz képest válik értelmezhetővé alapvetően a többi időt kifejező nyelvi elem. A *most* azonban nemcsak a beszédesemény időpontjában pontszerűen konstruálja meg az időviszonyítás kiindulópontját, hanem a megnyilatkozás létrehozásának idejét prototipikusan tartalmazva vonatkozhat specifikálatlanul sokkal tágabb időintervallumra is.

(4) *Most* indulok.
(5) A fizikusokat *most* a feketelyukak kérdésköre érdekli.

Amíg a (4)-ben a *most* pontszerűen jeleníti meg a beszédesemény idejével egyező idejű inherens temporalitást, addig az (5)-ben egy jóval nagyobb időintervallumot foglal magában, több évtizedet, nem jelezve a kiinduló- és a végpontot, ám mindenképpen tartalmazva a megnyilatkozó feldolgozóidejét.

Az elemzéshez az MNSZ2 250-es véletlen mintáját használtam fel, amelyben annotálva a *most* elemet a példákat manuálisan dolgoztam fel. Az elemzési szempontok a következők voltak: (i) feldolgozóidő és inherens temporalitás jellemzői a *most*-ot tartalmazó megnyilatkozásokban; (ii) a *most* és a feldolgozott jelenet igeidejének a viszonya, (iii) a *most* időtartama. Az alábbiakban a hangsúlyt a feldolgozóidő vizsgálatára helyezem, a további szempontokat ebben a tanulmányban nem állítom előtérbe, csak annyiban használom őket, amennyire a fő szempont megkívánja. A vizsgálat alapvetően kvalitatív jellegű, kvantitatív szempontokat nem alkalmazok.

4. A diskurzustípusok és a feldolgozóidő összefüggései

A vizsgálat gerincét tehát a feldolgozóidő jelenti a deiktikus szerepű *most* működésének a vonatkozásában, feltételezve, hogy a különböző medialitású diskurzusok esetében karakteres eltérések állapíthatók meg a befogadás viszonylatában. A feldolgozóidő, ahogy fent is láttuk, a beszédesemény idejéhez viszonyítva a mentális feldolgozás ideje (vö. Langacker 2008: 79), azaz a diskurzus résztvevői által megértett diskurzusvilág szituációs kontextusának (a közös figyelmi jelenetnek) a mindenkori idejéhez képest értelmeződik. Ebben a vonatkozásban a megnyilatkozó kap ugyan központi szerepet, ám korántsem mindegy, hogy maga

Egy nagyfrekvenciájú feldolgozó rendszerben 30 ms időtartamban generálódnak a diszkrét időtartamok, az alacsony frekvenciájú feldolgozó rendszerben ez 2-3 másodpercnyi tartományban működik. A három másodperces egységek állandóan jelen vannak, operatív alapot adnak az észlelésre, az emlékezésre és az akaratirányításra, a tudatban levés állapotaiként, amely állapotok egyediek, és egymást követik, és ezzel teszik lehetővé a „mostság" érzetét (Pöppel 1997: 117). Vö. részletesen Tolcsvai Nagy 2019.

a diskurzus miként megy vége, miként épül fel a szituációs kontextus. Ez ugyanis a két protodiskurzust tekintve relevánsan eltér egymástól, és ez egyáltalán nem lényegtelen az idő feldolgozása és az alkalmazásba vett időviszonyt kialakító nyelvi szimbólumok tekintetében. A prototipikus mindennapi társalgások, amelyek dialogikusak, és a közvetlen interakció jellemzi őket, központi jellemző megvalósulási formája a spontán hétköznapi társalgás, az interakciók közvetlenek, azaz a megnyilatkozó és a befogadó osztozik a közös téren, és közös időben zajlanak a figyelemirányítási jelenetek. Vagyis a résztvevők feldolgozóideje többnyire egybeesik, ebből pedig az következik, hogy a feldolgozott és a megértett idő is közös kiindulópontból értelmeződik. Ezzel szemben a prototipikus irodalmi szövegek esetében az interakció közvetett, azaz bárhol és bármikor befogadhatók, ezek jellemzően írásbeli megnyilatkozások. Ekkor a megnyilatkozás és a befogadás ideje eltér egymástól, azaz a megnyilatkozó és a befogadó feldolgozóideje alapvetően nem esik egybe: a megnyilatkozó feldolgozóideje mindig megelőzi a befogadóét, és a kettő között lehet nagyon rövid (például egy hírszöveg elolvasásakor, ahol a megnyilatkozó a megnyilatkozás létrehozásakor ezt tekintetbe is veszi, mint rutinizált sémát a diskurzusvilág dinamikus kialakításában) vagy nagyon hosszú (például egy kanonizált és koronként újraolvasott szépirodalmi szöveg esetében) intervallum. A diskurzus tehát lehet episztemikusan közvetlen vagy közvetett is, például narratívák esetében értelemszerűen lehet fiktív történet is.[11] Véleményem szerint mindennek alapvető szerepet kell tulajdonítani az időviszonyok kialakítását és feldolgozását, az ehhez kapcsolódó kontextualizáló elemek értelmezését illetően. Továbbá számom kell tartanunk egy újfajta diskurzustípus létrejöttét is, és ez az internet közvetítette kommunikációs színtér spontán írásbeliségét képviselő szövegek összeségét jelenti.[12] Ebben az esetben nem körvonalazható, hogy a diskurzus résztvevői ugyanakkor vagy eltérő időpontokban építik-e ki a diskurzusvilágot (a stabilan meghatározható tényező, hogy nincsenek ugyanabban a fizikai térben). Például egy chat vagy fórum polilógusában a résztvevők lehetnek egy időben a diskurzusban, de a megnyilatkozás és a befogadás ideje jelentősen el is térhet egymástól, az interakció írásbeli volta és a diskurzusok

[11] Az episztemikus közvetlenség vagy közvetettség itt aszerint értelmezhető, hogy a diskurzusban részt vevők milyen tapasztalattal rendelkeznek a feldolgozott és nyelvileg kifejezett jelenettel kapcsolatban, vagyis a tapasztalat hozzáférhetősége, minősége és relevanciája hogyan jellemezhető. A közvetlenül megtapasztalható, a beszédeseménnyel nagyjából egyidejű jelenetet nevezzük episztemikusan közvetlennek, a beszéddel nem egyidejű nyelvileg kifejezett tapasztalat pedig episztemikusan közvetett (vö. Tolcsvai Nagy 2017b: 439).

[12] A spontán írásbeliséget fontos és jellegzetes, elkülönülő kategóriaként kezelem az internet közvetítette diskurzusok tervezett megvalósulásaitól.

archiválódása nem igényli a közös időbeli műveletet.[13] Mindez ugyancsak hathatós tényező lehet az idő komplex értelmezését illetően.

A következőkben a feldolgozóidő szövegtípusok szerinti elkülönülése szerint mutatok be jellegzetes példákat.

4.1. A beszélt nyelvi megvalósulások: közös feldolgozóidő

Az MNSZ2 korpuszában a beszéltnyelviséget jellemzően parlamenti felszólalások, illetőleg ezen ülések megnyilatkozásai testesítik meg. Ez a tény egyelőre nem enged meg semmiféle általánosítást, ahhoz szükség lesz további, a beszéltnyelviséget képviselő diskurzustípusok elemzésére is. Az alábbi példák tehát azt a helyzetet szemléltetik, amikor a megnyilatkozó és a befogadó(k) közös térben és időben vannak a megnyilatkozás létrejöttekor.

(6) ***Most*** megadom a szót Pozsgai Balázs Úrnak
(7) Nem fogja a költségvetés finanszírozni olyan mértékben az állategészségügyi hatósági szolgálatot, hogy az a feladatát úgy ellássa, ahogy ***most*** ez a két törvény gondolja.
(8) ***Most*** azt hallottuk, hogy száz apró lépés fog következni a gazdaság teljesítményének növelése érdekében.

A (6)-ban a megnyilatkozó beszédaktust hajt végre, jelen időben lehorgonyzott igével, és ez egyben a metapragmatikai tudatosságnak is explicit kifejezője (a szó átadása, fordulóváltás; performatívum). A *most* a beszédidőt pontszerűen, rendkívül rövid időintervallumban reprezentálja. Ezen túlmenően egyfajta diskurzusdeiktikus szerepet is betölt: az esemény forgatókönyvének menetében a forgatókönyvben bekövetkező váltást is jelöli, konvencionalizált módon. Hasonlóan viselkedik tehát a diskurzusjelölő-szerepű *most* elemet tartalmazó megvalósulásokhoz, amelyek a diskurzus szegmentálásában, a témaváltások jelölésében kapnak fontos szerepet: *na most, namármost* (vö. Laczkó 2021b). A (7)-ben a *most* a beszédesemény idejére reflektálva tágabb időintervallumot reprezentál: a törvény szövege egy, ebben a kontextusban specifikálatlan kezdőponttól reprezentálódik, és ugyancsak specifikálatlan végpontot feltételez, ez utóbbi nyitottabb, mert még begyakorlott tudássémánk sincs arra nézve, hogy egy ilyen törvény meddig maradhat érvényben. A kezdőpont ezzel szemben

[13] Annak ellenére, hogy a szóbeliség diskurzusai is egyre inkább rögzíthetővé válnak, az internet közvetítette diskurzusok esetében ezt a tulajdonságot mégis relevánsan elkülöníthető és a vehikulumhoz kapcsolódó jellegzetességnek tartom, hiszen ez a spontán írásbeliség egyik alapvető jellegzetessége.

a diskurzus résztvevői számára lehet világos is, ha megfelelő tudásuk van arról, hogy mikor jelent meg a törvény, így ebben az értelemben a megnyilatkozás részleges határponttal, kezdőponttal rendelkezhet. A jelen idejű *gondol* ige, amely metonimikusan személyesíti meg a *törvény* elsődleges figurát, mentális folyamatot jelöl, így alapvetően folyamatos aspektusú, a mentális figyelmi állapot a beszédesemény idejében folyamatosan fennáll. A (8) azt a helyzetet példázza, amikor a deiktikus *most* mellett a megnyilatkozásban múlt időben lehorgonyzott igealak szerepel. Az igeidő a beszédesemény ideje elé helyezi az adott esemény, jelen esetben érzékelés bekövetkeztét, így az esemény végpontja lezárt (vö. erre az ige inherens időbeliségének és a deiktikus igei időjelölésnek a viszonyát is: Tolcsvai Nagy 2017: 439–440), ám erősen átfedésben van a résztvevők adott, jelenként érzékelt és megtapasztalt folyamataival (a cselekedeteikkel, az ülés eseményének forgatókönyvével, a diskurzusok lezajlásával). A *most* és a múlt idejű ige további, az időviszonyokat kontextualizáló nyelvi elemek nélkül vélhetőleg a perfektuálásnak az angolban present perfectként ismert megvalósulásával egyenértékű. A *most* intervalluma belenyúlik a közeli múltba, és az igeidővel, a múlt idejű lehorgonyzással együtt azt teszi explicitté, hogy a folyamat kezdőpontja még a kiterjesztett *most* idejében érvényesül, ám a végpontja az aktuális *most*-ponthoz képest már lezáródott. Ebben az értelemben tehát a *most* egyszerre pontszerű és kitágított, hosszabban érzékelt időt jelöl.

Mindhárom példában fontos, hogy a résztvevők, a megnyilatkozó és jelen esetben a befogadók feldolgozóideje tehát azonos, így a befogadóknak, hiszen alapvetően az idő feldolgozásához a beszélő feldolgozóideje jelent kiindulópontot, nem szükséges viszonyítaniuk ezt az időre vonatkozó kiindulópontot, hiszen az megegyezik a sajátjukéval. Ez a lehetőség valójában csak akkor áll fenn teljes mértékben, ha a diskurzus résztvevői azonos időben vannak jelen a diskurzus során, és ekkor jellemzően a fizikai terük is azonos (kivéve például a telefonon keresztül történő diskurzusokat, ám az idővonatkozások ebben az esetben is ugyanúgy működnek, mint a valós téri jelenlét esetében, hiszen az idő konceptualizációjához nincs szükség adott érzékszervi tapasztalatokra).

4.2. Internet közvetítette diskurzusok (CMC): potenciálisan azonos feldolgozóidő

A spontán írásbeliség (a terminusra lásd Petykó 2011, 2012) mint szövegtípus az internet megjelenése után jött létre, ez előtt a technikai lehetőség előtt egyáltalán nem létezett ez a típusú diskurzus. A két, az európai kultúrkörben protodiskurzusnak számító típushoz, a beszélt nyelvi spontán társalgáshoz

és a tervezett, írásbeli, monologikus szövegekhez képest (vö. Tátrai 2017: 991) vélhetően egy harmadik jellegzetes, a másik kettőtől relevánsan eltérő diskurzust képvisel. Jellemzői általában a következők: több figyelemirányítási eseményből állnak, az interakció közvetlen, a megformálás spontánnak, de legalábbis inkább spontánnak, mint tervezettnek tekinthető, a műfaji elvárások kisebb mértékben kodifikáltak – ezek a jellemzők alapvetően a dialogikus beszélt nyelvi interakciók sajátosságai szemben a monologikus diskurzusokkal, ám azon a ponton az internet közvetítette diskurzusok relevánsak eltérnek ettől, hogy nem szóbeliek, hanem írásbeli megvalósulások. A medialitás pedig erős ismérvet jelent arra nézve, ahogyan a referenciális jeleneteket a közös figyelmi jelenet során kialakítjuk. Megváltoznak továbbá az internet közvetítette diskurzusokban a résztvevői szerepviszonyok is. Míg a beszélt nyelvi társalgások esetén a diskurzus résztvevői valamilyen fokon ismerik egymást, de legalábbis van egymásról érzékszervi tapasztalatuk (látás, hallás, hiszen egy térben és időben vannak), addig a monologikus, írott nyelvi szövegek esetében ez a kritérium egyáltalán nem kell, hogy érvényesüljön, a szöveg típusának a függvénye lehet, hogy a résztvevők ismerik-e egymást, vagy sem (lásd például alapvetően egy baráti levél vagy egy regény különbségét ebben az értelemben). Az interneten azonban alapvetően lehetőség van arra, hogy bár a résztvevők fizikai tere egyértelműen különbözik, mégis közvetlen interakció alakulhasson ki úgy, hogy a résztvevőknek semmilyen előzetes tudásuk nincs egymásról, egyáltalán nem ismerik egymást, és érzékszervi érzékelésük sem lehet a másik személyről, pusztán a nyelvi tevékenységen keresztül teremtenek közvetlen kapcsolatot. Mindezek a tényezők olyan normákat alakítanak ki a megnyilatkozások nyelvi megformálásában, amelyek a két begyakorolt protodiskurzustól relevánsan különbözhetnek. Témánk szempontjából most a legfontosabb mozzanat az, hogy az internet közvetítette diskurzusokban az időtényezőnek nincs olyan pontosítható meghatározottsága, mint a másik két esetben: a beszéltnyelviségre jellemző közös időben levés vagy az írottnyelviséget jellemző eltérő időben levés nem tekinthető előre adottnak. Az írott, közvetlen diskurzusok minkét esetben hasonlóképpen valósulhatnak meg. A befogadói oldal felől nézve: ha egyszerre van jelen a megnyilatkozó és a befogadó a virtuális térben, akkor azonos a feldolgozóidejük, ha a befogadás késleltetett, akkor a megnyilatkozás olvasója a megnyilatkozó idejéhez képest viszonyít: a számítógép többnyire pontosan jelzi, hogy mikor történt a megnyilatkozás (ez a feltétel természetesen akkor teljesül, ha a megnyilatkozások archiválódnak). Az MNSZ2 korpuszában ezt a protodiskurzust elsősorban az úgynevezett fórummegnyilatkozások képviselik,

amelyek alapvetően tematikusan kötöttek, de létezik chatszerű tematikusan kötetlen változatuk is. A fórumszövegek meglehetősen nagy számban fordulnak elő a mintában a többi szövegtípushoz képest.

(9) De tudom ez ***most*** OFF topik
(10) ***Most*** élvezed, hogy nincs moderálás?
(11) Tétényi Éva egyetlen célja a képviselő-testület feloszlatása, és ***most*** próbálja ránk tolni a teljes felelősségét.
(12) Elérkezett az ideje egy újabb játéknak, eddig 4 szerencsés nyertesem volt, ***most*** újra játszunk.
(13) Én őszintén szólva irigylem ezt a környéket ***most*** ebben az időszakban.
(14) Nagyon meglepődtem viszont, hogy a pár évvel ezelőtt a legjobbak közé tartozó Römer ***most*** nem szerepelt annyira jól.

A (9) megnyilatkozás komplex metapragmatikai tudatosságot jelöl, szemantikailag kifejtett formában: egyrészt tudósít a megnyilatkozó mentális folyamatáról *(tudom),* másrészt a mutató névmással anaforikus irányú diskurzusdeixist használ, amely nemcsak a szövegtérben történő rámutatást tartalmaz, hanem koreferenciális utalást is magában foglal, továbbá azt teszi explicitté, hogy a korábbi megnyilatkozás nem tartozik tematikusan a diskurzushoz *(OFF topik)*. A *most* deiktikus elem itt pontszerűen konstruálja meg az időt, összejátékban az *ez* névmással kifejezi azt a pillanatot, ahol a megnyilatkozó a megnyilatkozás folyamatában éppen tart. Vélhetően ez a fajta használat a kiindulópontja a *most* deszemantizációjának, vagyis a diskurzusjelölővé válásának, amelyben a fenti pontszerűnek érzékelt konstruálás válik bizonytalan körvonalúvá (vö. Laczkó 2021b is). A (10) ugyancsak a metapragmatikai tudatosság jelölője, az első tagmondata kérdés formájában a befogadó érzelmi állapotára reflektál jelen időben lehorgonyozva *(élvezed),* a *most* ebben az esetben a feldolgozóidőre vonatkozik deiktikusan, és ezt a második alárendelt tagmondat is kontextualizálja azzal, hogy megnevezi azt a folyamatosan fennálló állapotot *(nincs moderálás),* amely a befogadót az adott érzelmi helyzetbe hozta. A *most* nem pontszerű, éppen az állapotiság miatt, tágabb, de teljesen határpont nélküli időintervallumot jelöl, amelynek a kezdőpontja a moderálás megszűnése, ám ennek az ideje nyelvileg nem explikálódik, a figyelem középpontjába a megnyilatkozás megtételének az ideje áll. A (11) valós eseményt jelenít meg a referenciális jelenetben, mindkét tagmondat jelen időben van lehorgonyozva, amelyben az első a szereplő már

korábban is fennálló célra irányuló attitűdjét jeleníti meg, a megnyilatkozás idején fennálló esemény a második tagmondatban ennek a következményeként, rákövetkezésként jelenik meg. A *próbál* ige folyamatos aspektusú, többszörösen ismétlődő eseményt feltételez, a kiindulópontja az első tagmondat célszándékoltságából ered, de határpont nélkül konstruálódik meg a megnyilatkozásban. Így a *most* deiktikusan a megnyilatkozás idejét fókuszálja, a tartománya azonban tágabb, és a jövőre nézve teljes mértékben határpont nélküli. A (12)-ben az első tagmondat az időviszony szempontjából erőteljesen kontextualizáló szerepű, a beszédesemény ideje előtti, korábbi eseményre reflektál múlt idejű igei lehorgonyzással, befejezett aspektusú igével *(elérkezett),* ez kijelöli a deiktikus szerepű *most* időtartományának kezdőpontját úgy, hogy a végpontot határ nélkülivé teszi a beszédesemény idejétől számítva *(játszunk)*. A (13) arra példa, hogy a *most*-tal jelölt idődeixis egy időhatározói elemmel kontextualizálódik: *ebben az időszakban*. Ez egyértelműen kijelöli, hogy a *most*-pontnál nagyobb időintervallumra referál a *most,* amelyben a megnyilatkozó érzelmi állapota explikálódik, tartós állapotként *(irigylem)*. A fennálló érzelmi állapot határpontok nélkül jelenik meg a megnyilatkozásban. A (14) a részleges deiktikus kivetítésre példa (a deiktikus kivetítést összegzően lásd Tátrai 2017: 976–980; Laczkó 2021c). A megnyilatkozás igéi múlt időben vannak lehorgonyozva, azaz a beszédeseménynél korábbi eseményt jelenítenek meg a referenciális jelenetben. A *meglepődtem* ige a megnyilatkozó érzelmi-pszichés állapotát befejezettként konstruálja meg, a második tagmondatban a *szerepelt* ige az egyes szám harmadik személyű szereplő ugyancsak befejezett és lezártnak tekinthető cselekvését explikálja. A *most* így alapvetően nem a megnyilatkozó feldolgozóidejére vonatkozik, hanem a szereplő cselekvésére, azaz a szereplő kiindulópontjából, a nyelvileg megkonstruált esemény jelenét jelöli, tehát a semleges kiindulópontot teszi meg a megnyilatkozás referenciapontjának a deiktikus kiindulópont helyett (a perspektivizációra vö. Sanders–Spooren 1997).

A tapasztalat azt mutatja, hogy a vizsgált internet közvetítette diskurzusok esetében, feltehetően az interakció közvetlensége miatt, a résztvevők úgy konstruálják meg nyelvileg a megnyilatkozásokat, mint amikor spontán beszélt nyelvi diskurzusokat folytatnak a közös tér és idő keretében. Teszik ezt annak ellenére, hogy tisztában vannak azzal, hogy a megnyilatkozás és a befogadás feldolgozóideje sok esetben eltérhet egymástól (lásd a például a *visszaolvas* igét, amelyet akkor használnak, ha nem tudták a diskurzust valós időben követni). Ettől függetlenül ezeket a megnyilatkozásokat és a bennük adatolható deiktikus *most* elemeket célszerű úgy kezelnünk, mint az előző csoport esetében. Mivel potenciálisan

megvalósulhat a valós, egyidejű megnyilatkozói és befogadói tevékenység, így ez tekinthető alapbeállításnak a diskurzusok feldolgozását illetően.

4.3. Írott nyelvi megvalósulás: eltérő feldolgozóidő, a deiktikus kivetítés különböző fokai

Az írott nyelvi megvalósulások alapvetően közvetett interakciót feltételeznek, amikor a diskurzus résztvevői nemcsak nincsenek egy fizikai térben, de a megnyilatkozás és a befogadás feldolgozóideje is nyilvánvalóan eltér egymástól. Ez az eltérés nagyon különböző lehet. Szokás szerint például egy hírszöveget a megnyilatkozás létrejötte és publikálása után egy-két nappal elolvas a befogadó, amíg a szépirodalmi szövegeket koronként újraolvassuk. A hírszövegek általában valós eseményekről tájékoztatnak, ezzel szemben a szépirodalmi szövegeket fikcióként vesszük alkalmazásba. Ebből a két kiragadott, műfajilag eltérő példából is látszik, hogy a szituációs kontextus és a referenciális jelenet között létrejövő kontiguitás[14] az idő vonatkozásában rendkívül eltérően sematizálható. Nézzünk néhány példát erre a mintából az idődeixis központi elemét a fókuszba állítva.

(15) Ez a piac ***most*** roppant nehéz, az egész világon erős a túlkínálat, és csak kevesen tudnak kitartani a minőség mellett.
(16) ***Most*** a Pha-index segítségével azt vizsgálták, hogy a kormánypárti politikusok mennyire vettek részt a törvényhozó munkában.
(17) ***Most*** azonban magunk vagyunk, és bevallhatjuk: van egy mód, amely biztos a szellem és a nép kiirtására: ha ugyanis mi magunk közrejátszunk ebben.

A (15) és a (16) példa hírszöveg (ezt tekintem lényeginek, az online vagy a print forma nem hordoz releváns különbséget ebben az esetben). A (15) igéi jelen idejű lehorgonyzásúak, ami azt jelenti, hogy a megnyilatkozás létrejöttének az idején a porpozíciók feltétlenül érvényesek, és feltehetően a befogadás feldolgozóidejében is. A *most* tartalmazza ezt a két eltérő feldolgozóidőt, az esemény nem pontszerűen konstruálódik meg. Az első két tagmondat egy fennálló állapotot jelez, amely határpont nélkül, hosszabb időintervallumra vonatkozik, beleértve a megnyilatkozás és a befogadás deiktikus jelenét is. A befogadás aktusa felől nézve: az olvasónak

[14] A térbeli és időbeli kontiguitáson alapul a prototipikus deiktikus kapcsolat a beszédesemény és a nyelvileg hozzáférhetővé esemény között, ami azt jelenti, hogy a megnyilatkozó a maga meghatározott és rögzített térbeli és időbeli pozíciójából viszonyul a reprezentálni kívánt események teréhez és idejéhez. Ezt a viszonyt közvetlen referenciális kapcsolatként is nevezi a szakirodalom (vö. Tátrai 2017: 958–959).

nem szükséges belehelyezkednie a megnyilatkozó aktuális feldolgozóidejébe, és azt tekinteni alapvető referenciapontnak, mert az inherens temporalitás a saját feldolgozóidejét is tartalmazza. A nézőpont-áthelyezésre csak akkor lenne szükség, ha a későbbi befogadás olyan időpontban történne, amikor a fenti állapotok már lezáródtak. A (16) esetében a feldolgozóidők viszonya ugyanolyannak tételezhető, mint a (15)-ben, a lényegi különbség az, hogy mindkét tagmondat igéje befejezett aspektusú, lezárt, a múltban bekövetkezett eseményt jelöl. A *most* ebben a példában deiktikus kivetítésként jelenik meg, hiszen mindkét feldolgozóidőhöz képest korábbi eseményre vonatkozik. Annyiban érvényesül mégis az időbeli kontiguitás, hogy részlegesen mégis a beszédesemény idejéhez köti a diskurzusban szóba kerülő események idejét: egyértelműen a diskurzus létrejöttéhez nagyon közeli múltbeli időpontról van szó, egyfajta „present perfect"-ként dolgozható fel, hiszen egy vizsgálatnak az eredménye tartós állapotként áll fenn, amely az aktuális jelenre is érvényes. A (17) példa annyiban tér el az előző kettőtől, hogy műfaját tekintve tudományos monográfia, amely a szépirodalomhoz némileg hasonlóan a megnyilatkozás létrejöttétől számított jóval későbbi időpontban is elolvasható, tehát ebben az esetben a befogadói feldolgozóidő már relevánsan eltérhet a megnyilatkozóétól. A (17)-ben a *most* egyértelműen megköveteli a befogadótól azt, hogy belehelyezkedjen a megnyilatkozó sajátjától eltérő feldolgozóidejébe, és azt tekintse referenciapontnak az időviszonyok megértésekor, a referenciális jelenet időviszonyainak a feldolgozásához és megértéséhez. Ám a példa egy további megfontolnivalót is mutat: a megnyilatkozó „kiszól" a szöveg referenciális jelenetként konstruált diskurzusából, deiktikusan megszólítja a befogadót, a többes szám első személy egyértelműen inkluzív (beleértendő a megnyilatkozó mellett a befogadó is, sőt alkalmas az általánosításra, hiszen potenciálisan nagyon sok számú befogadója lehet a szövegnek; az exkluzív és inkluzív többesre vö. Laczkó–Tátrai 2015), a *magunk vagyunk* szerkezet metonimikusan jeleníti meg a teret, közössé teszi, a *bevallhatjuk* ige pedig beszédaktusként funkcionál, amelyet a befogadóval való azonosulás, egyfajta pozitív attitűd jelölése kísér. Vagyis a megnyilatkozó ebben az esetben úgy konstruálja meg a megnyilatkozást, hogy közös tér- és idővonatkoztatást reprezentál, és ezt tekinti referenciapontnak. Mindemellett a *most* ebben a példában diskurzusdeiktikus szerepű is (sőt értelmezhető diskurzusjelölőként is), vagyis arra is referál, hogy a megnyilatkozó a diskurzus melyik pontján tart, ezt pontszerűen megkonstruálva, kiaknázva a DISKURZUS TÉR és a DISKURZUS IDŐ metaforát.

Az alábbi két példa szépirodalmi regényrészlet, vagyis fiktív eseményeket ábrázol. A fikcióként értelmezett referenciális jelenet esetében nem áll fenn

a beszédesemény és az elbeszélt események között az a deiktikus kapcsolat, amely a tér- és időbeli kontiguitáson alapul. Ilyenkor a megnyilatkozó és a befogadó a nyelvileg hozzáférhetővé tett eseményeket a beszédesemény teréhez és idejéhez képest meghatározatlan távlatból szemléli, és a térbeli vagy időbeli tájékozódás kiindulópontját áthelyezi a szereplőre vagy szereplőkre (azaz a semleges kiindulópontra). Fiktív narratívákban tehát a jellegzetes deiktikus elemek használata, mint amilyen az időbeli tájékozódás deiktikus központja, a *most,* deiktikus kivetítéssel valósulhatnak meg. Itt tehát nemcsak arról van szó, hogy a megnyilatkozó a saját feldolgozóideje alapján konstruálja meg az eseményeket, és teszi mindezt a saját referenciális központja szerint, a befogadó pedig valós időben ugyanezt a tájékozódási központot tekinti a sajátjának, vagy nem valós idejű befogadás esetén áthelyezi a kiindulópontját a megnyilatkozóra, hanem eleve mindkét résztvevő függetlenedik az *én, itt* és *most* origójától.

(18) A tigris a legrövidebb utat választotta, téglatörmeléken, száraz maltercsomókon botladoztak. ***Most*** már nem csodálkozott rajta, hogy nem találkoztak senkivel, pedig képtelenségnek tűnt, hogy ilyen rövid idő alatt mindenkit értesítettek, hogy az utcán van a tigrissel. De még csak látni se láttak senkit.

(19) Az orvosok, az ápolók megedződtek a halál láttán. ***Most*** mégis lehajtott fejjel járt mindenki. Olyan fiatal, kedves arcú fiú volt. Olyan bizalommal hozták ide a társai. A magyar kórházba helyezték végső reményüket. ***Most*** talán valami csalódásféle lehet bennük.

A (18)-ban a részletben egy nem megnevezett szereplő nézőpontjából konstruálódik meg a referenciális jelenet ideje, a *most* elem deiktikus kivetítéssel a szereplő fiktív jelenére utal. A referenciális jelenet egésze múlt idejű, a történetmesélés idejének megfelelően. A *most* ebben, a múltban játszódó eseménysorban kezdőpontként jelenik meg, együtt konstruálódva meg a *már* partikulával, és pontszerűen a szereplő fiktív jelenébe vetíti az időt, azt a pontot jelöli, amelytől kezdve a szereplő érzelmi állapota fennáll. A *most*-tal kezdődő mondatban a *találkoztak, tűnt* és *értesítettek* igék a fiktív idővonalon korábbi eseményeket jelenítenek meg a *csodálkozott* igével jelölt érzelmi-mentális állapotnál. A (19) megnyilatkozásában az első két mondat igéje múlt időben horgonyzódik le, és a narratíva, az elbeszélés része, a *megedződtek* egy korábbi hosszabb folyamat végeredményét jelöli, amely befejezett aspektusú, és referenciapontként szolgál az következő mondat folyamatos aspektusú *járt* igéje és a *most* időmegjelölés

számára. A *most* deiktikus kivetítéssel az orvosok és az ápolók mint a referenciális jelenet szereplőinek a kiindulópontját, a fiktív jelenbe vetítve, érvényesíti. A példa további része a szereplők gondolatait jeleníti meg anélkül, hogy ezt nyelvileg explikálttá tenné: a múlt idő a szereplők fiktív jelenéhez képest korábbi eseményeket jelöl: az elhunyt fiút jellemzi, és a társai tettét írja le, erős emocionális töltettel, az *olyan* fokozópartikula használatával, amely így a korábbi szereplők gondolatait/beszédét reprezentálja a szabad függő beszéd egyfajta megvalósulásaként. A második *most* jelen idejű igével társul *(lehet)*. Itt a részleges kivetítés nagyobb foka valósul meg, nemcsak a *most,* hanem az ige jelen idejű lehorgonyzása is a szereplők nézőpontjából konstruálódik meg.[15]

A fentiekhez hasonló fiktív diskurzusok a következő példák is:

(20) Az asszony hűdötten nézett rá, aztán a plafonra pillantott, hogy ha ***most*** nem szakad le, akkor, mégis csak van isten.
(21) Zsófika nem ugrott fel, mint Botár, azzal, hogy nem igaz. Petőfi nem halt meg, ***most*** is él.
(22) fiam, ha ***most*** ezt a levelet olvasod, azért van mert minden jól ment. Emlékezz arra a napra, mikor megkérdezted: mit fogok neked adni a 18. szülinapodra, és nem tudtam mit válaszolni.

A (20) példa a fenti (19)-hez hasonlóan a függő egyenes beszédet mutatja:[16] az asszony gondolatai jelennek meg a *hogy* kötőszós tagmondatban, az idézetjelleget éppen az összetett mondat grammatikai konstruálása – formailag célhatározói konstrukciónak tűnik, ám a *pillantott* múlt idejű ige és az utána következő jelen idejű lehorgonyzás ezt a lehetőséget kizárja – egyértelműsíti, hogy a megnyilatkozásban implikálva benne van a *gondol,* esetleg a *mond* ige lehetősége, és a *most,* valamint a jelen időre váltás jelzik a szereplő fiktív jelenének az érvényesülését mint referenciapontot. Éppen ezek a nyelvi lehetőségek

[15] Pusztán az igeidők váltakozása is megvalósíthatja a szereplői nézőpont érvényre jutását, a múlt idejű referenciális jelenetben a jelen időre váltás az események elbeszélésében is a deiktikus kivetítés időbeli megvalósulása (az alábbi példában hangsúlyosan szerepet kap a figyelemirányítás fókuszálásában, kiemeli az esemény csúcspontját, erős stiláris vonatkozása van, a jelen idejű lehorgonyzás mintegy filmszerűvé teszi a történetelbeszélést).

„Magyar szobatársaik kegyetlen mókát eszeltek ki: éjjel, mikor az »alsó« koreai már aludt, a felső meg még tanult, leemelték a felső ágy matracát, az összes tartórugót kiszedték, majd visszarakták a matracot, amit immár csak az ágy kerete tartott. *Nemsokára **jön** felsőágyas barátunk, nagy lendület, ágyra fel, majd ugyanazon az íven, matracostul alsóágyas társra le.* Állítólag ők röhögtek a legjobban..." (Index-fórum).

[16] Az idézés problémaköréhez lásd Tátrai–Csontos 2008; Tátrai–Csontos 2009; Tátrai 2017.

alkalmasak arra, hogy az úgynevezett függő egyenes beszéd, amely a tipikusnak tekinthető függő és az ugyanígy tipikusnak tekinthető egyenes idézet közötti kontinuumként megvalósuló átmenetet képviseli, a deiktikus kivetítést, a semleges kiindulópontra áthelyezett referenciapontot reprezentálja. A (21) ugyancsak a függő egyenes beszéd megvalósulása, ebben az esetben az *azzal* mutató névmás utalószóként egyértelműen kifejezi, hogy mondásige implikálódik a megnyilatkozásba (az *azzal* a *felugrott* múlt idejű ige figurája a mondatban, ám jelzi, hogy egy mondásesemény is történt a jelenetben). Ez a mondásesemény idézetszerűen konstruálódik meg, a *most* annyiban különbözik az előző példától, hogy egyrészt a szereplő referenciapontját érvényesíti az idővonatkozások szempontjából, ám emellett a beszédesemény idejére vonatkoztatható perspektívát is felkínál, azaz lehetséges egyfajta, a befogadó tudáskeretéből következő generikusabb olvasata is. A (22) ismét a deiktikus kivetítés sajátos esete (erről lásd Tátrai 2017: 978 is). Túl azon, hogy a megnyilatkozás fikcióként olvasható, azaz eleve egyenes idézetként reprezentálódik a narratívában (lásd alább is), ebben a példában a referenciális központ a szereplő, tehát a semleges kiindulópont, ám a semleges kiindulópont is áthelyezi a referenciapontot: mint fiktív megnyilatkozó a fiktív befogadóra. Ezt az áthelyeződést magára a befogadóra vonatkozó metapragmatikai jelzés *(amikor e levelet olvasod)* mellett a *most* deiktikus elem is kontextualizálja (továbbá az *amikor* időre vonatkozó kötőszó), és nyilvánvalóan az igeidő is, amely a címzett fiktív befogadói idejére vonatkozik.

Az alábbi példák a narratív szövegebe ágyazott egyenes idézést reprezentálják. Az egyenes idézet esetében a referenciális központ nemcsak részlegesen, hanem teljes egészében áthelyeződik a szereplő(k)re az idézet erejéig, majd visszatér az alapvető kiindulóponthoz. Az egyenes idézéskor mind a térbeli, mind az időbeli, mind a személyközi viszonyokat a szereplő deiktikus központja határozza meg.

(23) Hát így történt! – lihegett Cserei uram. – És ***most*** mi van velük? – kérdezte Timót páter.

(24) Ez ürügy arra, hogy még maradjak… ***Most*** mit hallgatsz? Te sem figyelsz rám. Csak rám!

(25) Mi késztetett ilyen megfogalmazásra és arra, hogy az amúgy sistergő irodalmi és nemzetpolitikai életünkbe éppen ***most*** dobd be ezt a csóvát? Ezen tűnődtem.

A (23)-ban a *most* elemet tartalmazó megnyilatkozás egyenes idézetben szerepel, és ezt az idézőmondat egyértelműen kontextualizálja *(kérdezte Timót páter)*. A semleges kiindulópont fiktív referenciapontja a meghatározó, a szereplő fiktív jelenében horgonyzódik le az idővonatkoztatás, amelyet a megelőző idézet *(Hát így történt)* is kontextualizál, egy történet lezáró metapragmatikai jelzése jelenik meg, amely viszonyításként szolgál a *most* behatároltságához: kezdőpontja a történet lezáródása, és az aktuális jelenben fennálló állapotra kérdez rá a megnyilatkozás, amely rövid időintervallumot feltételez explikálatlan végponttal. A (24) hasonlóan egyenes idézet, a különbség azonban az előző példához képest az, hogy nincsen kontextualizáló szerepű idézőmondat, valamint a *most* eltérő időintervallumot jelöl. A deiktikus központ ebben az esetben is egészében áthelyeződik a szereplőre, a *most* pontszerűen utalva a szereplők fiktív jelenére vonatkozik, a *hallgatsz* ige határpont nélkül, folyamatos aspektusban konstruálódik meg a mondatban, folyamatos jelent hozva létre a fiktív idővonalon. A (25) esetében az önidézés egy sajátos módjáról van szó, amely az idézet után kontextualizálódik az idézetet követő mondattal: *Ezen tűnődtem*. A megnyilatkozó saját gondolatait konstruálja meg az egyes szám második személlyel jelölt, így a deiktikus központot explicitté tévő kérdéssel egy, a diskurzusban szereplőként megjelenített, az olvasó számára harmadik személyű figurához egyenes intézetként intézve a fiktív kérdését. Ebben az esetben a deiktikus kivetítés többszörös nézőpont-áthelyezéssel valósul meg: a megnyilatkozó saját gondolatait jeleníti meg, de a befogadó nem a szöveg befogadóját jelöli, hanem egy harmadik személyű szereplőt. A *most* az időviszonyokat tekintve ennek a szereplőnek egy korábbi jelenéhez kapcsolódik, ott horgonyozza le az aktuális deiktikus kiindulópontot, ez pedig a diskurzus vonatkozásában korábban megtörtént eseményeket jelent, határpontok nélkül.[17]

5. Kitekintés

Az MNSZ2 250-es mintáján végzett vizsgálat a *most* deiktikus elemmel kapcsolatban komplex célt tűzött ki maga elé: a feldolgozóidő, az inherens temporalitás, az időbeli hatókör, a kontextualizáló elemek és az aspektus együttes figyelembevételével megpróbálja feltérképezni az időviszonyok működését, megtalálni a csomópontokat és a mintázatokat a nézőpontszerkezet függvényében. Ebben a dolgozatban ebből a komplexitásból a feldolgozóidőt, azaz a résztvevők

[17] Az egyenes idézés megvalósulásának tekintem az interjúk szövegét vagy a dráma műfajában a színpadi előadást is. Ezekkel a megvalósulásokkal azonban ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

feldolgozóidejét a feldolgozott időhöz viszonyítva helyeztem a figyelem előterébe, és ez alapján próbáltam meg egyfajta kategorizációt végezni, a többi szempontot az egyes példák esetében csak akkor vettem figyelembe, ha a feldolgozóidő vonatkozásában relevánsnak tűnt. A feldolgozóidő vonatkozásában három, medialitásában eltérő, jellegzetes diskurzustípust és ezek legfőbb jellegzetességeit tartom mérvadó kiindulópontnak, nevezetesen a megnyilatkozás és a befogadás egy- vagy különböző idejűsége egyértelműen meghatározóvá válik az időviszonyítás szempontjából. Ezzel kapcsolatban további lényeges elem az is, hogy a diskurzus episztemikusan közvetlen vagy közvetett, továbbá hogy valós eseményeket vagy fikciót tartalmaz. Jóllehet komplex, teljes körű elemzés nem történt, a fentiek alapján annyi feltétlenül megállapítható, hogy a beszélt nyelvi társalgások és az ezekhez hasonlóan működő internet közvetítette diskurzusok közül a spontán írásbeliség reprezentánsainak időviszonyításai kiindulópontot jelentenek az időDeixisek vizsgálatában (amely ugyan geszturálisan nem működik, csak szimbolikusan, vö. Diessel 1999 is). A közös tér és idő alkalmas arra, hogy megvalósítsa a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti időbeli kontiguitást, addig az írottnyelviség önmagában hordozza a deiktikus kivetítést, amely egyfajta kontinuum mentén ragadható meg, hiszen ekkor a diskurzus létrehozása és befogadása soha nem egy időben történik, és az időbeli távolság erősen befolyásolja a megnyilatkozó és a befogadó feldolgozóidejének egymásra vonatkoztatását.

Bár a tanulmány mottója az MNSZ2 mintájából a következő volt: „Most mindenre fény derül", ezt azonban az időviszonyítás magyar nyelvű vizsgálatában, a *most* deiktikus elemre vonatkozóan egyelőre nem lehet elmondani. Remélhetőleg a jövőben igazzá válik a mottó a *most* deiktikus elem elemzéséből kapott eredmények tekintetében.

Irodalom

Brisard, Frank 2002. Introduction. The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. xi–xxxiv.

Clark, Herbert C. 1996. *Using language.* Cambridge: Cambridge University Press.

Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.

Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Budapest: Akadémiai Kiadó. 59–119.

Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, function, and Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Dúll Andrea 2001. Az érzékelés és az észlelés. In: Oláh Attila – Bugán Antal (szerk.): *Fejezetek a pszichológia alapterületeiből*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 37–65.

Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz lectures on deixis*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.

Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford: Oxford University Press.

Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Budapest: Typotex Kiadó.

Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Laczkó Krisztina 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 241–64.

Laczkó Krisztina 2021a. *A deixis működése a magyar nyelvben. Funkcionális pragmatikai keret.* Habilitációs dolgozat. Kézirat.

Laczkó Krisztina 2021b. A metapragmatikai tudatosság jelzései internet közvetítette diskurzusokban. *Magyar Nyelvőr* 145: 253–276.

Laczkó Krisztina 2021c. A deiktikus kivetítés. *Argumentum* 17: 467–487.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Budapest: ELTE. 231–257.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „Évek óta mást se csinálunk". A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárth

M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE. 501–514.

Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.

Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Petykó Márton 2011. A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 135: 45–72.

Petykó Márton 2012. Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé. In: Hattyár Helga – Hugyecz Enikő – Krepsz Valéria – Vladár Zsuzsa (szerk.): *A sokszínű alkalmazott nyelvészet. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet területeiről*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 44–52.

Pöppel, Ernst 1997. The Brain's Way to Create "Nowness". In: Atmanspacher, Harald – Ruhnau, Eva (eds.): *Time, Temporality, Now. Experiencing Time and Concepts of Time in an Interdisciplinary Perspective.* Berlin: Springer. 107–120.

Roth, Ilona 1986. An introduction to object perception. In: Roth, Ilona – Frisby, John P. (eds.): *Perception and representation. A cognitive approach*. Milton Keynes: Open University Press. Online version.

Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redecker, Gisela –Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.

Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.

Sinha, Chris 2001. The epigenesis of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhaus: Aarhus University Press. 311–335.

Sternberg, Robert J. 1998. *In search of the human mind*. Fort Worth: Harcourt Brace College Publ.

Szili Katalin 2021. Az idő kifejezésének kérdéséhez a magyar nyelvben, különös tekintettel a tér és idő fogalmának összefüggésére. *Argumentum* 17: 399–417.

Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136: 325–335.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tátrai Szilárd – Csontos Nóra 2009. Perspectivizationand modes of quoting in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 26/4: 441–468.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika.* Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.

Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 23–74.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–295.

Tolcsvai Nagy Gábor 2019. A szimulációs (szubjektív) temporalitás a magyar igekötőben. *Magyar Nyelvőr* 143: 58–71.

Tomasello, Michael 1999. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Harvard: Harvard University Press.

Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra.* Budapest: Osiris Kiadó.

Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A usage based theory of language acquisition*. Cambridge MA: Harward University Press.

Tomasello, Michael 2011 [2009]. *Mi haszna az együttműködésnek?* Budapest: Gondolat Kiadó.

Veres-Guśpiel, Agnieszka 2017. A kontextuális tényezők hatása a virtuális használatú többes szám első személyű formák referenciális értelmezésére. *Magyar Nyelvőr* 141: 490–501.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Zlatev, Jordan 1997. *Situated embodiment: studies in spatial semantics*. Stockholm: Gotab.

Ballagó Júlia

A deiktikus személyjelölés mintázatainak és a konstruálás személyességének összefüggései online könyvértékelésekben

Absztrakt

A funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontját érvényesítő tanulmány egy olyan kvalitatív kutatás eredményeiről számol be, amely online könyvértékeléseket, azon belül is laikus olvasók által írt könyvértékeléseket, valamint professzionális olvasók, irodalmárok által írt kritikákat hasonlít össze a deiktikus személyjelölés és ezzel összefüggésben a konstruálás személyessége és/vagy személytelensége szempontjából. A dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy a deiktikus személyjelölés (műfaj)specifikus mintázatai milyen következményekkel járnak az online könyvértékelések személyességére, illetve személytelenségére nézve. Ezt a kérdést az empirikus vizsgálat egy kisméretű kutatói korpusz kvalitatív, szoftveres elemzésével válaszolja meg, amelyben 25 amatőr és 25 professzionális könyvértékelést hasonlít össze. A vizsgált nyelvi anyag tekintetében a kutatás arra az eredményre jutott, hogy az amatőr könyvértékelések jóval gyakoribb személyjelölő konstrukciói a megnyilatkozót jellemzően E/1. személyként objektiválták, így az értékelt könyv befogadását az értékelő megnyilatkozók egyéni befogadói élményeként, személyes (azaz perszonális) narratíva keretei között tették hozzáférhetővé. Ezzel szemben a professzionális kritikák lényegesen ritkábban előforduló személyjelölő konstrukciói a megnyilatkozót és a kritika befogadóit inkluzív referenciájú T/1. személyként objektiválták, ezáltal pedig az értékelt kulturális produktum mindenkori befogadójának az egyéni olvasatoktól elvonatkozatott generikus befogadói tapasztalatát tették hozzáférhetővé a perszonálisabb konstruálás eltérő, argumentatív jellegével.

Kulcsszavak: társas deixis, személydeixis, szociokulturális szituáltság, perszonális konstruálás, személyesség, személytelenség, könyvértékelés, szoftveres kvalitatív elemzés

1. Bevezetés

A kutatás abból az előzetes, a dolgozat eredményei alapján esetlegesen finomítandó, árnyalandó feltevésből indul ki, hogy az amatőr online könyvértékelések és a professzionális online kritikák ugyanannak a generikus diszkurzív sémának, az értékelésnek a specifikusabb típusai (vö. Busse 2014; Giltrow 2013; Steen 2011). A kutatás ugyanakkor azt is feltételezi, hogy ezek a specifikus típusok (mint műfajok) bizonyos pontokon különböznek egymástól, mindannak ellenére, hogy könnyen belátható hasonlóságot mutatnak egymással mind a téma (egy adott irodalmi alkotás befogadása), mind a kommunikációs cél (az adott irodalmi alkotás befogadásához kapcsolódó reflexiók hozzáférhetővé tétele), mind pedig a résztvevői szerepviszonyok (az értékelő megnyilatkozó és az értékelt kulturális produktumhoz kapcsolódó reflexiókra kíváncsi befogadók) tekintetében (vö. Bednarek 2014; Carretero–Taboada 2014; továbbá vö. Bahtyin 1988). E szempontok közül a két műfaj közötti különbség mégis az utóbbi tekintetben fedezhető fel a legegyértelműbben: a résztvevők, azon belül is a megnyilatkozó személye szempontjából, ahogyan arra az *amatőr,* illetve a *professzionális* jelzők is rámutatnak (vö. Vásquez 2014; Virtanen 2017).

Ennek nyomán a kutatás a diskurzusrésztvevők személydeiktikus megjelenítésére (lásd Tátrai 2017: 968–974) fókuszál a két műfaj közötti különbégek, illetve hasonlóságok megragadásának a kiindulópontjaként. Egyfelől azt vizsgálja, hogy a személyjelölés deiktikus konstrukcióinak a diszkurzív mintázatai hogyan alakulnak, illetve műfajspecifikálónak bizonyulnak-e egy kutatói korpusz szisztematikus kvalitatív elemzése alapján (vö. Kuna 2016). Másfelől a kutatás arra is kiterjed, hogy a deiktikus személyjelöléshez kapcsolódóan a könyvértékelő diskurzusok megnyilatkozói milyen társas, azaz szociokulturális attitűdöket érvényesítenek az értékelések konstruálása során (vö. Ballagó 2019; Tátrai–Ballagó 2020). A szociokulturális attitűdök diszkurzív érvényesülését a kutatás a konstruálás személyességével (perszonális jellegével), illetve az ennek függvényében megragadható személytelenségével hozza összefüggésbe. A dolgozat tehát azt a célkitűzést is megfogalmazza, hogy a személyesség és a személytelenség meglehetősen laza használatú fogalmainak a funkcionális pragmatikai értelmezésére a résztvevők szociokulturális szituáltságából kiinduló, empirikusan is megalapozott javaslatot tegyen.

A dolgozat a 2. fejezetben felvázolja a kutatás elméleti hátterét, amelynek keretei között előbb a társas deixis műveleteihez (2.1.), majd a konstruálás személyességéhez és személytelenségéhez (2.2.) kapcsolódó elméleti alapvetéseket járja körül, majd ennek eredményeként vázolja az empirikus kutatás kérdésfeltevéseit

(2.3.). A 3. fejezet a kutatás anyagát és módszertanát ismerteti. Ezt követően 4. fejezet a kutatás eredményeit fejti ki részletesen: először bemutatja a deiktikus személyjelölés online könyvértékelésekben megvalósuló diszkurzív mintázatait (4.1.), ezután a személyjelölő konstrukciók szimbolikus forma-jelentés párokként való értelmezésére fókuszálva elemzi az korpuszban azonosított személyjelöléseket (4.2.), végül pedig a kontextualizáció interszubjektív folyamatában betöltött szerepe, illetve metapragmatikai tudatossága felől közelíti meg az online könyvértékelésekben megvalósuló deiktikus személyjelölést (4.3.). A dolgozatot az eredmények összegzése zárja (5.).

2. A kutatás elméleti háttere

A nyelvi tevékenységre dinamikus, interszubjektív jelentésképzésként tekintő funkcionális kognitív pragmatika (pl. Tátrai 2017) nézőpontjából a kontextus mint a perspektivált, interszubjektív konstruálás közös alapja (vö. Brisard 2002; Croft 2009; továbbá lásd Auer 2009: 90–98) a diskurzus résztvevőinek fizikai, társas és mentális világából áll össze (lásd Tátrai 2017: 935–940; Verschueren 1999: 87–101). Ezek közül jelen kutatás szempontjából a résztvevők társas világának van központi jelentősége, amely olyan interszubjektív viszonyrendszerként nyer értelmezést, amelyben a diskurzusrésztvevők önmagukat és egymást társas létezőkként (vagyis egy interszubjektív szociokulturális viszonyrendszer tagjaiként) értelmezik, és amely magában foglalja a résztvevők által közösen feldolgozott személyközi, illetve szociokulturális viszonyoknak a rendszerét (Tátrai 2018: 314). E viszonyrendszerben a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága a konstruálás kontextusfüggő kiindulópontjaként működik (Tátrai 2018: 314), mint a deiktikus centrum része.

2.1. A társas deixis műveletei

A társas deixis fogalma mindazokat a konstruálási műveleteket fogja össze, amelyek a megnyilatkozónak a diskurzus társas világában való szociokulturális szituáltságát működtetik a konstruálás alapjaként, vagyis ebből kínálnak fel kontextusfüggő viszonyítási pontokat a referenciális jelenet interszubjektív megértéséhez (lásd Tátrai 2017: 968–974).

A társas deixis egyfelől magában foglalja a személydeixis műveleteit, amelyek a közös figyelmi jelenet résztvevői szerepeit hozzák működésbe a referenciális jelenet szereplőinek interszubjektív azonosítása érdekében (lásd Tátrai 2017: 968–972). A deiktikus személyjelölés prototipikus megvalósulásai az első és második személyt jelölő nyelvi formák, amelyekkel a megnyilatkozó

a szociokulturális tájékozódás felkínált kontextusfüggő referenciapontjait objektiválja (lásd Langacker 2008: 260–264) a referenciális jelenetben. Formai szempontból a deiktikus személyjelölés tipikusan személyes névmások, valamint személyhez lehorgonyzó inflexiós toldalékok (igei személyragok és birtokos személyjelek) révén valósul meg. A személydeixis műveletei azonban nem csupán a közös alapból kiindulva teszik azonosíthatóvá a referenciális jelenet szereplőit (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 430–450) így járulva hozzá a referenciális jelenet episztemikus lehorgonyzásához (vö. Langacker 2002), hanem a referenciálisan azonosíthatóvá tett résztvevőknek a szociokulturális attitűdjeit is érvényre juttatják, amelyek ugyancsak a közös alap részét képező szociokulturális szituáltságából mint kontextusfüggő referenciapontból indulnak ki (lásd Tátrai 2017: 972–974). A társas deixis prototipikus megnyilvánulásai esetében tehát a személyjelölés és a társas (szociokulturális) attitűdjelölés összekapcsolódik egymással (vö. Domonkosi 2016).

(1) A főszereplőt túlságosan is jól **ismerjük**, és nem **hiszem**, hogy sokan **kedvelnénk** őt.[1]

Az empirikus kutatás nyelvi anyagából származó (1) példában a megnyilatkozó a *hiszem* igealak E/1. személyű, valamint az *ismerjük* és a *kedvelnénk* igealakok T/1. személyű igei személyragjai segítségével valósít meg deiktikus személyjelölést, ezzel objektiválva a közös figyelmi jelenet szereplőit a referenciális jelenetben. Míg azonban az önreprezentációt megvalósító *hiszem* kevéssé helyezi előterébe az objektivált megnyilatkozó szociokulturális attitűdjeit (lásd Ballagó 2017), addig a T/1. deiktikus igei konstrukciók az általuk felkínált inkluzív olvasat révén a megnyilatkozó társas attitűdjét is kifejezésre juttatják. Ugyanis azáltal, hogy az értékelő megnyilatkozó önmagát és az értékelést befogadó diskurzuspartnerét inkluzív többességként konstruálja meg, a partnert és önmagát ugyanazzal a diszkurzív szereppel, az értékelt könyv olvasójának a szerepével ruházza fel. Azaz homogén csoport tagjaiként jeleníti meg a közös figyelmi jelenet résztvevőit, ezáltal pedig a résztvevők közötti interperszonális távolság csökkentésére irányuló stratégiát hajt végre (vö. Laczkó–Tátrai 2015: 507–509). A diskurzuspartner tegező vagy magázó megjelenítésekor (vö. Domonkosi 2002) pedig még ennél is egyértelműbb a személyjelölés összekapcsolódása a társas attitűdjelöléssel.

A társas attitűdjelölés azonban nem csupán a személyjelöléshez kötődően valósulhat meg (Tátrai 2017: 974). A megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága

[1] https://litera.hu/magazin/kritika/azt-hitted-erdemes.html, 2021.10.25. (A dolgozat példáit eredeti helyesírással idézem, a példákban szereplő félkövér kiemelések azonban tőlem származnak. B. J.)

olyan módon is hozzájárul a referenciális jelenet interszubjektív megértéséhez, hogy a hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok konstruálását viszonyba hozza azokkal a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára (Tátrai–Ballagó 2020: 5). Ez azt jelenti, hogy a szociokulturális szituáltságból kiinduló társas attitűdjelölésnek a stílus interszubjektív konstruálásában, a stílustulajdonítás folyamatában is központi jelentősége van (Tátrai–Ballagó 2020). Jelen dolgozatnak, illetve az empirikus kutatás figyelmének a fókuszában azonban nem a társas attitűdjelölés stilisztikai lehetőségei, hanem a személyjelölés műveletei állnak.

A stílus révén megvalósuló társas attitűdjelölésre tehát nem, a deiktikus személyjelölésnek egy további aspektusára azonban kiterjed a kutatás: a személyjelölés metapragmatikai tudatosságára (Verschueren 1999: 173–200; Tátrai 2017: 1038–1057). Ez azt jelenti, hogy a kutatás arra is rákérdez, hogy a személydeiktikus konstrukciókon keresztül a megnyilatkozó milyen mértékben és hogyan teszi reflexió tárgyává a közös alapból történő jelentésképzést (vö. Tátrai 2019). Verschueren (2000) javaslata alapján a megnyilatkozó impliciten és expliciten is érvényesítheti metapragmatikai tudatosságát. Amennyiben a metapragmatikai tudatosság implicit megnyilvánulásairól van szó, akkor a megnyilatkozó a referenciális jelenet episztemikus lehorgonyzása révén viszonyul reflexíven az interszubjektív konstruálás kontextusfüggőségéhez (lásd Verschueren 2000: 447–448). Így például ahhoz, hogy a konstruálás a megnyilatkozónak a diskurzus társas világában való szociokulturális szituáltságából – mint kontextusfüggő referenciapontból – kiindulva történik (lásd Tátrai 2021):[2] ennek lehetünk tanúi az (1) példa félkövérrel kiemelt személydeiktikus igealakjai *(ismerjük, kedvelnénk,* illetve *hiszem)* esetében. Ezek a metapragmatikai jelzések azért implicitek, mert a jelentésképzés szituációfüggőségére ugyan felhívják a figyelmet, de – a később részletezendő *hiszem* igealakot tartalmazó tagmondatkonstrukció kivételével – nem konceptualizálják magát a jelentésképzést. Mivel pedig mindez azt is jelenti, hogy ezek a műveletek kontextualizációs utasításokként (Verschueren 1999: 111–112; továbbá vö. Gumperz 1982) működnek – hiszen a releváns kontextuális ismeretek aktiválását kezdeményezik a referenciális jelenet sikeres megértése érdekében (lásd Tátrai 2017: 947–951) –, az episztemikus lehorgonyzást megvalósító metapragmatikai jelzéseket lehorgonyzó kontextualizálóknak is nevezhetjük (lásd Tátrai 2021).

[2] A referenciális jelenetnek ugyancsak a deiktikus műveletekkel történő időbeli és térbeli lehorgonyzása révén a megnyilatkozó ahhoz is reflexíven viszonyulhat – szintén impliciten –, hogy az interszubjektív konstruálás a megnyilatkozónak a diskurzus fizikai világában való tér- és időbeli pozíciójából kiindulva történik (lásd Tátrai 2021).

A fentiek értelmében a személydeixis műveletei alapvetően a metapragmatikai tudatosság implicit jelzéseiként, azaz lehorgonyzó kontextualizálókként működnek. Egyértelműen ennek lehetünk tanúi az (1) példát újfent megismétlő (2) példa első és harmadik tagmondatában a T/1. személyhez lehorgonyzott *ismerjük* és *kedvelnénk* igealakok esetében.

(2) A főszereplőt túlságosan is jól **ismerjük**, és nem **hiszem**, hogy sokan **kedvelnénk** őt.[3]

A második tagmondat E/1. személyű *hiszem* igealakja ugyancsak megvalósít személybeli lehorgonyzást, ez a tagmondat azonban nem csupán impliciten juttatja kifejezésre a megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságát. A megnyilatkozó ugyanis expliciten is érvényesítheti a jelentésképzéshez való reflexív viszonyulását (lásd Verschueren 2000: 447). Az explicit metapragmatikai jelzések a megnyilatkozó reflexív konceptualizációi (Verschueren 2000: 448–450) a konstruálás szubjektumhoz kötöttségéről, amelyek ugyancsak kontextualizációs utasításokként funkcionálnak, így ezek reflexív kontextualizálóknak is nevezhetők (lásd Tátrai 2021). A reflexív kontextualizálók a megnyilatkozónak a nyelvi szimbólumok diszkurzív alkalmazásához való reflexív viszonyulását jelzik, azon a lényegi ponton különbözve a lehorgonyzó kontextualizálóktól, hogy ezek elsősorban nem a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságát (illetve tér- és időbeli pozícióját) hozzák működésbe a konstruálás kontextusfüggő kiindulópontjaként, hanem a megnyilatkozó tudati beállítódását (lásd Tátrai 2021). A deiktikus személyjelölés szempontjából az a lényeges, hogy a reflexív kontextualizálók objektívebben és szubjektívebben is megkonstruálódhatnak (vö. Langacker 2006). Amennyiben pedig az előbbiről van szó, akkor a reflexív kontextualizáló deiktikus személyjelölést is megvalósít. Ilyen esetekben a reflexív kontextualizáló (néhány kivételtől, pl. az elemi mondat kontextualizáló hálózatrészeként működő *szerintem*-től eltekintve) önálló elemi jelenetként, rendszerint kontextualizáló főmondatként, vagy akár önálló mondatként konstruálódik meg (lásd Tátrai 2021; továbbá Ballagó megj. e.). Visszacsatolva a (2) példára, ennek

[3] A példát a mondatkonstrukció szempontjából szemlélve azt látjuk, hogy a személydeixis mindhárom tagmondatban az elemi jelenet lehorgonyzott ábrázolásában, vagyis annak konceptuális lehorgonyzásában vesz részt (lásd Imrényi 2017: 679–715). Előfordulhat azonban az is, hogy az egyébiránt lehorgonyzó kontextualizálást megvalósító személydeixissel a megnyilatkozó úgy járul hozzá a mondat konstruálásához, hogy a figyelem előterébe helyezett folyamat konceptuális lehorgonyzását, azaz „személyhez kötését" az elemi mondat kontextualizáló hálózatrészében valósítja meg (lásd Imrényi 2017: 747–749; Tátrai 2021): ***mi, olvasók*** *több nézőpontot ismerünk meg ugyanazokról az eseményekről egy harmadik személyű narrátor jóvoltából* (https://moly.hu/ertekelesek/4823530, 2021.10.31.).

lehetünk tanúi az *és nem hiszem* tagmondatban, amely a harmadik, *hogy sokan kedvelnénk őt* tagmondat kontextualizáló főmondataként működik.

A deiktikus személyjelölés műveletei tehát a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságát működtetik az interszubjektív konstruálás kontextusfüggő kiindulópontjaként, ami egyfelől azért lényeges, mert ebből a kiindulópontból történik meg a szereplők referenciális azonosíthatóvá tétele, illetve a megnyilatkozó szociokulturális attitűdjeinek az érvényesítése. Másfelől pedig azért, mert a kontextualizáció interszubjektív folyamatában ennek a kiindulópontnak a működése válik implicit metapragmatikai reflexió tárgyává lehorgonyzó kontextualizálás esetén, objektíven megkonstruált reflexív kontextualizálás esetén pedig a megnyilatkozó tudati beállítódásával párhuzamosan – habár a metapragmatikai tudatosság explicitségében az előbbinek van kulcsszerepe – ugyancsak érvényesül ennek a kontextusfüggő kiindulópontnak a működése is, a reflexív kontextualizáló személybeli lehorgonyzása révén.

2.2. A konstruálás személyessége és személytelensége

A kutatás a deiktikus személyjelölés diszkurzív mintázatait a konstruálás személyességével, illetőleg személytelenségével összefüggésben kívánja feltárni, így az alábbi rész azt fejti ki, hogy a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából hogyan értelmezhetők ezek a fogalmak. A kutatás a konstruálás személyességét, más szóval a konstruálás perszonális jellegét a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való (interszubjektíven megértett) szociokulturális viszonyulásának a fokozatisággal jellemezhető minőségeként értelmezi. Ebben az értelemben a konstruálás akkor minősülhet személyesebbnek (perszonálisabbnak) a befogadó(k) értelmezésében, amikor a megnyilatkozó a referenciális jelenetet reflektáltan a saját szociokulturális szituáltságából, azon belül is a saját, diskurzuspartneréhez viszonyított személyközi pozicionáltságából kiindulva teszi hozzáférhetővé, így a referenciális jelenet interszubjektív feldolgozása a megnyilatkozó egyénített, illetve egyedített feldolgozásán keresztül történik meg.[4] Ez azt is jelenti, hogy a perszonális konstruálás egyik fontos jellemzője lehet, hogy topikként (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 446–451; továbbá Tolcsvai Nagy 2008) a közös

[4] Hangsúlyozandó tehát, hogy jelen kutatás esetében a „személyes" terminus alatt „perszonális" és nem pedig „szubjektív" értendő. Ez azért lényeges, mert a kognitív poétika viszont ezzel ellentétben a személyességet szubjektivitásként értelmezi. Ebben a kognitív poétikai keretben a személyesség – a diszkurzív megismerés interszubjektív viszonyrendszerében – a poétikai struktúrák szubjektív megismerő perspektívához kötöttségeként, a poétikai szubjektum megismerő tudatából kiinduló konstruálásként értelmezhető, amelynek vizsgálata a poétikusság kibontakozásának a magyarázatába illeszkedik (lásd Simon 2016: 83–100).

figyelmi jelenet résztvevői, vagyis a megnyilatkozó vagy a befogadó jelenik meg, nem pedig harmadik személyként megkonstruálódó további szereplők. A megnyilatkozó vagy a befogadó topikszerepe révén ugyanis az ábrázolt jelenet interszubjektív konstruálása ebből a referenciapontból kiindulva történik meg.

A fentebb leírtak alapján legegyértelműbben az első és második személyű személydeixisek kezdeményezik a konstruálás személyes (perszonális) jellegét, ezek ugyanis a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva objektiválják is a diskurzus résztvevőit (lásd Tátrai 2017: 968–972). Az első és második személyű deiktikus személyjelölések esetében azonban diszkurzív mintázatba rendeződhet az, hogy a különböző konstrukciótípusokban, különböző fogalmi tartományokat asszociálva, illetőleg különböző jellegű és mértékű metapragmatikai tudatossággal társulva, más-más mondatkonstrukciókban megvalósuló első és második személyű személyjelölések hogyan és milyen mértékben eredményezik a konstruálás személyességét. A dolgozatban bemutatott empirikus kutatás erre mutat rá az online könyvértékelésekkel kapcsolatban. Ezenfelül ugyanakkor a stílustulajdonításnak mindazon lehetőségei is a konstruálás személyességet eredményezhetik, amelyek – a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságán belül – a helyzet szociokulturális tényezője mentén a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való informális viszonyulását juttatják érvényre a diskurzuspartner(ek) értelmezésében (vö. Tátrai–Ballagó 2020: 17–19; továbbá vö. Bartha–Hámori 2010: 301–305).[5] Megjegyzendő azonban, hogy amikor a perszonális karakter a stílus konstruálásából fakad, akkor a diskurzusrésztevők természetesen nem feltétlenül jelennek meg topikként.

Az eddig elmondottakkal összhangban személytelenebb konstruálásról akkor beszélhetünk, ha a megnyilatkozó saját szociokulturális szituáltságának a működését, azon belül is a diskurzuspartneréhez való szociokulturális viszonyulását a háttérben tartja a konstruálás során. Ez azt jelenti, hogy személytelenítő konstruálás esetén a figyelem előterében álló, referenciapontként funkcionáló entitásként, azaz topikként nem a diskurzusrésztvevők, hanem más szereplők jelennek meg. Ekkor tehát a referenciális jelenet konstruálásának a hátterében marad a megnyilatkozó és a befogadó kiindulópontja. Így a konstruálás

[5] Az interakcionális szociolingvisztika a személyességet a társas távolság és a bevonódás fogalmainak keretei között értelmezi (lásd Chafe 1982; Gumperz 1982) a diskurzusrésztvevők interperszonális viszonyának a konstruálásában egy lényeges aspektusaként, amelyet nyelvi szempontból a stíluson keresztül tart megragadhatónak (lásd Coupland 2007: 106–115; Hámori 2012). Ebben a megközelítésben a személyesség az interperszonális viszonyok alakítására vonatkozó elveknek, elvárásoknak, illetve az ezeket megvalósító szociokulturális gyakorlatoknak a keretében értelmeződik (vö. Tannen 2005).

jellemzően például azáltal lehet személytelenebb, ha a résztvevők első, illetve második személyként történő objektiválása helyett a referenciális jelenet szereplői harmadik személyekként konstruálódnak meg (vö. Laczkó–Tátrai 2012). Mindazonáltal az empirikus kutatás eredményei alapján megfogalmazható az is, hogy feltehetően a diskurzus résztvevőit megjelenítő első és második személyű deixisek között is vannak olyan, alapvetően a konstruálás személyességét előirányzó konstrukciók, amelyek bizonyos fokig személytelenítő konstruálást valósítanak meg adott diszkurzív közegben. Ezenkívül pedig ugyancsak kevésbé perszonális (ám nem feltétlenül személytelen) konstruálást tesznek lehetővé a stílus konstruálásának mindazon lehetőségei, amelyek a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való formálisabb szociokulturális viszonyulását teszik hozzáférhetővé a diskurzuspartner értelmezésében, vagyis a helyzet szociokulturális tényezője szempontjából a közömbös tartománytól a formális fogalmi tartomány irányába mozdítják el a stílust.

Az elmondottakat összegezve a dolgozat a konstruálás személyességét és/vagy személytelenségét a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való kontextusfüggő szociokulturális viszonyulásaként, illetve annak a konstruálásban történő érvényesítéseként értelmezi.

2.3. Az empirikus kutatás kérdésfeltevései és hipotézisei

A fentebb kifejtett elméleti alapvetések rávilágítanak arra, hogy a konstruálás személyessége összefüggéseket mutat a társas deixis interszubjektív műveleteivel. A kutatás az alábbi két a központi kérdésre keresi a választ:

RQ1) A deiktikus személyjelölés diszkurzív mintázatai műfajspecifikálónak bizonyulnak-e az amatőr és a professzionális online könyvértékelésekben?

RQ2) A deiktikus személyjelölés diszkurzív mintázatai milyen következményekkel járnak az online könyvértékelések személyességére és/vagy személytelenségére nézve?

Ezekhez a kutatási kérdésekhez kapcsolódóan a dolgozat két hipotézist fogalmaz meg, amelyek az alábbiak:

H1) A deiktikus személyjelölés diszkurzív mintázatai műfajspecifikálóak az amatőr és a professzionális online könyvértékelésekben.

H2) Az amatőr könyvértékelések személyesebben vannak megkonstruálva, míg a professzionális kritikákat inkább a személytelenebb konstruálás jellemzi.

Az első kutatási kérdéshez (RQ1) kapcsolódóan az empirikus vizsgálat elvégzi az első és második személyt jelölő személydeixisek részletező kvalitatív elemzését, amelynek keretei között egyfelől kitér annak a vizsgálatára, hogy A) milyen grammatikai konstrukció valósít meg deiktikus személyjelölést, másfelől arra, hogy B) ezek a korpuszban azonosított személydeiktikus konstrukciók milyen fogalmi tartományokat aktiválnak. A korpuszban azonosított személydeixisek mintázatba rendeződésére vonatkozóan továbbá az is kvalitatív vizsgálati szempont, hogy C) az azonosított személydeixisek a megnyilatkozónak milyen jellegű és mértékű metapragmatikai tudatosságát teszik hozzáférhetővő. Másképpen fogalmazva az, hogy a deiktikus személyjelölések lehorgonyzó kontextualizálóként vagy reflexív kontextualizáló konstrukciók részeként funkcionálnak. Ezenkívül a vizsgálat érinti azt a kérdéskört is, hogy D) a metapragmatikai jelzésekként, illetve azok részeiként funkcionáló személydeixisek az elemi mondatban megkonstruált elemi jelenet kidolgozásában vesznek részt lehorgonyzó elemekként (lásd Imrényi [2017: 679–715] D1 dimenziója), vagy a referenciális jelenet episztemikus lehorgonyzása mellett az elemi mondat kontextualizáló hálózatrészében valósítják meg az előtérbe helyezett jelenet „személyhez kötését" (lásd Imrényi [2017: 743–759] D3 dimenziója).

A második kutatási kérdés (RQ2) megválaszolása az első kérdéshez kapcsolódóan kifejtett kvalitatív elemzési szempontoknak az együttes figyelembevétele révén lehetséges. Ez ugyanis hozzásegít ahhoz, hogy képet kapjunk arról, hogy a konstruálás személyességéhez és/vagy személytelenségéhez a deiktikus személyjelölés potencialitásán túl milyen további tényezők milyen mértékben járulnak hozzá. Vagyis az A–D) kvalitatív elemzési szempontokban említett további tényezők mennyiben járulnak hozzá ahhoz, hogy a referenciális jelenet interszubjektív konstruálása minél inkább a megnyilatkozó egyénített, illetve egyedített feldolgozásán keresztül történjen meg, azaz az értékelés perszonálisabban konstruálódjon meg. Mindez pedig végső soron árnyaltan rámutathat a két műfaj közötti különbségekre és hasonlóságokra.

3. Az empirikus kutatás anyaga és módszere

A dolgozat a kutatási kérdéseket egy olyan empirikus vizsgálattal válaszolja meg, amely egy kutatói korpusz kvalitatív elemzését végzi el. A korpusz összesen 50 online könyvértékelést tartalmaz, amelyek közül 25 laikus olvasók által írt amatőr könyvértékelés, míg a másik 25 professzionális olvasók (irodalmárok) által írt kritika. Mivel a kutatásnak nem célja, hogy általános, valamennyi magyar nyelvű online könyvértékelésre érvényes megállapításokat tegyen a deiktikus

személyjelöléssel kapcsolatban, hanem a kutatás sokkal inkább kvalitatív, feltáró igényű, a kutatói korpusz összeállításakor megelégedtem 1-1 általam választott, a Google találati listája alapján népszerű amatőr és professzionális könyvértékelő weboldalnak – mint a korpuszba bekerülő értékelések forrásának – a kiválasztásával. Így az amatőr könyvértékeléseket a moly.hu, míg a professzionálisakat a litera.hu weboldalról gyűjtöttem. A moly.hu esetében a mintavétel időpontjában legnépszerűbb 25 könyv legnépszerűbb (azaz legtöbb „like" reakciót kapott) értékelései kerültek be a korpuszba, míg a litera.hu esetében (mivel itt lényegesen kevesebb értékelés jelenik meg) a mintavétel időpontjától visszafelé számítva a 25 legújabban megjelent kritika. Az így kiválasztott könyvértékeléseket az eredeti szövegformázást megtartva Word formátumban archiváltam. A kutatói korpusz összesen 36 890 token terjedelmű, amelyből az amatőr könyvértékelések összesen 4738, míg a professzionális kritikák 32 152 tokent tesznek ki. Az amatőr könyvértékelések átlagos hossza 190, míg a professzionálisaké átlagosan 1286 token volt.

A korpuszon a szisztematikus kvalitatív elemzéseket a MAXQDA[6] elnevezésű kvalitatív adatelemző szoftverben végeztem. A szoftverbe az internetről archivált könyvértékeléseket Word-formátumban töltöttem fel, a metaadatok között rögzítve a letöltés idejét, forrását, illetve az értékelés hosszát (tokenszámban megadva). A nyelvi anyag elemzése a 2.3. részben kifejtett kutatási kérdések, illetve az első kérdés kapcsán megfogalmazott kvalitatív elemzési szempontok bizonyos fokú egymásra épülését szem előtt tartva több lépésben valósult meg.

Elsőként kódoltam a szövegekben az első és második személyt jelölő nyelvi kifejezéseket (tokeneket). A nyelvi adatok alapján végül 5 fő kódcsoportot hoztam létre az első és második személyt jelölő nyelvi kifejezések azonosítására: az E/1., az E/2. és a T/1. személyjelölések (T/2. egyszer sem fordult elő a korpuszban), valamint az adatok alapján szükséges volt az E/3. és a T/3. személyjelöléseknek is külön kódcsoportot létrehozni, azokra az esetekre, amikor ezek a diskurzuspartner(ek) magázó megjelenítését valósították meg. Valamennyi szám + személy esetében külön kódot hoztam létre a személyjelölés különböző formai lehetőségeinek az annotálására (pl. az E/1. kódcsoporton belül: E/1. személyes névmás, E/1. személyragos igealak, E/1. személyragos főnévi igenév, E/1. birtokos személyjeles nominális), továbbá a T/1. személyen belül a kódok további finomítását szolgálta az inkluzív és az exkluzív referencia külön kódok alatt történő kezelése.

Ezt követő lépésben valamennyi annotált személyjelölő kifejezés esetében konstrukciós elemzést végeztem, amelyhez nagyban támaszkodtam

[6] VERBI Software, *MAXQDA 2020*, software, 2021, maxqda.com.

a Horváth–Simon–Tátrai (2021) által bemutatott annotációs séma alapvető kategóriáira, szükséges volt azonban magának az annotációs eljárásnak az adaptálása a MAXQDA elemzőszoftverre, hiszen az eredeti annotációs protokoll a WebAnno online annotációs felületre (Yimam–Gurevych–Eckart de Castilho et al. 2013; Eckart de Castilho–Újdricza-Maydt–Yimam et al. 2016) lett kidolgozva. Ennek keretei között a személyjelölések annotációs címkéin a MAXQDA szoftvernek az úgynevezett kommentablakában[7] feltüntettem, hogy milyen konstrukcióban fordul elő az adott személyjelölő forma: első vagy második személyhez lehorgonyzott igealakok esetében itt tüntettem fel az igealak elsődleges és másodlagos figuráit, személyes névmás esetében azt, hogy milyen igealak milyen figurájaként dolgozódik ki az adott szereplő a névmással, lehorgonyzott nominális esetén pedig a birtokos referenciapont-szerkezet (lásd Langacker 2008: 83–85) többi szerkezettagját tüntettem fel.

Ezt követően – a személydeixisek által aktivált fogalmi tartományok elemzése céljából – a fent ismertetett kódok, és a kódokhoz kapcsolt kommentek alapján kinyert adatokat elemeztem, mégpedig olyan módon, hogy a személyhez lehorgonyzott igealakok és nominálisok esetén is listákat készítettem, külön feltüntetve az ezekben előforduló igei és főnévi lemmákat, majd ezeken a listákon végeztem szemantikai és gyakorisági elemzéseket. Nem csupán a lemmák jelentését vettem azonban figyelembe, hanem a komplex személyjelölő konstrukció jelentésének a további összetevőit, így például az igei szerkezetek esetében a grammatikai időt vagy az igemódot, illetve a szemantikai szerepek kidolgozását is.

A 2.3. rész C) és D) elemzési szempontjaihoz új kódokat vezettem be, amelyek egyfelől átfedésben álltak a deiktikus személyjelölés fent részletezett kódjaival, másfelől pedig egymással is. Először a C) szemponthoz kapcsolódóan kódoltam a konstrukciókat abból a szempontból, hogy lehorgonyzó vagy reflexív kontextualizálókként funkcionálnak – ekkor azonban már nemcsak egyetlen token, hanem a teljes konstrukció megkapta az adott kódot. Majd végül a D) szempont mentén kódoltam valamennyi személyjelölő konstrukció esetében, hogy azok az elemi mondat D1 dimenziójában valósítják-e meg az előtérbe helyezett folyamat episztemikus lehorgonyzását, vagy pedig az elemi mondat

[7] Megjegyzendő, hogy a szemantikai kidolgozási viszonyokat is jelző konstrukciós elemzésre a WebAnno annotációs felülete jóval alkalmasabb, mint a MAXQDA. Mivel azonban jelen kvalitatív kutatásnak valamennyi további elemzési szempontja, valamint az egyes kódok átfedéseinek a vizsgálata, illetve az adatok kinyerése is jobban kezelhető a MAXQDA-ban – azaz a szoftver a jelen vizsgálat céljaira összességében alkalmasabbnak látszik –, a kutatás ennek a használata mellett döntött.

D3 dimenziójában hajtják végre az előtérbe helyezett elemi jelenet „személyhez kötését", vagyis konceptuális lehorgonyzását.

Így végül valamennyi személyjelölő konstrukció három, egymással átfedésben álló kódot kapott: a személyjelöléshez, a kontextualizáláshoz (metapragmatikai tudatossághoz), valamint a szintaktikai megvalósuláshoz kapcsolódóan. Ezeknek a kódoknak az együttes előfordulási mintázatai, valamint a B) kvalitatív szempont kapcsán említett kiegészítő elemzések rajzolták ki a dolgozat következő részében részletezendő eredményeit, amelyek alkalmasak a második kutatási kérdés (RQ2) megválaszolására.

4. Az empirikus kutatás eredményei

Már a módszertani részben is szó esett róla, hogy a könyvértékelések két típusa közötti legevidensebb különbség az értékelések hossza volt: míg a moly.hu értékelései átlagosan 190,[8] addig a litera.hu kritikái átlagosan 1286 token[9] terjedelműek voltak.[10]

A megnyilatkozót és a befogadót első, illetve második személyként objektiváló deiktikus konstrukciókról általánosságban elmondható, hogy a könyvértékelések terjedelméhez arányítva ezek jóval gyakrabban fordultak elő az amatőr könyvértékelésekben. Míg ugyanis a moly.hu 25 értékelése közül 14-ben 5% fölötti volt az első és második személyű deiktikus nyelvi kifejezések relatív gyakorisága, addig a litera.hu kritikái esetében csupán egyetlen olyan kritika volt, ahol a személyjelölések relatív gyakorisága meghaladta az 5%-ot.

(3) Ez egy lenyűgöző könyv, rengeteg új dolgot **tanultam** általa. Kicsit félve **vágtam bele**, azt **hittem**, száraz olvasmány lesz, de nagyon kellemesen **csalódtam**. Rendkívül olvasmányosan lett megírva,

[8] A minta legrövidebb amatőr könyvértékelése 31, míg a leghosszabb 559 token terjedelmű volt.

[9] A minta legrövidebb professzionális könyvértékelése 556, míg a leghosszabb 1872 token terjedelmű volt.

[10] Tudatában vagyok annak, hogy a korpusz kis mérete csökkenti az eredmények generalizálhatóságát, ám fontos hangsúlyozni, hogy a továbbiakban a különféle deiktikus személyjelölések gyakorisági adatainak értelmezésekor – a különböző hosszúságú értékelések összevethetősége érdekében – mindig az adott értékelés tokenszámához viszonyított relatív gyakorisági adatokkal dolgozom az autentikus következtetések levonása érdekében. Ezen eljárást alkalmazva természetesen tisztában vagyok azzal, hogy nem minden token lehet első vagy második személyhez lehorgonyzó elem (pl. a névelők), de mivel a kutatás nem arra kíváncsi, hogy a potenciálisan személyhez lehorgonyzódó nyelvi elemek milyen arányban vannak első és második személyhez lehorgonyozva, hanem csupán az összevetendő szövegek eltérő hosszát figyelembe véve kíván megállapításokat tenni a különféle deiktikus személyjelölések előfordulási gyakoriságáról, így adekvátnak tartom az adatok itt körvonalazott normalizálását.

> példákkal, történetekkel alátámasztva. Nem **vagyok** túl jártas a pszichológiában, nem is a **kedvenceim** az önsegítő könyvek. Ez azonban tetszett. Nem volt olyan fejezet amiben ne **fedeztem volna fel** egy-egy **ismerősömet**, vagy akár **magamat**. Közelebb **kerültem** a válaszokhoz, **önmagamhoz**, a családhoz, a barátokhoz.
> Bátran **ajánlom** mindenkinek. **Örülök**, hogy ekkora népszerűségnek örvend ez a könyv, mert így több emberhez eljut az üzenet, és talán lesz változás egyszer..:)[11]

A (3) példa egy teljes könyvértékelés a moly.hu-ról (Orvos-Tóth Noémi *Örökölt sors* című könyvéről) – ebben volt a legmagasabb a személyjelölő konstrukciók relatív gyakorisága (11,54%). A példában kiemeléssel jelölt valamennyi személydeiktikus konstrukció az értékelő megnyilatkozót objektiválja a referenciális jelenet szereplőjeként (E/1.-ként), ami a vizsgált mintában szintén az amatőr könyvértékelések sajátosságának bizonyult. Az is megfigyelhető továbbá, hogy a megnyilatkozó szinte az összes elemi jelenetben objektiválódott, vagyis alig akad olyan elemi jelenet, amely ezáltal ne járult volna hozzá igen hangsúlyozottan a referenciális jelenetben való társas tájékozódás deiktikus centrumának az interszubjektív azonosíthatóságához.

A professzionális kritikákra ezzel szemben nem volt jellemző a (3)-hoz hasonló mintázat, vagyis az a konstruálási eljárás, hogy a megnyilatkozó saját magát szinte minden elemi jelenetben (azaz szinte minden tagmondatban) objektiválja személydeixisekkel. Annak ellenére sem, hogy egyes professzionális értékelésekben az abszolút elfordulási adatokat tekintve igen sok (akár 60, illetve 49 darab) a megnyilatkozót vagy a befogadót megjelenítő személyjelölő konstrukció szerepelt – erre mutat rá a személyjelölések terjedelemhez viszonyított igen alacsony, 5% alatti relatív gyakorisága. A továbbiakban azt fejtem ki, hogy milyen kvalitatív tendenciák húzódnak a személydeixisek gyakorisági adatainak a hátterében.

4.1. A deiktikus személyjelölés diszkurzív mintázatai

Az első és második személyű személydeixisek közül mind az amatőr, mind a professzionális könyvértékelések az első személyű személyjelöléseket részesítették előnyben, ugyanis a teljes vizsgálati mintában mindösszesen 4 olyan konstrukció fordult elő, amelyben a diskurzuspartner E/2. személyű tegező formával, „te”-ként volt megjelenítve.[12] Mind a négy konstrukció az amatőr könyvértékelésekben

[11] https://moly.hu/ertekelesek/4192613, 2021.10.17.

[12] A diskurzuspartnerek T/2. személyű objektiválása egyetlen alkalommal sem valósult meg a kutatói korpuszban.

fordult elő, azokon belül is abban a mezoszintű szerkezeti egységben, amelyben a megnyilatkozó – a pozitív vagy negatív értékítélet explicit, direkt kifejtése után, annak mintegy következményeként – megfogalmazta az értékelés olvasójának a jövőbeli cselekedeteire irányuló ajánlását, azaz hogy a befogadó a javaslata szerint olvassa el vagy ne olvassa el az értékelt könyvet:

(4) Addig viszont érdemes lesz olvasni, ha valami kellemesen pörgős, különösebben mély tartalom nélküli, egyszeri párórás kikapcsolódásra **vágysz**.[13]

Említést érdemel továbbá, hogy a litera.hu-n megjelenő kritikák műfaji sajátosságának tűnik, hogy az elemzett 25-ből 16 kritika paratextusjellegű (lásd Ballagó megj. e.) bevezetőjének a záró mondata rendre az (5) mintája alapján volt megkonstruálva:

(5) Melhardt Gergő kritikáját **olvashatják** Mesterházi Mónika Nem félek című kötetéről.[14]

A litera.hu kritikái esetében tehát két különböző megnyilatkozó deiktikus centrumának, azon belül szociokulturális szituáltságának a működése vált azonosíthatóvá: a 3–4 soros bevezető első mondata a kritikából kiemelt idézet, majd ezt követte a szerkesztőségtől mint megnyilatkozótól származó, (5) példával szemléltetett kontextualizáló szerepű mondat, amely a befogadókat T/3. személyű magázó igealakokkal jelenítette meg. Ezekben a konstrukciókban a diskurzuspartnerek a BEFOGADÁS, MEGÉRTÉS fogalmi tartományait aktiváló temporális folyamatok elsődleges figurájaként dolgozódtak ki. Ugyanakkor a magázáshoz kapcsolódó szociokulturális konvenciók révén egyúttal megkonstruálódott a megnyilatkozónak (a diskurzus lebonyolításáért felelős szerkesztőségnek) a diskurzuspartnerek (a litera.hu olvasói) felé irányuló távolságtartó viszonyulása, illetve nagyobb interperszonális távolsága.

Az online könyvértékelésekben előforduló első és második személyű, vagyis a közös figyelmi jelenet szereplőit jelölő személyjelölések lényegi többségét azonban az első személyű deiktikus konstrukciók alkották, így a továbbiakban ezek mintázatairól lesz szó.

A moly.hu könyvértékeléseiben a T/1.-hez képest az E/1. személyjelölések egyértelmű dominanciája volt a jellemző. A mintában szereplő 25 amatőr könyvértékelés közül ugyanis 22-ben az összes előforduló első vagy második személyű személy-

[13] https://moly.hu/ertekelesek/4751608, 2021.10.17.

[14] https://litera.hu/magazin/kritika/te-meg-a-vilag-meg-en.html, 2021.10.17.

jelölés legalább 50%-a E/1. személyű volt, ezen belül 9 értékelés pedig kizárólag E/1. személyjelölést tartalmazott. Az amatőr könyvértékelések első személyű deiktikus konstrukcióinak a gyakorisági adatait az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. Az első személyű személyjelölések gyakorisága az amatőr könyvértékelésekben[15]

E/1. amatőr értékelésekben			T/1. amatőr értékelésekben	
abszolút gyakoriság	relatív gyakoriság		abszolút gyakoriság	relatív gyakoriság
2	100	amatőr_ért_1	0	0
3	100	amatőr_ért_2	0	0
3	100	amatőr_ért_3	0	0
8	73	amatőr_ért_4	3	27
0	0	amatőr_ért_5	1	100
15	63	amatőr_ért_6	9	37
9	100	amatőr_ért_7	0	0
9	100	amatőr_ért_8	0	0
4	57	amatőr_ért_9	3	43
0	0	amatőr_ért_10	1	100
11	92	amatőr_ért_11	1	8
7	100	amatőr_ért_12	0	0
3	75	amatőr_ért_13	0	0
20	100	amatőr_ért_14	0	0
2	100	amatőr_ért_15	0	0
7	78	amatőr_ért_16	2	22
12	100	amatőr_ért_17	0	0
0	0	amatőr_ért_18	0	0
20	83	amatőr_ért_19	4	17
7	88	amatőr_ért_20	1	12
9	75	amatőr_ért_21	2	17
13	100	amatőr_ért_22	0	0
38	95	amatőr_ért_23	2	5
8	100	amatőr_ért_24	0	0
11	73	amatőr_ért_25	2	13

[15] Az 1. és 2. táblázatban a relatív gyakoriságot tartalmazó oszlopok azt mutatják, hogy az adott könyvértékelésben szereplő összes első vagy második személyű személyjelöléshez viszonyítva milyen gyakran, azaz hány százalékos arányban fordult elő az adott személyjelölő forma. A kiemelések a minimum 50%-os relatív gyakoriságot jelzik. Azokban az esetekben, ahol egy adott értékelés tekintetében az E/1. és a T/1. személyjelölések relatív gyakoriságai összeadva kevesebb mint 100%-ot mutatnak, ott értelemszerűen nemcsak első, hanem második személyt jelölő deiktikus konstrukciók is előfordultak, amelyek gyakorisági adatait viszont nem tüntetik fel a táblázatok.

Az amatőr értékelésekre jellemző volt, hogy a megnyilatkozó a könyvértékelést az értékelt könyv befogadásának a személyes (perszonális) narratívájaként konstruálta meg. Ez azt jelentette, hogy az értékelés időben egymást követő események soraként konstruálódott meg, mégpedig olyan események soraként, amelyek szereplőjeként a megnyilatkozó saját korábbi énje vált referenciálisan azonosíthatóvá az E/1. személyjelölő konstrukciók révén.

(6) A könyv nagy részében – ami **számomra** meglepő volt, több auschwitzi „élménybeszámolóra" **számítottam**. Viszont ez a része sem zavart egyáltalán. Nagyon sok történetben **magamra ismertem**, olvasás közben Edith szavait **mantráztam magamnak**, hogy **én** is **tovább tudjak lépni** azokon, amiken a betegeinek sikerült. Hatalmas élmény volt olvasni ezt a könyvet, de lelkileg nem **álltam** még rá **készen**.[16]

A (6) példa azt szemlélteti, hogy az amatőr könyvértékelésekben a megnyilatkozó az E/1. személydeiktikus kifejezésekkel saját múltbeli énjét[17] mint tudati folyamatokkal, ismeretekkel, diszkurzív elvárásokkal rendelkező, megértő tevékenységet folytató szubjektumot jelenítette meg a referenciális jelenet szereplőjeként. Ugyanakkor ezzel a konstruálási eljárással a megnyilatkozó saját magát szociokulturális létezőként is objektiválta, aki egy interszubjektív (szocio)kulturális viszonyrendszer keretei között valósítja meg a referenciális jelenetben ábrázolt tevékenységet, vagyis az értékelt könyv mint kulturális produktum befogadását. Mindennek eredményeként a deiktikus személyjelölés E/1. konstrukciói hozzájárultak ahhoz, hogy az értékelt könyvvel kapcsolatos ismeretek értékelő jellegű megosztása a megnyilatkozó személyes narratívájaként, vagyis egyéni befogadói élményeként, perszonálisan legyenek megkonstruálva. Azaz olyan módon, hogy a megnyilatkozó saját szociokulturális kiindulópontjának a működését a referenciális jelenetben történetként konstruálja meg.

Az 1. táblázat mutatja, hogy – ugyan az E/1.-nél ritkábban, de mégis – láthatunk példát T/1. személyjelölésre is a moly.hu értékeléseiben. Ezen T/1. személydeixisek egy részének a konstruálásban betöltött funkciója összhangban áll azzal a fenti magyarázattal, amely szerint az amatőr értékelésekre jellemző volt, hogy az értékelt könyv befogadását személyes narratíva keretei között jelenítették meg. A T/1. konstrukciók egy része ugyanis a személyjelölésnek azt az exkluzív olvasatát kínálta fel, amely szerint a megnyilatkozó és a történetben egyébiránt

[16] https://moly.hu/ertekelesek/4771357, 2021.10.17.

[17] Az igealakok ugyanis nem csupán deiktikus személy-, hanem deiktikus időjelölést is megvalósítanak.

harmadik személyként is objektivált szereplő konstruálódott meg „mi”-ként a narratíva adott pontjain.

(7) az esti szokásos Grimm és egyéb mesefelolvasás helyett ezt vettem elő. Hát megbabonázta [ti. a megnyilatkozó húgát]. Engem is. Hihetetlenül olvasmányos, érdekes rögtön az első oldaltól kezdve. Onnan persze nem volt menekvés, minden este **végeznünk kellett** egy fejezettel (hosszúak ám a fejezetek!). Addigra megjelent a második része is, azzal **folytattuk.** A többit már egyedül olvasta, és mára nagy könyvfaló lett ő is. […] Egyébként miután **elolvastuk,** bevittem az iskolába[18]

A (7) esetében a megnyilatkozó és annak húga vált referenciálisan azonosíthatóvá a kiemelt T/1. személydeiktikus konstrukciók révén. Vagyis a T/1. itt olyan exkluzív többességet jelenített meg, amelynek nem tagja a diskurzuspartner (vagyis az értékelés befogadója), hiszen ő nem volt szereplője annak a személyesen átélt történetnek, amely az értékelt kulturális produktum múltbeli befogadásáról szól.

Az amatőr könyvértékeléseknek azonban nem valamennyi T/1. személydeixisére voltak jellemzőek a fent leírtak. Bizonyos esetekben a T/1. konstrukcióval az értékelő az inkluzív olvasatot kezdeményezte, ahogy azt a (8) példa szemlélteti.

(8) Pedig a Dűne minden olvasóban megindít valamit, akkor is, ha éppen nem érdekli a sci-fi irodalom – ha már **átharcoltuk magunkat** ezen a különös, látomásszerű mesén, hát igenis **ragadjuk meg** a gallérjánál, és **rázzunk ki** belőle minél több érdekes kapaszkodót és motívumot.[19]

Ebben az esetben annak lehetünk tanúi, hogy a T/1. inkluzív referenciája révén a könyvértékelő egyfajta általános befogadói tapasztalást, illetve értékelést tett hozzáférhetővé, azaz saját egyéni tapasztalatát generalizálta, és azt valamennyi olvasó, köztük a konkrét diskurzuspartner, az értékelés befogadójának a (szocio)kulturális kiindulópontjából is feldolgozható tapasztalatként tette hozzáférhetővé. Így ez a konstruálási eljárás ugyancsak egyfajta perszonális jelleget eredményezett, más karakterűt azonban, mint az E/1. személyű narratívaként megkonstruált értékelés, illetve befogadói tapasztalás esetén. Ezzel az eljárással a megnyilatkozó jelentősen rokonította az amatőr könyvértékelés személyességét a professzionális könyvértékelések személyességével.

Az amatőr értékelésekkel ellentétes módon ugyanis a professzionális kritikákra az első személyű személyjelölések között a T/1. személydeiktikus

[18] https://moly.hu/ertekelesek/321541, 2021.10.18.

[19] https://moly.hu/ertekelesek/4266308, 2021.10.18.

konstrukciók dominanciája volt jellemző a vizsgált mintában. A 25 professzionális kritikából ugyanis 16-ban az adott kritikában előforduló összes személyjelölés minimum 50%-a T/1. volt, ahogyan arra a 2. táblázat kiemelései is ráirányítják a figyelmet.

2. táblázat. Az első személyű személyjelölések gyakorisága a professzionális kritikákban

E/1. prof. értékelésekben			T/1. prof. értékelésekben	
abszolút gyakoriság	relatív gyakoriság		abszolút gyakoriság	relatív gyakoriság
0	0	profi_ért_1	0	0
2	20	profi_ért_2	7	70
19	79	profi_ért_3	4	17
12	71	profi_ért_4	4	24
8	44	profi_ért_5	10	56
0	0	profi_ért_6	0	0
1	8	profi_ért_7	10	83
7	33	profi_ért_8	14	67
24	86	profi_ért_9	4	14
1	25	profi_ért_10	2	50
2	40	profi_ért_11	2	40
2	29	profi_ért_12	4	57
23	47	profi_ért_13	25	51
21	35	profi_ért_14	39	65
2	10	profi_ért_15	18	86
8	57	profi_ért_16	5	36
0	0	profi_ért_17	1	50
2	33	profi_ért_18	3	50
0	0	profi_ért_19	5	83
4	36	profi_ért_20	7	64
2	29	profi_ért_21	4	57
5	100	profi_ért_22	0	0
13	76	profi_ért_23	3	18
5	19	profi_ért_24	21	81
0	0	profi_ért_25	3	100

A professzionális kritikák közül az összes T/1. személyjelölést tartalmazó kritika között 17 olyan kritika volt, amelyekben valamennyi T/1. személyű deiktikus kifejezés egyértelműen az inkluzív olvasatot kínálta fel a kritika befogadói számára.

A vizsgált minta tekintetében jellemző volt, hogy ezen T/1. konstrukciók révén a megnyilatkozó saját egyedi befogadói tapasztalatától elvonatkoztatva, az értékelt kulturális produktum mindenkori befogadójának a generikus tapasztalataként tette hozzáférhetővé az értékelt irodalmi alkotás befogadásának a folyamatát, az értékelés diszkurzív sémájának a keretei között.

(9) Leli, aki lehetne a regény központi szereplője is, sokkal inkább csak viszonyítási pontként jelenik meg a sok szereplő közül. Gyakran **viszszatérünk** hozzá, az ő értelmezésén keresztül **értjük meg** a családot, ő fogja össze hol teljesen objektívan, hol pedig a saját szűrőjén keresztül nézve a családja krónikáját.[20]

A (9) példa azt szemlélteti, hogy a megnyilatkozó a T/1. inkluzív referenciájú igei konstrukciókkal az értékelt kulturális produktum befogadásának a folyamatát a diskurzuspartnerrel végzett közös tevékenységként, mégpedig közös megértő tevékenységként jeleníti meg. Az is lényeges ugyanakkor, hogy ez a közösen végzett tevékenység aktív, éppen zajló folyamatként, vagyis a kritikabefogadás pillanatában közösen végzett tevékenységként van megjelenítve (lásd a jelen idejű igealakokat). Mindez együttesen azt eredményezi, hogy az amatőr könyvértékelések jellegadóan E/1. múlt idejű igei szerkezetekkel megkonstruált perszonális narratíváihoz képest a professzionális könyvértékelések által létrehozott személyesség eltérő karakterű.[21] Míg ugyanis az E/1. narratívák azért személyesek, mert a megnyilatkozó egyéni, illetve egyedi befogadói tapasztalatát teszik hozzáférhetővé, addig a professzionális kritikák deiktikus személyjelölést tartalmazó részei azért perszonálisabbak (mint a harmadik személyű topikokat működtető részek), mert T/1. személyben a közös megértés aktív folyamatát konstruálják meg. Ezáltal pedig az irodalmi alkotás mindenkori befogadójának a generikus (vagyis az egyedi, illetve egyszeri befogadói tapasztalattól elvonatkoztatott, valamennyi olvasó által átélhető) befogadói élményeként jelenítik meg ezt az ily módon közös tapasztalatot.

A professzionális kritikákban azonban előfordultak olyan T/1. személyjelölő konstrukciók is, amelyek a fentiekhez képest némiképp másként működtek. Ezek ugyanis konvencionálisan felkínálják a T/1. úgynevezett „királyi többes”-ként való olvasatát: azt, hogy a többességre való referencia mégsem egy valódi

[20] https://litera.hu/magazin/kritika/en-a-csaladom-torteneteben.html, 2021.10.18.

[21] Ennek a megállapításnak az érvényességét a későbbiekben szükséges lesz empirikusan is tesztelni egy olyan kérdőíves vagy a kérdőívet interjúval kombináló felmérés keretei között, amely a laikus befogadók személyességértelmezéseire kérdez rá.

többességet, hanem csupán kizárólag a megnyilatkozót tegye interszubjektíven azonosíthatóvá a referenciális jelenetben.

(10) Mindez Simon Katalinnak, a Buda várostörténeti atlasza II. kötete (1686-1848) szerzőjének, **ismételjük,** semmi többlet erőfeszítéssel nem járt volna.[22]

A (10) példa azt is mutatja, hogy ezek a „királyi többes" olvasatát potenciálisan felkínáló T/1. konstrukciók jellemzően önálló elemi jelenetként megkonstruált reflexív kontextualizálók részeiként fordultak elő, olyan igékkel, amelyek a megnyilatkozónak a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételéhez való reflexív viszonyulását jelzik (vö. 4.3.). A T/1. konstrukcióknak azonban éppen a fent bemutatott generikus, inkluzív referenciája miatt a (10) példával szemléltetett „királyi többes" olvasata igen erőteljesen megkérdőjelezhető. Hiszen a T/1. értelmezhető úgy is, hogy – akárcsak a kritika más pontjain – a kritika olvasójával közösen, együttesen végzett konstruáló tevékenység hozzáférhetővé tételéről, a közös kognitív tevékenység kezdeményezéséről van szó.

Az egyik professzionális kritika – a Nagy Gabriella, a litera.hu főszerkesztője által írt Esterházy-kritika – esetében azonban megvalósult a T/1. tipikusabb exkluzív olvasata is. Itt ugyanis a megnyilatkozó egy igen konkrétan körülhatárolható többességet, a litera.hu szerkesztőségét objektiválta T/1. személyként:

(11) 2020. július 14-én, Esterházy Péter halálának negyedik évfordulóján **elindítjuk Újraolvasónapló-sorozatunkat**. Mostantól minden évben kétszer, az író halálának és születésének napján Esterházy Péter emléke előtt az író könyveinek újraolvasásával **tisztelgünk.**[23]

Ez a fajta konstruálási eljárás az amatőr könyvértékelésekben nyilvánvalóan nem valósulhatott meg, hiszen a moly.hu esetében nem egységes szerkesztésen átesett értékeléseket közölnek, hanem épphogy bármely internethasználó bármikor új könyvértékeléssel bővítheti a weboldal értékeléseinek a gyűjteményét (lásd Ballagó megj. e.). Ugyanakkor míg a (11) példára tekintve az *elindítjuk Újraolvasónapló-sorozatunkat* konstrukció T/1. személyjelölő formái tekintetében viszonylag egyértelmű, addig az *újraolvasásával tisztelgünk* esetében már kérdéses, hogy az igealakkal megjelenített folyamat (a tisztelgés) mennyire lehet sikeres, ha itt is fenntartjuk a T/1. exkluzív olvasatát.

[22] https://litera.hu/magazin/kritika/fontos-konyvrol-froccsok-kozott.html, 2021.10.18.

[23] https://litera.hu/magazin/kritika/keresem-a-szavakat.html, 2021.10.18.

Végül, amikor E/1. személyjelölések fordultak elő a professzionális kritikákban – a 2. táblázat mutatja, hogy azért erre is találunk példát, még ha a vizsgálati mintában jellemzően nem is ez volt a domináns első személyű személyjelölés –, akkor bizonyos szempontból hasonló konstruálási mód vált megfigyelhetővé, mint az amatőr könyvértékelésekben. A megnyilatkozó ugyanis az E/1. személydeixisek révén az értékelt kulturális produktum befogadásának az egyéni, személyes tapasztalatát tette hozzáférhetővé.

(12) Amennyiben mint egészről **kellene számot adnom** a kötetről, s nem csak egyes eljárásairól, vonulatairól, ahogyan azt az eddigiekben **tettem,** annyiban nehéz helyzetben **lennék.** A primer **olvasatom** az lenne, hogy [...][24]

A (12) példa azonban rámutat arra is, hogy a professzionális kritikáknak ez az E/1. személy révén megvalósuló személyessége abban különbözik az amatőr értékelések személyességétől, hogy itt egyfelől az egyéni befogadás nem egy múltbeli történet elbeszéléseként jelenik meg, hanem egy éppen zajló, jelen idejű folyamatként (vö. az inkluzív, generikus referenciájú T/1. személyű, jelen idejű igei szerkezetei). Másfelől ezzel szoros összefüggésben hozzáférhetővé válik a megnyilatkozónak a saját diszkurzív szerepéhez (azaz saját kritikusi szerepéhez mint a konstruálás kiindulópontjához) való reflexív viszonyulása is. Fontos továbbá kiemelni, hogy a (12)-ben az első személyű személyjelölések – mint az összes korábbi példában úgyszintén – az elemi mondatok konstruálásakor a figyelem előterébe helyezett elemi jelenet konceptuális lehorgonyzását jelöletlenül, azaz a mondat Imrényi (2017)-féle D1 dimenziójában valósították meg.

(13) **én** most mégsem ebbe az irányba **szeretnék** gravitálni[25]

Ehhez képest azonban a (13), szintén professzionális kritikából származó példában az elemi jelenet konceptuális lehorgonyzása – elsősorban az E/1. személyes névmás szórendi pozíciójából, továbbá az elsődleges figura kettős nyelvi kidolgozásából adódóan – az elemi mondat kontextualizáló hálózatrészében, vagyis az Imrényi (2017) által D3-nak nevezett dimenziójában valósult meg.

[24] https://litera.hu/magazin/kritika/jatek-nem-meditativ-elmeny.html, 2021.10.18.

[25] https://litera.hu/magazin/kritika/nadas-peter-anakronisztikus-okofilozofiaja.html, 2021.11.08.

4.2. A deiktikus személyjelölés konstrukciói mint szimbolikus forma-jelentés párok

A dolgozat az alábbiakban azt fejti ki, hogy a korábban megismert, diszkurzív mintázatba rendeződő, korpuszban azonosított személyjelölések milyen grammatikai konstrukcióban fordultak elő. Mivel – a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti háttérfeltevéseit érvényesítve – a kutatás a konstrukciókat szimbolikus forma-jelentés párokként fogja fel (pl. Langacker 1987), a kutatási kérdéseknek megfelelően egyúttal azt is megvizsgálja, hogy a személyjelölés konstrukciói milyen fogalmi tartományokat aktiválnak a korpuszban szereplő amatőr, illetve professzionális online könyvértékelésekben.

A vizsgált korpusz tekintetében az a megállapítás tehető, hogy az annotált személyjelölések túlnyomó többsége igei konstrukcióban fordult elő, ami a magyar nyelvű személyjelölés grammatikai lehetőségeit figyelembe véve egyáltalán nem meglepő eredmény. Ez azt jelentette, hogy a korpuszban előforduló, jellegadóan első személyű személyjelölések 83%-a igei konstrukcióban, míg a további 17%-a nominális szerkezet részeként (azaz birtokos referenciapont-szerkezet személyhez lehorgonyzott szerkezettagjaként) valósult meg. Jóval többet elmond a vizsgált nyelvi anyagról ezeknek a szerkezeteknek a részletesebb elemzése.

Mint arról a 4.1. részben már szó esett, az E/1. személyjelölés a laikus olvasók által írt, személyes narratívaként megkonstruált amatőr könyvértékeléseket jellemezte elsődlegesen. Az amatőr értékelések E/1. igei szerkezetei jórészt az igei személyrag révén valósítottak meg deiktikus személyjelölést. E szerkezetek egy számottevő részében azonban a megnyilatkozó E/1. személyes névmás, illetve annak paradigmatikus alakjai segítségével is azonosíthatóvá tette önmagát referenciálisan.

(14a) **Igyekeztem én**, de csak nem akart a könyv visszaszólni, ha megválaszoltam egy-egy kérdést kiabálhattam akármennyit.[26]

(14b) olvasás közben Edith szavait **mantráztam magamnak**, hogy **én is tovább tudjak lépni** azokon, amiken a betegeinek sikerült.[27]

A (14a) *igyekeztem én,* illetve a (14b) *én is tovább tudjak lépni* kiemelése azt szemlélteti, hogy az amatőr könyvértékelések történetként megkonstruálódó személyes értékeléseiben nem volt példa nélküli az, hogy az igei folyamat elsődleges figurájaként a megnyilatkozó nem csupán az igei személyraggal, hanem

[26] https://moly.hu/ertekelesek/4768349, 2021.11.06.

[27] https://moly.hu/ertekelesek/4771357, 2021.11.06.

egyúttal személyes névmással is objektiválta saját magát mint a jelenet szereplőjét. Ezzel az egyedítő művelettel (az igei folyamat trajektorának kettős nyelvi kidolgozásával) a megnyilatkozó igen erőteljesen arra irányította a figyelmet,[28] hogy az értékelt könyv befogadásához kapcsolódó mentális folyamatoknak ő, illetve az ő múltbeli énje a végrehajtója. A (14b) *mantráztam magamnak* szerkezetében pedig arra láthatunk példát, hogy az igével ábrázolt folyamatnak nem csupán a trajektoraként (lásd az E/1. igei személyragot), hanem a landmarkjaként (lásd *magamnak*) is a megnyilatkozó objektiválódott (vö. Tolcsvai Nagy megj. e.). Ugyanakkor szükséges megemlíteni, hogy az esetek többségében,[29] amikor a megnyilatkozó az igei folyamat másodlagos figurájaként konstruálódott meg a személyes névmás révén, jellemzően nem ő volt az elsődleges figura is:

(15) Érdekesek voltak **számomra** azok a részek, hogy Kya kislányként hogyan birkózik meg a világgal[30]

A (15)-höz hasonló szerkezetekben a folyamatnak egy olyan figurájaként vált azonosíthatóvá a megnyilatkozó, amely esetében az implicit jelentésképzésben rejlő potenciált kihasználva a megnyilatkozónak nem feltétlenül lett volna szükséges a sikeres megértés érdekében objektiválnia is saját magát.

A személyjelölések grammatikai jellege mellett azonban azt is szükséges megvizsgálni, hogy az E/1. igei szerkezetek milyen fogalmi tartományokat hoztak működésbe, és ebben a tekintetben volt-e tendenciaszerű eltérés a könyvértékelések két típusa között. A 3. és a 4. táblázat azt foglalja össze, hogy melyek voltak a leggyakoribb igei lemmák, amelyek E/1. személyű igei szerkezetben jelentek meg az amatőr, illetve a professzionális értékelésekben.

[28] A figyelemirányító szerephez a (14a) kiemelt része esetében hozzájárul az inverzió is.

[29] Az E/1. személyes névmások közül az amatőr könyvértékelésekben a személyes névmással megjelenített szereplő a 42-ből 32 esetben (76%) az igei folyamat landmarkjaként, míg 10 esetben (24%) az igei folyamat trajektoraként konstruálódott meg. Az arányok egyébiránt nagyjából hasonlóak voltak a professzionális könyvértékelésekben is: itt a 22 E/1. személyes névmásból 14 (64%) az igei folyamat landmarkjaként, míg 6 (27%) a trajektoraként jelenítette meg a megnyilatkozót, amelyen felül az E/1. személyes névmás további 2 esetben birtokos referenciapontként jelent meg.

[30] https://moly.hu/ertekelesek/3771183, 2021.11.06.

3–4. táblázat. Az E/1. igei szerkezetekben előforduló leggyakoribb igék[31]

Amatőr	
lemma	gyakoriság
szeret	7
imád	5
tud	5
gondol	4
mond	4
tart	4
csalódik	3
érez	3
ért	3
hisz	3
lát	3
olvas	3
számít	3
újraolvas	3

Professzionális	
lemma	gyakoriság
tart	8
mond	5
elolvas	4
érez	4
ért	4
gondol	4
van	4
említ	3
lát	3

Az amatőr könyvértékelésekben összesen 149 darab E/1. személyű igei szerkezet fordult elő, ezekben 90 különböző igei lemma szerepelt, amelyek közül a 3. táblázat a 14 leggyakoribbat tünteti fel. Ehhez képest a professzionális kritikákban összesen 112 darab E/1. személyű igei szerkezet fordult elő, ezekben 75 különböző igei lemma szerepelt, amelyek közül a 4. táblázat a 9 leggyakoribbat tünteti fel.

A két táblázatot összevetve a legfontosabb különbség a könyvértékelések két típusa között, hogy az amatőr értékelésekben a leggyakoribb E/1. személyű igei szerkezetek az ÉRZELEM kategóriájához tartozó fogalmi tartományokat aktiváltak: *szeret* (7), *imád* (5), továbbá *csalódik* (3) és *érez* (3). Ehhez képest a professzionális kritikákban az ÉRZELEM kognitív kategóriája csupán egyetlen gyakori ige, az *érez* (4) esetében vethető fel, ezt a 4 diszkurzív előfordulást megvizsgálva azonban láthatjuk, hogy ezek a megnyilatkozónak inkább az értékelő, mintsem az érzelmi attitűdjének a kifejezésre juttatásához kapcsolódtak (pl. *az idetartozó szövegeket kevésbé érzem – jobb szó híján – sikerültnek*[32]). A további leggyakoribb E/1. személyű igék mindkét csoport esetében hasonló jelentéstartományokat aktiváltak: a GONDOLKODÁS, KÉPESSÉG (*tud* (5), *gondol* (4) *tart* (4), *ért* (3), *hisz* (3),

[31] A fejezet táblázatai csupán azokat az igei lemmákat tartalmazzák, amelyek az amatőr vagy a professzionális könyvértékelésekben legalább háromszor előfordultak E/1., illetve T/1. személyű lehorgonyzott igei szerkezetek részeként, továbbá csak azokat a főnévi lemmákat, amelyek legalább kétszer előfordultak E/1., illetve T/1. személyű lehorgonyzott nominális szerkezetek részeként.

[32] https://litera.hu/magazin/kritika/jatek-nem-meditativ-elmeny.html, 2021.11.06.

számít (3), illetőleg *tart* (8), *ért* (4), *gondol* (4)), valamint a MONDÁS (*mond* (4), illetve *mond* (5), *említ* (3)) és az ehhez szorosan kapcsolódó MEGÉRTÉS (*olvas* (3), *újraolvas* (3), *lát* (3)[33], illetve *elolvas* (4), *lát* (3)) fogalmi tartományait hozták működésbe (vö. Horváth–Tátrai megj. e.).

Az E/1. igei szerkezetek által aktivált szemantikai tartományok szempontjából tehát a korpusz amatőr könyvértékelései esetében jellemző volt az ÉRZELEM fogalmi kategóriáját működésbe hozó folyamatoknak az ábrázolása. Ebből azonban még nem feltétlenül következik az amatőr könyvértékelések E/1. igei konstrukcióinak a nagyobb fokú személyessége, hanem inkább a perszonális jelleg és az ÉRZELEM fogalmi tartományának a gyakori együttállása emelhető ki, ezen együttállás tipikalitásának a megállapítása azonban további kutatást igényel.

Míg az E/1. igei szerkezetek az amatőr könyvértékelésekre, addig a T/1. igei szerkezetek a professzionális kritikákra voltak jellemzők. Ezek tipikusan az igei személyrag segítségével valósítottak meg deiktikus személyjelölést, ám az E/1. igei szerkezetekhez képest ritkább volt az igei folyamat szereplőinek a személyes névmással történő objektiválása. Amennyiben ez utóbbi mégis megvalósult, az inkluzív „mi"-ként megkonstruált szereplők jellemzően az igével ábrázolt folyamat landmarkjaként dolgozódtak ki.

(16) Időnként húsbavágó, honnan tud **rólunk** ennyit ez a narrátor[34]

A (16) példa azt szemlélteti, hogy amikor a professzionális kritikákban a személyes névmással megjelenített „mi" az ige másodlagos figurájaként objektiválódott a mondatkonstrukcióban, akkor az elsődleges figura szerepét jellemzően nem ugyanez a „mi", hanem valamely harmadik személyben megjelenített szereplő, jelen esetben *a narrátor* töltötte be (vö. a (14b) példával).

A T/1. igei konstrukciók által leggyakrabban aktivált fogalmi tartományokat illetően az a megállapítás tehető, hogy az amatőr könyvértékelésekben előforduló csupán 23 darab T/1. igei szerkezet között nem volt egyetlen olyan igei lemma sem, amely kettőnél többször fordult volna elő. Így a T/1. igei szerkezetben előforduló leggyakoribb igék táblázatos szemléltetésének csak a professzionális könyvértékelések esetében van értelme. A professzionális kritikákban összesen 135 darab T/1. személyű igei szerkezet fordult elő, ezekben 79 különböző igei lemma szerepelt, amelyek közül az 5. táblázat a 7 leggyakoribbat tünteti fel.

[33] A diszkurzív megvalósulásokban a MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora fordult elő.

[34] https://litera.hu/magazin/kritika/csodalkozik-hogy-csodalkoznak.html, 2021.11.06.

5. táblázat. A T/1. igei szerkezetben előforduló leggyakoribb igék

Professzionális	
lemma	**gyakoriság**
olvas	14
találkozik	9
lát	8
tud	6
mond	4
megismer	3
néz	3

A táblázatban láthatjuk, hogy a professzionális könyvértékelések T/1. igei konstrukcióiban előforduló leggyakoribb igék szinte kivétel nélkül mind a MEGÉRTÉS kognitív kategóriájához kapcsolódó fogalmi tartományokat aktiválták. A 14 alkalommal előforduló *olvas* ige jól szemlélteti, hogy ez a professzionális kritikáknak mely műfaji sajátosságával függ össze: azzal, hogy a megnyilatkozó kritikus egyfelől rendre az értékelt kulturális produktum mindenkori olvasójának a befogadói élményét teszi hozzáférhetővé, másfelől ezt közös tevékenységként, az aktuális partnerrel együttesen végzett befogadói tevékenységként ábrázolja. Ezt erősíti továbbá, hogy az *olvas* igének mind a 14 szóban forgó előfordulása jelen idejű volt, amely 11 esetben deontikus modalitással társult *(olvashatjuk).* Az 5. táblázat további igei lemmáinak többsége – vagyis a *találkozik* (9), a *lát* (8), a *megismer* (3) és a *néz* (3) igék – az *olvas*-hoz hasonlóan ugyancsak a MEGÉRTÉS kategóriájához tartozik.[35] Ezen felül a *tud* (6) a GONDOLKODÁS, KÉPESSÉG, míg a *mond* (4) értelemszerűen a MONDÁS kategóriáit aktiválják. Szembetűnő tehát, hogy a professzionális kritikák leggyakoribb igéi a befogadó tevékenységhez, a deiktikus személyjelölés révén pedig virtuálisan közösen végzett befogadó tevékenységhez kapcsolódó fogalmi tartományokat aktiválnak, ezzel is megkülönböztetve a professzionális kritikák személyességét az amatőr könyvértékeléseknek az elsősorban az ÉRZELEM kategóriája köré szerveződő személyességével.

Míg azonban az igealakok esetében a viszonylag nagy változatosság mellett is megfigyelhető volt bizonyos igék, és ezzel összefüggésben bizonyos fogalmi tartományok gyakoribb aktiválása, addig a deiktikus személyjelölést megvalósító birtokos referenciapont-szerkezetekről már nem mondható el ugyanez. Itt ugyanis a korpuszban szinte alig akadt egy-egy olyan főnévi lemma, amely kétszer is

[35] Az igei alapjelentésük alapján nem ide kapcsolódó *találkozik,* illetve *lát* és *néz* igék diszkurzív megvalósulásai arra mutatnak, hogy a *találkozik* esetében az elsődleges igei jelentés generalizációjáról van szó (az igealakok landmarkjai: *énelbeszélőkkel, intertextusokkal, verssel, megoldással* stb.), míg a *lát* és a *néz* lemmák megvalósulásaiban a MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora működik.

előfordult volna ugyanahhoz az első személyhez lehorgonyozva. A 6–7. táblázat mutatja azokat a főneveket, amelyek a birtokos szerkezetek E/1. referenciapontjaként működve kétszer vagy annál többször fordultak elő. A 6. táblázat az amatőr könyvértékelések összesen 27 különböző E/1. nominálisa közül azt a 2 főnevet mutatja, amelyek legalább két szerkezetben szerepeltek, míg a 7. táblázat a professzionális kritikák összesen 20 különböző E/1. nominálisa közül azt a 3 főnevet tartalmazza, amelyek ugyancsak legalább két szerkezetben előfordultak. A 7. táblázat alapján a leggyakoribb E/1. birtokos szerkezetben található főnév a professzionális kritikákban 4-szer előforduló *kezem* volt.

6–7. táblázat. Az E/1. nominális szerkezetekben leggyakrabban előforduló főnevek

Amatőr	
lemma	gyakoriság
szív	3
csatorna	2

Professzionális	
lemma	gyakoriság
kéz	4
család	2
meglátás	2

Ugyanakkor a fejezetből hiányoznak a T/1. nominális szerkezetekben leggyakrabban előforduló főneveket bemutató táblázatok: ennek az az oka, hogy sem az amatőr, sem a professzionális könyvértékelések esetében nem volt egyetlen olyan főnév sem, amely legalább két T/1. birtokos szerkezetben előfordult volna. Az amatőr értékelésekben 4 *(elfoglaltság, érzés, ország, történet),* míg a professzionális kritikákban 33 (pl. *élet, épelméjűség, fül, szemlélet, szerző, tudás*) különböző főnév szerepelt T/1. személyű birtokos referenciapontként.

Mindez pedig arra mutat rá, hogy a vizsgált korpusz tekintetében az, hogy milyen főnevek szerepelnek személyjelölést megvalósító birtokos referenciapont-szerkezetben, nem bizonyult mintázatba rendeződőnek, illetve műfaj-specifikálónak.

4.3. A személydeixis a kontextualizációban: a deiktikus személyjelölés metapragmatikai tudatossága

A dolgozat elméleti fejezete kifejtette, hogy a személydeixis művelete – mivel a közös figyelmi jelenet társas világából származó kontextuális ismereteket von be a diskurzus értelmezésébe –a kontextualizáció interszubjektív folyamatának a részét képezi. Másképpen fogalmazva: az interszubjektív kontextualizáció bizonyos műveletei deiktikus, azon belül is társas deiktikus jellegűek. Mivel pedig a kontextualizáció műveleteit valamennyi esetben a metapragmatikai tudatosság

bizonyos fokú működése jellemzi (lásd Tátrai 2021; továbbá Verschueren 2000), a dolgozatnak ez a része azt vizsgálja meg, hogy a korpuszban szereplő könyvértékelések két típusa tekintetében műfajspecifikálónak bizonyult-e az, hogy az első és második személyű deiktikus személyjelölések a megnyilatkozónak milyen mértékű metapragmatikai tudatosságát juttatták érvényre.

Ezt a kérdést illetően összességében elmondható, hogy az adatok elemzése azt mutatja, hogy az első és a második személyű személydeiktikus konstrukcióknak az implicit metapragmatikai jelzésekként, illetve az explicit metapragmatikai jelzések részeként való előfordulási arányai szinte teljesen megegyeztek a vizsgált amatőr és professzionális könyvértékelésekben.

Ez azt jelentette, hogy az amatőr könyvértékelések összes első és második személyű személyjelölő konstrukciójának átlagosan a 83%-a implicit módon juttatta érvényre a megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságát, mégpedig azáltal, hogy a referenciális jelenet episztemikus lehorgonyzását végrehajtó lehorgonyzó elemként, azaz lehorgonyzó kontextualizálóként működött. Ehhez nagyon hasonló tendencia volt megfigyelhető a professzionális kritikákban, amelyekben az összes személyjelölő konstrukciónak átlagosan a 81%-a ugyancsak lehorgonyzó kontextualizálóként, vagyis a metapragmatikai tudatosság implicit jelzéseként funkcionált.

(17a) Egyébként miután **elolvastuk, bevittem** az iskolába, hogy **barátnőmet** is **ráállítsam,** de nem akart ilyen gyerekkönyvvel foglalkozni, szóval **elkezdtem** neki is felolvasni.[36]

(17b) A cégvezető ellenszenves figura, pont ezért fájdalmas, mikor bizonyos tulajdonságaiban **magunkra ismerünk**, vagy mikor a való életben hallgatva **tűrjük** az övéhez hasonló viselkedést.[37]

Az amatőr könyvértékelésből származó (17a), valamint a professzionális kritikából idézett (17b) példa kiemelt első személyű konstrukciói a metapragmatikai tudatosság implicit jelzéseiként funkcionálnak. Ugyanis nem hoznak létre reflexív konceptualizációkat a nyelvi szimbólumok diszkurzív alkalmazásba vételéről, viszont azáltal, hogy episztemikusan lehorgonyozzák a referenciális jelenetet, impliciten arra reflektálnak, hogy a konstruálás a résztvevőket is magában foglaló közös alapból kiindulva történik meg. A fő különbség az amatőr és a professzionális könyvértékelések lehorgonyzó kontextualizálói között az, hogy – ahogy a (17a) is példázza – az amatőr értékelésekben az első személyű

[36] https://moly.hu/ertekelesek/321541, 2021.11.21.

[37] https://litera.hu/magazin/kritika/azt-hitted-erdemes.html, 2021.11.21.

deiktikus konstrukciók abban játszottak kezdeményező szerepet, hogy az általuk konceptuálisan is lehorgonyzott elemi jelenetek sora (múlt idejű) történetként, narratívaként konstruálódjon meg. Ezzel szemben – ahogy a (17b) rávilágít – a professzionális kritikákban az első személyű deiktikus konstrukciók ahhoz járultak hozzá kezdeményező módon, hogy az általuk konceptuálisan ugyancsak lehorgonyzott elemi jelenetek éppen zajló történésként, aktív tevékenységként (befogadói folyamatként) konstruálódjanak meg (vö. 4.1.).

Az első és második személyű személydeiktikus konstrukcióknak a fent bemutatott implicit metapragmatikai jelzésként való előfordulási arányai értelemszerűen arra engednek következtetni, hogy a többi első és második személyű személydeixis explicit metapragmatikai jelzésként funkcionáló összetettebb konstrukciók személybeli lehorgonyzást megvalósító részeként valósult meg a korpuszban. Ez a számadatokat tekintve azt jelentette, hogy az amatőr könyvértékelések összes első vagy második személyt jelölő deiktikus konstrukciójának átlagosan a 17%-a, míg a professzionális kritikák valamennyi első és második személyű személyjelölésének átlagosan a 19%-a összetettebb reflexív kontextualizáló konstrukciók részeként működött.

(18a) Igaz, hogy kicsit antidepresszáns és lelki tanácsadó szaga van ennek a könyvnek, egy tünékeny Ricard Bach felütésű aromával, **de azt kell mondjam,** hogy nemcsak megszerettem a végére, **de úgy érzem,** hogy egy kicsit még használt is, hiszen a depresszió és én közel állunk egymáshoz[38]

(18b) **Utóbbiakhoz csak annyit tennék hozzá,** hogy Tripp fiatalon bebarangolta Amerikát, a főbb szereplők is állandó mozgásban, úton vannak a lidérces víkend idején[39]

A (18a) amatőr és a (18b) professzionális könyvértékelésből származó példák kiemelései egyaránt azt szemléltetik, amikor a megnyilatkozó explicit módon juttatta kifejezésre metapragmatikai tudatosságát, ugyanis expliciten reflektált a nyelvi tevékenység keretei között zajló jelentésképzésre az arról való reflexív konceptualizáció létrehozásával. A kiemelések ugyanakkor azt is szemléltetik, hogy ezt úgy valósította meg az értékelő, hogy első személyű deiktikus nyelvi elemekkel saját magához mint megnyilatkozó, azaz konstruáló szubjektumhoz horgonyozta le a reflexív kontextualizálást. Ez azért lényeges, mert a korpusznak mind az amatőr, mind a professzionális értékeléseire az volt a jellemző, hogy

[38] https://moly.hu/ertekelesek/4815909, 2021.11.21.

[39] https://litera.hu/magazin/kritika/az-iro-hasonmasa.html, 2021.11.21.

az objektivizáltan megkonstruált reflexív kontextualizálók önálló elemi jelenetek kereteiben – ahogy a (18a) és a (18b) is példázza –, jellemzően kontextualizáló főmondatként konstruálódtak meg. Csupán elvétve fordult elő olyan kivétel, mint például a *szerintem,* amely nem hoz létre önálló elemi jelenetet, hanem az elemi mondat kontextualizáló hálózatrészeként működik explicit metapragmatikai jelzésként. A (18b) példa ugyanakkor azt is hivatott szemléltetni, hogy az explicit metapragmatikai jelzésként funkcionáló összetett konstrukciókban megvalósuló személyjelölések gyakran a professzionális kritikákban is E/1. személyűek voltak, még annak ellenére is, hogy a professzionális kritikák perszonálisabban megkonstruált részeit egyébiránt a T/1. személyű konstruálás jellemezte (vö. 4.1.).

Ezen felül a kvantitatív, leíró statisztikai adatokat tekintetében csupán egyetlen halvány eltérés volt tapasztalható a könyvértékelések két típusa között. Nevezetesen az, hogy a professzionális kritikákban az arányaiban ugyanannyi első és második személyű személyjelölést is tartalmazó, explicit metapragmatikai jelzésként működő reflexív kontextualizáló konstrukció egyenletesebben fordult elő a professzionális kritikákban, vagyis nem volt jellemző az, hogy egy-egy konkrét értékelés kifejezetten sok, míg valamely másik ehhez képest kifejezetten kevés első vagy második személyű személyjelölést is megvalósító explicit metapragmatikai jelzést tartalmazott volna. Ez pedig kevésbé volt elmondható az amatőr könyvértékelésekről. A statisztika fogalmaival szólva ez úgy fogalmazható meg, hogy a professzionális kritikák első vagy második személyű személyjelölést megvalósító reflexív kontextualizálóinak a szórása is alacsonyabb volt (SD = 12,5), mint az amatőr értékelések első vagy második személyű személyjelölést is megvalósító reflexív kontextualizálóié (SD = 20,9).

Ami tehát lényegileg megkülönbözteti egymástól a lehorgonyzó és a reflexív kontextualizálókat, az az általuk érvényre juttatott metapragmatikai tudatosság mértéke. Mivel pedig az első és második személyű személyjelölést is megvalósító reflexív kontextualizálók szerepét csak olyan konstrukciók tölthetik be, amelyekben a megnyilatkozó konstruáló szubjektumként objektiválódik, aki reflexíven viszonyul saját, illetve diskurzuspartnere nyelvi tevékenységéhez, korántsem meglepő, hogy az amatőr és a professzionális könyvértékelések objektivizáltan megkonstruált reflexív kontextualizálóiban előforduló leggyakoribb igék nagy hasonlóságot mutattak egymással. Az amatőr értékelések esetében ezek az igék a *mond* (4), *tud* (4), *érez* (3), *gondol* (3), *tart* (3), míg a professzionális kritikák esetében ugyancsak a *mond* (9), *tud* (8), *hozzátesz* (4), *említ* (3) igék voltak.

Mindazonáltal volt egy olyan szempont, amelynek tekintetében az amatőr és a professzionális értékelések vizsgálat tárgyát képező reflexív kontextualizálói

mégis eltérést mutattak egymástól, ez pedig a deiktikus személyjelölés jellege. Az amatőr könyvértékelésekben előforduló 38 első vagy második személyhez lehorgonyzott reflexív kontextualizálóból 36 E/1. személyhez volt lehorgonyozva. Ezzel szemben viszont a professzionális kritikák 77 első vagy második személyhez lehorgonyzott reflexív kontextualizálója közül 30 T/1. személyhez, míg 47 reflexív kontextualizáló E/1. személyhez volt lehorgonyozva.

Mindez arra a belátásra enged következtetni, hogy a személyjelölő konstrukciók által hozzáférhetővé tett metapragmatikai tudatosság mértéke, vagyis az e szerkezetek által megvalósított kontextualizáció lehorgonyzó vagy reflexív jellege a vizsgált mintában nem bizonyult műfajspecifikálónak. Így a konstruálásnak az ezekkel összefüggésben megjelenő perszonális jellege, valamint annak a mértéke elsődlegesen a konstrukciók által megvalósított személyjelölés diszkurzív mintázataiból adódik, amelyekről a dolgozat a 4.1. részben már részletesen beszámolt.

5. Összegzés

A tanulmány egy olyan empirikus kutatást mutatott be, amely egy online könyvértékelésekből, azon belül is professzionális kritikákból és amatőr könyvértékelésekből összeállított kutatói korpusz kvalitatív szoftveres elemzését végezte el az első és a második személyű deiktikus személyjelölés, valamint a konstruálás személyessége, azaz perszonális karaktere és/vagy személytelensége közötti összefüggésekre fókuszálva. A funkcionális kognitív pragmatika perspektíváját működtető tanulmány a konstruálás személyességét és/vagy személytelenségét a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való kontextusfüggő szociokulturális viszonyulásaként, illetve annak a konstruálásban történő, fokozatisággal jellemezhető érvényesítéseként értelmezte.

Az empirikus kutatás első kérdésfeltevése (RQ1) arra irányult, hogy a deiktikus személyjelölés diszkurzív mintázatai műfajspecifikálónak bizonyulnak-e az amatőr és a professzionális online könyvértékelésekben? Az eredmények alapján erre az a válasz adható, hogy igen, a vizsgált korpusz könyvértékeléseiben előforduló első és második személyű deiktikus személyjelölések diszkurzív mintázatai műfajspecifikálóak. Vagyis a kutatás (H1) hipotézise igazolódott. Részletezőbben kifejtve ez azt jelenti, hogy a résztvevőket megjelenítő első és második személyű személydeiktikus konstrukciók relatív gyakorisága az amatőr értékelésekben jóval magasabb volt, mint a professzionális kritikákban. Az amatőr értékelésekre továbbá az első személyű személyjelöléseken belül az E/1. dominanciája volt jellemző, míg a professzionális kritikák relatíve jóval ritkább első személyű személyjelölései között a T/1. személyjelölések domináltak. A konstruálásnak a deiktikus személyjelöléssel

összefüggésben megvalósuló perszonális jellege azonban közel sem csupán a személyjelölések gyakoriságában, hanem azok minőségében, vagyis a diszkurzív mintázatok milyenségében is rejlik. Ez alapján a második kutatási kérdés (RQ2) – amely arra kérdezett rá, hogy a deiktikus személyjelölés diszkurzív mintázatai milyen következményekkel járnak az online könyvértékelések személyességére és/vagy személytelenségére nézve – az alábbiak szerint válaszolható meg.

Az amatőr könyvértékelések személyessége abból adódott, hogy a megnyilatkozó a saját egyedi befogadói tapasztalatát jellemzően múlt idejű, személyes narratívaként konstruálta meg. Ehhez képest a professzionális kritikák egyfelől gyakrabban működtettek harmadik személyű topikokat a konstruálás referenciapontjaként, másfelől a rájuk jellemző inkluzív olvasatú T/1. személyjelölések révén a megnyilatkozó egyéni befogadói tapasztalatától elvonatkoztatva az értékelt kulturális produktum mindenkori befogadójának a perspektívájából tették hozzáférhetővé az értékeléseket. Ugyanakkor mivel a T/1. konstruálási mód az értékelt alkotás befogadását a megnyilatkozó és a diskurzuspartner aktív, közösen végzett befogadói tevékenységeként jelenítette meg, a professzionális kritikák ebből adódó perszonális karatere markánsan különbözött az amatőr értékelések narratíváinak az ugyancsak perszonális karakteréről.

A deiktikus személyjelölés mind az amatőr, mind a professzionális értékelések többségében igei konstrukciókban valósult meg. Míg azonban az amatőr könyvértékelések E/1. személyhez lehorgonyzott leggyakoribb igealakjainak a legjelentősebb hányada az ÉRZELEM fogalmi tartományával asszociálódott, addig a professzionális kritikákban a T/1. személyhez lehorgonyzott leggyakoribb igealakok többsége a MEGÉRTÉS fogalmi tartományát aktiválta. Az első és második személyhez lehorgonyzott nominális konstrukciók által asszociált fogalmi tartományok ellenben az online könyvértékelések egyik típusa esetében sem rendeződtek mintázatba, ezzel összefüggésben pedig nem játszottak kezdeményező szerepet a műfaji karakter kialakításában sem.

Ez utóbbihoz hasonlóan nem játszott meghatározó szerepet a műfaji karakter kialakításában az sem, hogy a diskurzusrésztvevőket megjelenítő deiktikus személyjelölő konstrukciók a megnyilatkozónak milyen mértékű metapragmatikai tudatosságát juttatták kifejezésre. Vagyis nem bizonyult műfajjelölőnek, hogy az említett személyjelölések implicit metapragmatikai jelzésekként értelmezhető lehorgonyzó kontextualizálókként vagy explicit metapragmatikai jelzésként funkcionáló reflexív kontextualizálók részeiként valósultak meg az értékelésekben.

Mindezek alapján a (H2) hipotézis részben legalábbis elvetendő. A professzionális kritikáknak ugyanis csupán azok a részei voltak – feltételezhetően

– személytelenebbül megkonstruálva, amelyekben a megnyilatkozó harmadik személyű topikokat működtetett referenciapontként. Lényeges azonban hangsúlyozni, hogy ez az állítás inkább csak további kutatások hipotéziseként fogalmazható meg, mivel a kutatás nem érintette a harmadik személyű személydeixis kérdéskörét, továbbá nem vette figyelembe a stílus révén megkonstruálódó személyesség és személytelenség lehetőségeit. A diskurzusrésztvevőket első vagy második személyű deiktikus konstrukciókkal megjelenítő részek tekintetében ugyanakkor a (H2) hipotézis egyértelműen elvetendő: a professzionális kritikák ezekben a részekben ugyanis nem személytelenebbül konstruálódnak, hanem a professzionális kritikák személyessége más karakterűnek bizonyult, mint az amatőr könyvértékelések személyessége.

Irodalom

Auer, Peter 2009. Context and contextualization. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 86–101.

Bahtyin, Mihail 1988 [1953]. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* Budapest: Tankönyvkiadó. 246–280.

Ballagó Júlia 2017. A szociokulturális szituáltság az egyetemi oktató és hallgató közötti diskurzusokban. http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/Ballago17_1.pdf *Ösvények.* (Letöltés ideje: 2021. december 28.)

Ballagó Júlia 2019. Az internetes receptportálok műfajisága a kontextualizációs utasításként értelmezett paratextusok nézőpontjából. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: Eötvös Collegium. 315–334.

Ballagó Júlia megj. e. A tematikus weboldalak hálózatos szerveződése.

Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában". *Magyar Nyelvőr* 134: 299–320.

Bednarek, Monika 2014. "An astonishing season of destiny!" Evaluation in blurbs used for advertising TV series. In: Thompson, Geoff – Alba-Juez, Laura (eds.): *Evaluation in context.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 197–220.

Brisard, Frank 2002. Introduction: the epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin: Mouton de Gruyter, xi–xxxiv.

Busse, Beatrix 2014. Genre. In: Stockwell, Peter – Whiteley, Sara (eds.): *The Cambridge handbook of stylistics.* Cambridge: Cambridge University Press. 103–116.

Carretero, Marta – Taboada, Maite 2014. Graduation within the scope of attitude in English and Spanish consumer reviews of books and movies. In: Thompson, Geoff – Alba-Juez, Laura (eds.): *Evaluation in context.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 221–239.

Chafe, Wallace 1982. Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. In: Tannen, Deborah (ed.): *Spoken and written language: Exploring orality and literacy.* Norwood: Ablex. 35–53.

Coupland, Nikolas 2007. *Style: language variation and identity.* Cambridge: Cambridge University Press.

Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stehanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 395–420.

Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban.* Debrecen: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79.

Domonkosi, Ágnes 2016. Perspective and attitudinal deixis in Hungarian. *Jezyk, Komunikacja, Informacja* 11: 86–98.

Eckart de Castilho, Richard – Újdricza-Maydt, Éva – Yimam, Seid Muhie – Hartmann, Sylvana – Gurevych, Iryna – Frank, Anette – Biemann, Chris 2016. A web-based tool for the integrated annotation of semantic and syntactic structures. In: *Proceedings of the LT4DH workshop at COLING 2016*. Osaka, Japan.

Giltrow, Janet 2013. Genre and computer-mediated communication. In: Herring, Susan C. – Stein, Dieter – Virtanen, Tuija (eds.): *Pragmatics of computer-mediated communication.* Berlin: Mouton de Gruyter. 717–737.

Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hámori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni" – Stílus, személyesség és egyezkedés az interneten folyó társalgásokban. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői.* Budapest: ELTE. 223–261.

Horváth Péter – Tátrai Szilárd megj. e. A személy, az idő és a mód jelölésének igei mintázatai József Attila verseiben.

Imrényi András 2017. Mondattan. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris, 664–760.

Kuna Ágnes 2016. Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozáson: Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 140: 316–332.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 231–267.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „évek óta mást se csinálunk". A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest: ELTE, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 501–514.

Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Theoretical prerequisites, Volume 1.* Stanford: Stanford University Press.

Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.

Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.

Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction.* Berlin: Walter de Gruyter.

Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Steen, Gerard 2011. Genre between the humanities and sciences. In: Callies, Marcus – Keller, Wolfram – Lohöfer, Astrid (eds.): *Bi-directionality in the cognitive sciences.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 21–42.

Tannen, Deborah 2005. *Conversational Style: Analysing talk among friends.* New York City: Oxford University Press.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris. 899–1058.

Tátrai Szilárd 2018. Hárman egy ladikban. Kontextualizáció, perspektiválás és személyjelölés a dalszövegekben. *Magyar Nyelvőr* 142: 310–327.

Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: Eötvös Collegium. 13–28.

Tátrai Szilárd 2021. A kontextualizáció műveletei. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A szövegértés kérdései.* Budapest: Gondolat Kiadó. 43–76.

Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális kognitív megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144: 1–43.

Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik, információfolyam, szórend. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–500.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.

Tolcsvai Nagy Gábor megj. e. Trajektor-landmark megoszlás és a szemantikai szerepek a magyar mondatkonstrukciókban.

Vásquez, Camilla 2014. *The discourse of online consumer reviews.* London: Bloomberg.

VERBI Software, *MAXQDA 2020*, software, 2021, maxqda.com.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* London: Edward Arnold.

Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness. *Pragmatics* 10/4: 439–456.

Virtanen, Tuija 2017. Adaptability in online consumer reviews: Exploring genre dynamics and interactional choices. *Journal of Pragmatics* 116: 77–90.

Yimam, Seid Muhie – Gurevych, Iryna – Eckart de Castilho, Richard – Biemann Chris 2013. WebAnno: A flexible, web-based and visually supported system for distributed annotations. In: *Proceedings of ACL-2013, demo session.* Sofia.

Kuna Ágnes – Domonkosi Ágnes

Társas deixis és kapcsolatépítés orvos-beteg konzultációk oktatóvideóiban[1]

Absztrakt

Az egészségügyi szakember és a páciens közötti kapcsolat a gyógyításban központi jelentőséggel bír, a kapcsolat építésében pedig fontos szerepet kapnak a társas deixis műveletei is. Jelen elemzés a társas deixis nyelvi mintázatait és konstrukcióit vizsgálja a gyógyító kapcsolat építésének különböző lehetőségeit bemutató oktatóvideókban. A kutatás anyagát nyolc szimulált, színészekkel létrehozott videó adja (32 perc, 3116 szó, 176 forduló). A nyolc konzultáció négy jelenetet dolgoz fel, amelyben a beteg-, illetve orvosközpontú kapcsolatépítési mód, valamint a férfi-női szerepmodellek is aktiválódnak. A kvalitatív elemzés formai és funkcionális szempontok mentén vizsgálja a személyviszonyok megjelenését és működését az egészségügyi szakember és a páciens közötti kapcsolat építésében. A vizsgálat rámutat, hogy a résztvevői szerepekhez kötődően, továbbá a különböző kapcsolatépítési modellekben tipikus gyakorisági és használatbeli eltérések mutatkoznak a társas deixis műveletének nyelvi mintázataiban.

Kulcsszavak: társas deixis, személyjelölés, orvos-beteg interakció, kapcsolatépítés

1. Bevezetés

A gyógyító és a páciens közötti kapcsolat a gyógyításban központi jelentőséggel bír a medicina múltjában, jelenében és jövőjében egyaránt (Hall et al. 1981; Meskó 2014; Koerfer et al. 2018). A kapcsolatépítés aktív és dinamikus folyamat, amely az interakcióban zajlik, és annak minden eleme részt vehet benne

[1] A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 és K 137659 számú pályázat, a Bolyai János kutatási ösztöndíj (K. Á.), valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5-ELTE-223 (K. Á.); továbbá az Innovációs és Technológiai Minisztérium ELTE TKP2020-IKA-06 pályázata támogatta.

(Linke–Schröter 2017), de különösen kiemelkedő szerepet kapnak a társas deixis, azon belül pedig az attitűddeixis különböző műveletei (Verschueren 1999: 20–21).

Jelen elemzés célja, hogy feltárja a társas deixis nyelvi mintázatait és konstrukcióit a gyógyító kapcsolat építésének a folyamatában, a beszélő és a címzett viszonyának alakulására összpontosítva. A gyógyító kapcsolat építésének lehetőségeit nyolc oktatóvideó anyagában, a beteg- és orvoscentrikus modellben vizsgáljuk (Csabai–Csörsz–Szili 2009). Az elsődlegesen kvalitatív szempontú elemzést MAXQDA programmal valósítjuk meg. A kutatásban a beszélő és a címzett nyelvi megalkotásának és viszonyának formai és funkcionális szempontú annotálását végezzük el, kiemelt figyelmet fordítva a szerep- és személyviszonyok megjelenésére a beteg- és orvosközpontú kapcsolatépítési modellben. A szoftveres elemzés a kvalitatív mintázatok feltárásán túl lehetőséget ad arra is, hogy a vizsgált anyagra vonatkozóan mennyiségi adatokat, valamint az előfordulási gyakoriságot is feltárhassuk.

A fenti célkitűzéssel összhangban a tanulmány felépítése a következő. Jelen bevezető rész (1.) után bemutatjuk a kutatás elméleti hátterét, kitérve a tanulmány egyik központi fogalmára, a társas deixis műveletére, illetve ennek funkcionális kognitív értelmezésére, valamint a kapcsolatépítés jelentőségére az orvos-beteg viszonyban (2.). Ezt követően ismertetjük a vizsgálat anyagát és módszerét (3.), majd bemutatjuk a társas viszonyok, ezen belül is elsődlegesen a személyjelölés tendenciáit és mintázatait a két kapcsolatépítési modellben, kitérve annak kvalitatív és kvantitatív jellemzőire (4.). Végezetül tanulmányunkat összegzéssel zárjuk (5.).

2. Elméleti háttér

2.1. A társas deixis fogalma

A társas deixis a kognitív pragmatika fogalomértelmezése szerint olyan nyelvi művelet, amely bevonja a diskurzus értelmezésébe a résztvevők társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak (Verschueren 1999: 20–21; Tátrai 2011: 127). A társas deixis fogalmát tanulmányunkban a személydeixis és az attitűddeixis jelenségét együttesen megnevező verschuereni értelemben használjuk.

A személydeixis a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, hogy azonosítsa a referenciális jelenet szereplőit (bővebben lásd Tátrai 2017: 968–974). A személydeixis műveletének prototipikus működésében a központi

személy, azaz a referenciális középpont maga a megnyilatkozó (Sanders–Spooren 1997), minden más személy ehhez az ÉN-hez viszonyítódik. A második személy a befogadót vagy befogadókat objektiválja a referenciális jelenet szereplőjeként. A harmadik személyű reprezentáltak pedig prototipikusan a referenciális jelenetnek a megnyilatkozón és a címzetten kívül eső szereplői. Ezt a viszonyrendszert alapvetően a személyes névmások és a grammatikai személyt jelölő inflexiós morfémák működtetik.

A személydeixis jelenségéhez szorosan kapcsolódik az attitűddeixis is, ugyanis a társas viszonyok megjelenítése gyakran a résztvevői szerepviszonyok megjelenítésére épül (Yule 1996). A társalgás résztvevőire utaló elemek deiktikus funkciója kettős: egyrészt jelölik a résztvevői szerepeket, másrészt jelölhetik a résztvevők közötti viszony jellegét is. Az attitűddeixis műveletében a megnyilatkozó szociokulturális viszonyai és viszonyulásai mutatkoznak meg (Versucheren 1999: 20–21; Tátrai 2017: 972–974). Az attitűddeixist megvalósító kifejezések a megnyilatkozók között folyamatosan alakuló társas kapcsolatot, egyenrangú, illetve alá-vagy fölérendelt társadalmi viszonyt, a megvalósuló társadalmi távolságot-közelséget jelenítik meg (Tátrai 2017: 973).

Az attitűddeixis legtipikusabb eszközei a magyarban a tegezés és a nemtegezés differenciálódása, a megszólítások, címek, rangok, tiszteleti kifejezések használata (lásd bővebben Domonkosi 2018). Emellett azonban a beszélő önmegjelenítésében, illetve a referenciális jelenet szereplőinek megjelenítésében is szerepet kaphat a társas viszonyok minősége, jelezve a társas deixis kategóriájának nyitottságát (Tátrai 2011: 135, 2017: 974). A használt névmások és főnevek változatai, a főnevek specifikussági szintje, családi viszonyra, funkcióra, pozícióra, tisztségre utaló szerepe a társas viszonyok sajátosságaival vannak összefüggésben.

A nemtegezés lehetősége a magyarban nyelvileg harmadik személyű formák révén valósul meg, ennek a hátterében a megnyilatkozó és a befogadó közötti társadalmi távolság metaforikus megjelenítése húzódik meg (Yule 1996: 10–11; Tolcsvai Nagy 1999: 165; Domonkosi 2012: 340). Az attitűddeixis műveletében szintén szerepet játszó megszólító elemek a társas viszonyok árnyalt alakítását teszik lehetővé. A címzett társadalmi státuszát a foglalkozását, tisztségét, pozícióját jelölő megszólítások deiktikus kivetítésként is értelmezhetők, ugyanis a konstruálás részben egy külső nézőpontból történik (Domonkosi 2019; Laczkó 2021).

A személydeixis és az attitűddeixis műveletének összefüggése abban is tetten érhető, hogy a beszédesemény résztvevői szerepeinek a prototipikus személyviszonyoktól való elmozdítása, tehát a grammatikai személyhasználatot érintő

deiktikus kivetítés tipikusan attitűdöt jelöl, azaz a személydeixis nem kanonikus használata igen gyakran attitűddeixisként értelmezhető (Domonkosi 2019).

A személydeixis műveletei tehát a résztvevői szerepek kidolgozásában központi jelentőséggel bírnak. Elemzésünkben ezen túl azonban arra az előfeltevésre is építünk, hogy a megnyilatkozóra és a címzettre utaló elemek gyakorisága, kidolgozottsága, illetve az, hogy tipikusan milyen jelentésű igei konstrukciókban jelennek meg, összetett mintázatként alakítja a társas viszonyokat. Ebből adódóan azt feltételezzük, hogy a résztvevői szerepek megalkotásának vizsgálata a kapcsolatépítés stratégiáinak a feltárásához is hozzájárul. Az attitűddeixis műveletei pedig a megnyilatkozók közötti társas kapcsolat minőségének folyamatos formálása révén a kapcsolatépítés folyamatának egyértelmű és erőteljes mutatói.

2.2. Kapcsolatépítés az orvos-beteg interakcióban

A kapcsolat és ennek építése mindig is szerves része volt a gyógyítás folyamatának. Az elmúlt évtizedekben kiemelt figyelmet kap az a kérdéskör, hogy a terápia eredményessége, kimenete milyen összefüggésben áll az egészségügyi szakember és a páciense közötti kapcsolattal, a köztük lévő terápiás szövetséggel (Csabai–Csörsz–Szili 2009). Nem véletlen, hogy az orvos-beteg konzultáció egyik fő funkciója épp ennek a szövetségnek, együttműködésnek a kiépítése *(rapport)* (Wasserman–Inui 1983; Cohen-Cole 1991; Bigi 2016).

A kutatások egyértelműen azt mutatják, hogy az orvos-beteg kapcsolat és ennek részeként az egészségügyi kommunikáció jelentős változásokon ment keresztül a 20. század közepétől. A korábban jellemző orvos- és betegségközpontú, paternalisztikus megközelítés egyre inkább a betegközpontú gyógyítás felé tolódik (Heritage–Maynard 2006; Beach 2013). Az új megközelítés több modellel jellemezhető (Emmanuel–Emmanuel 1992; Kuna 2020), és az orvos-beteg közötti interakcióra és kapcsolatépítésre is nagy hatást gyakorol. A többféle modell sematikusan tekintve elhelyezhető egy skálán, az úgynevezett orvosközpontú, paternalisztikus, valamint a betegcentrikus viselkedési mód pólusai között.

A paternalisztikus viselkedési mintában történetileg az orvoshoz kötődik az orvosszakmai, kulturális és társadalmi autoritás egyaránt (Parsons 1951; Heritage 2019). Ő az interakció és a megvalósuló cselekvések irányítója, lényegében a döntéshozó. Az orvos fölérendelt helyzetből gyakorolja a kontrollt az alárendelt beteg felett. A betegség ebben a közegben egy biológiai állapot, amelyet a megfelelő tudományos ismeretekkel lehet gyógyítani. Az orvos és a beteg közötti kommunikáció pedig nem tölt be terápiás szerepet, továbbá a beteg érzelmei, ismeretei, kérdései is a háttérben maradnak.

Az orvos- és betegségközpontú, azaz paternalisztikus[2] modellnek a kritikájaként, egyfajta ellenpólusaként jelenik meg az 1950-es évek végétől kezdve a személy-, illetve betegközpontú gyógyítás modellje (Szasz–Hollender 1956; Balint 1957). Ebben a megközelítésben a beteg személyként, nem pedig beteg testként vesz részt a gyógyítás folyamatában. Biomedikális állapotát tágabb kontextusában vizsgálja az egészségügyi szakember. Így figyelembe veszi a páciens saját betegségéhez kapcsolódó ismereteit, lelki, érzelmi és társadalmi hátterét; nagy hangsúlyt fektet a hatalom és a felelősség megosztására, a terápiás kapcsolatra (szövetségre) és ennek elemi részeként a verbális és nem verbális kommunikáció sajátosságaira; továbbá kiemelt szerepet kap a betegoktatás, a beteg további terápiás viselkedése (Heritage–Maynard 2006; Bigi 2016). Így az egészségügyi szakember nem kizárólag ajánl, javasol, elrendel, hanem a terápiát a beteggel együtt, annak érzelmi és mindennapi tevékenységeinek a figyelembevételével alakítja ki.

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy az orvos- és a betegcentrikus szemlélet dichotómiája nem képes megragadni a kapcsolatépítés komplexitását. Történetileg ez a két szemlélet állt egymással szemben (Beach 2013), majd kiegészült az interakció-, illetve dialógus-központú, továbbá a biopszichoszociális központú megközelítéssel, ezek egymáshoz fűződő, összetett viszonyaival (Beach, 2013: 5; Koerfer–Koerfer, 2018: 334). Ennek megfelelően a tanulmányban az orvos- és betegcentrikus pólust nem a történeti szemléletnek megfelelően, azaz nem két élesen elkülöníthető lehetőségként értelmezzük, hanem egy skála két végpontjaként.

A két modell, eltérő társas és nyelvi viselkedéssel is együtt jár a résztvevők viszonyában. Ezek tudományos igényű leírása, valamint összehasonlítása azonban korántsem egyszerű feladat. Annál is inkább, mivel nem egy-egy beszédaktus vagy nyelvi-kommunikatív jellemző, hanem ezek tipikus együttes előfordulásai rajzolják ki a paternalisztikus, illetve betegcentrikus mintázatot. Egyre nagyobb mértékű eltolódás figyelhető meg a betegcentrikus modell irányába (Beach 2013), ugyanakkor a modellek, valamint az interakciós működés skalárisan értelmezhető. Ez azt is jelenti, hogy egyes jellemzők együttesen jelennek meg a működésben. Az is megállapítható továbbá, hogy nagy egyéni különbségek mutatkoznak az egyes emberek között abban, hogy milyen kommunikációs módot igényelnek, illetve részesítenek előnyben az orvosukkal való kommunikációban. Erre mutat rá egy 2009-es magyarországi kérdőíves felmérés is (Vajda et al. 2012: 346), amelynek eredményei szerint a jól kommunikáló orvost Magyarországon

[2] Az *orvoscentrikus* és *paternalisztikus* fogalmakat a tanulmányban szinonim értelemben használjuk.

legtöbben a paternalisztikus modell jellemzőivel írják le, ugyanakkor igénylik a közös döntéshozatalt, ami pedig a betegközpontú modellre jellemző.

A két modell valós interakcióinak a vizsgálatát tovább nehezítő tényező, hogy jellemzően olyan egészségügyi szakemberek vesznek részt orvos-beteg kommunikációra irányuló kutatásokban, akik maguk is fontosnak tartják a kommunikációt a terápiás viszonyban. Tehát valószínűsíthetően inkább a betegcentrikus viselkedési mód kommunikatív jellemzői dominálnak a konzultációikon. Részben ezzel van összefüggésben, hogy jelen tanulmányban a két kapcsolatépítési modell társas viszonyaihoz köthető jellegzetességeket színészekkel létrehozott oktatóvideók diskurzusainak elemzésén keresztül mutatjuk be (ennek részleteit lásd 3.). Az anyagválasztást indokolja továbbá az is, hogy a szimulált diskurzusok egyre nagyobb szerepet kapnak a medikusok és az orvosok kommunikációs képzésében és fejlesztésében, a kapcsolatépítés módjának az oktatásában (lásd bővebben Henry–Fetters 2012; Eklics–Koppán 2018).

A két kapcsolatépítési mód összevető vizsgálatát tovább nehezítő tényező, hogy maga a kapcsolatépítés is komplex és dinamikus folyamat, amely a konzultáció mikrokörnyezetében folyamatos egyezkedések révén valósul meg az interakcióban, ugyanakkor hatást gyakorol rá az orvoslás társas-kulturális makrokörnyezete is. Ebben a kommunikáció minden eleme részt vehet más kommunikatív funkciókkal összefonódva. Vannak azonban műveletek, nyelvi jellemzők és cselekvések, amelyek különösen kiemelkedőek a kapcsolatépítés szempontjából. Ilyen például a köszönés, a megszólítás, a társalgásbeli nyelvi viselkedés (pl. megszakítás, párhuzamos beszéd); a kommunikáció nem verbális elemei (szupraszegmentális jellemzők, testtartás, érintés stb.); az érzelmekről való kommunikáció; a tudásszervezés módja (Koerfer–Reimer–Albus 2018).

Jelen tanulmányunkban elsősorban a társas deixis mintázatainak a szerepét vizsgáljuk az egészségügyi szakember és a páciense közötti interakcióban, kiemelve az egyes résztvevői szerepek, valamint a közöttük alakuló viszony konstruálási jellegzetességeit. Az oktatóvideókon végzett elemzések további vizsgálati lehetőségeket nyitnak a valós orvos-beteg interakciók nyelvi mintázatainak a feltárására és összehasonlítására, ami a kutatás következő fázisában valósul meg. Az eredmények az újonnan létrejövő oktatóvideók jellemzőire is hatással lehetnek.

3. Anyag és módszer

A kutatás anyagát nyolc szimulált, színészekkel létrehozott oktatóvideó adja (Csabai–Csörsz–Szili 2009). A nyolc konzultáció összesen négy jelenetet dolgoz

fel betegcentrikus, illetve paternalisztikus orvosi viselkedési modellben, valamint tipikus női- és férfiszerep-modelleket aktiválva (Bálint–Nagy–Csabai 2014), összesen 32 perc (3116 szó, 176 forduló) terjedelemben. Ezek közül két jelenet háziorvosi rendelésen (négy konzultáció), a másik kettő pedig pszichológus és páciense között zajlik (négy beszélgetés). A 2008-ban készült oktatólemezen található jelenetek tehát nem valós diskurzusok, hanem olyan valós helyzeteken alapuló, fiktív interakciók, amelyek a gyógyító szakember és a páciense közötti beszélgetés imitálása révén a két különböző kapcsolatépítési módot hivatottak megjeleníteni.

A gyógyító kapcsolat élménye című kézikönyv mellékletében az oktatóvideók (Csabai–Csörsz–Szili 2009) szövegei olyan valós szituációkon alapulnak, amelyek tipikus gyógyítói helyzeteket dolgoznak fel. A szövegeket pszichológusok írták. A jelenetekhez kapcsolódóan a színészeknek annyi instrukciót kaptak, hogy az egyik módban létrejön a páciens és az orvos/pszichológus között a terápiás kapcsolat, a másikban ez nem valósul meg.[3] Az oktatóvideók és a kézikönyv a hozzá kapcsolódó feladatokkal együtt a terápiás kapcsolatépítés érzékenyítésének céljával jött létre, és gyakran alkalmazott eszköz az egészségügyi szakemberek kommunikációs képzésében. Többek között ez is indokolttá teszi, hogy feltárjuk a videókban megjelenő diszkurzív mintázatokat. Az oktatóvideók egy-egy helyzetet kétféle módon feldolgozó jelenetei továbbá azt is lehetővé teszik, hogy ugyanarra a szituációra vonatkozóan mutassák meg a paternalisztikus és a betegcentrikus kapcsolatépítési mód nyelvi mintázatait.

Tanulmányunkban a vizsgált párbeszédeket a leírtaknak megfelelően nem valós diskurzusként kezeljük. A diskurzusok fiktív jellegét az elemzésben mindig szem előtt tartjuk, megállapításainkat ennek megfelelően fogalmazzuk meg.

A vizsgált anyag részletes adatait az 1. táblázat foglalja össze.

[3] Megjegyzés: A szerzők nem nevezték az egyes jeleneteket betegközpontúnak, illetve paternalisztikusnak. A velük történő egyeztetés során ugyanakkor megfelelőnek találták, ha az elemzésben ezeket a „címkéket" használjuk a skalárisan értelmezett kapcsolatépítési mód végpontjainak a megnevezésére. Folyamatban van egy kérdőíves felmérés arra vonatkozóan, hogy hogyan „címkézik" ezeket a jeleneteket, illetve hogyan viszonyulnak egészségügyi szakembernek tanuló egyetemisták (medikusok, pszichológusok, gyógypedagógusok) a két kapcsolatépítési módhoz az oktatóvideó jelenetei alapján.

1. táblázat. A videóanyag metaadatai

A videó azonosítója	Idő-tartam	Modell	Résztvevők[4]	Nem	Probléma
V1P	4:08	Pat.	Psz-P	n-ffi	pánikbetegség, szorongás
V1B	4:11	B.cent.	Psz-P	n-ffi	pánikbetegség, szorongás
V2P	4:17	Pat.	D-P	n-ffi	megemelkedett glükózszint, túlsúly, jogosítvány (foglalkozáshoz)
V2B	4:53	B.cent.	D-P	n-ffi	megemelkedett glükózszint, túlsúly, jogosítvány (foglalkozáshoz)
V3P	4:23	Pat.	Psz-P	ffi-n	állandó fejfájás, magas stressz
V3B	4:34	B.cent.	Psz-P	ffi-n	állandó fejfájás, magas stressz
V4P	2:45	Pat.	D-P	ffi-n	várandós kismama elkapta kisgyermekétől az influenzát
V4B	2:57	B.cent.	D-P	ffi-n	várandós kismama elkapta kisgyermekétől az influenzát

A videójeleneteknek kétféle átirata állt rendelkezésre az elemzéshez. Egyrészt a kézikönyvben megtalálhatók a jelenetek alapjaként szolgáló szövegek; másrészt a társalgáselemzési szempontok elemzéséhez (Kuna megj. a.) a hanganyagot FOLKER programmal is lejegyeztük (Schmidt–Schütte 2010). Jelen tanulmányban a kézikönyvben található, transzkripciós jelzések nélküli, „normatív" lejegyzésből hozzuk a példáinkat. Ennek oka, hogy a személyjelölés és az attitűddeixis vizsgálata szempontjából nem relevánsak a szünetek, együttbeszélések, egyéb nonverbális interaktív jelzések, ugyanakkor ez az átírás átláthatóbb.

A leírt szövegekben a megnyilatkozó és a címzett, illetve a viszonyuk jelölésének formai és funkcionális szempontú elemzése MAXQDA programmal zajlott (Kuckartz–Rädiker 2019). A program használata lehetővé teszi több elemzési szempont párhuzamos vizsgálatát, valamint az egyes vizsgálati szempontok egymáshoz való viszonyának és esetleges együttállásainak a feltárását.

[4] Rövidítések az egész tanulmányban: *Psz – pszichológus; P – páciens; D – doktor*. A videók jelölései számozással (V1, V2, V3, V4) és kapcsolatépítési mód kezdőbetűjének kombinációjával történik (P – paternalisztikus, B – betegcentrikus).

Próbaelemzéseket követően az annotálást az elemzésben részt vevő mindkét kutató elvégezte (K. Á., D. Á.), a kérdéses eseteket közös döntési folyamatok során egységesítette.

A személyközi viszonyok, a kapcsolatépítés modellezése céljából vizsgáltuk a beszélőre és a címzettre utaló konstrukciók mindegyikét. Kódoltuk azokat a grammatikai számot és személyt jelölő elemeket, amelyek deiktikusan a figyelmi jelenet résztvevőire vonatkoznak, azaz az inflexiós és névmási elemeket is (E/1., E/2., E/3., T/1., T/2., T/3.). Külön elemzési szempontként vizsgáltuk, hogy az egyes személyjelölési módok hogyan vesznek részt a beszélő és a címzett (ÉN-TE) viszonyának a megalkotásában, működésében, beleértve a névmási, morfoszintaktikai, továbbá a címzettek esetében a *tetszik* + infinitívuszos és vokatívuszos konstrukciókat is. A grammatikai szám és személy, illetve a beszélő és a címzett megjelenítésének külön kóddal való jelölése lehetővé teszi a személyjelölés formai és a funkcionális jellegzetességeinek az összevetését. Ez azért fontos, mert ezek elmozdulhatnak egymástól, tehát például a megnyilatkozó és a befogadó nem mindig első, illetve második személyben konstruálódik (Domonkosi 2019; Laczkó 2021). A forma és a funkció „elmozdulása" sok esetben tipikusan az attitűdjelölés egyik módozatának is tekinthető (lásd a T/1. empatikus használata Laczkó–Tátrai 2015; Kuna 2016; Laczkó 2021). Az interakció nem közvetlen résztvevőit, azaz a figyelmi jelenetben részt nem vevő szereplőket módszertani okok miatt az E/3-as kategóriától elkülönítve, személyemlítésként kódoltuk (lásd 4. fejezet).

A kapcsolatépítés szempontjából kiemelkedő jelentőségűek továbbá az attitűddeixis kategóriájába tartozó, a társas viszonyok rituáléit megteremtő elemek, mint például a köszönés, a bemutatkozás, az elköszönés. Ezeknek az elemeknek a két kapcsolatépítési modellben való előfordulásait szintén összehasonlítjuk, valamint a személyjelölés módozataival való viszonyukban értelmezzük.

Mivel a MAXQDA programmal végzett elemzés az egyes kategóriákra vonatkozóan számszerű adatokkal is szolgál, fontos megemlíteni néhány olyan módszertani döntést, amelyek a gyakorisági adatok alakulását is befolyásolják. Ezek a következők: A személy egy-egy igei, ritkábban névszói konstrukcióba tartozó inflexiós és névmási jelölését külön kóddal láttuk el. Az idiomatikus, konvencionalizált kifejezések esetében is jelöltük a grammatikai-formai személyt (pl. *Kezét csókolom*). Nem jelöltük E/1-es alakként az implicit tárgyat az alábbi esetben: *Akkor majd hívjon [engem]!* A *mondjuk*-ot diskurzusjelölő funkcióban nem annotáltuk a T/1. személyjelölési módjaként. Kihagytuk az elemzésből az önmagában álló *tessék*-et (pl. beengedésnél). Nem vettük bele az elemzésbe

a megnyilatkozóhoz kötődő általános, személytelen megjegyzéseket akkor sem, ha az implicit a beszélőt is magában foglalja (*Manapság már annak is örül az ember, ha egyáltalán van fuvar,* V2P).

Kutatásunkban abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy a társas viszonyok jellegének alakításában és működésében a megnyilatkozó és a címzett közötti viszonyt kidolgozó attitűddeixis műveletein túl a résztvevői szerepeket kidolgozó személydeixis műveleteinek a megvalósulása, előfordulási gyakorisága, megoszlása is szerepet játszik. Jelen tanulmányban ennek megfelelően alapvetően két fő kutatási kérdésre kerestük a választ. Ezek a következők:

1) Milyen formai és funkcionális kategóriák mentén írható le a személydeixis működése az orvos-beteg interakció résztvevői szerepeinek alakításában?
2) Hogyan függenek össze a társas deixis változatai, valamint előfordulási gyakoriságuk a betegközpontú és a paternalisztikus kapcsolatépítési mód megvalósulásával?

4. A társas deixis mintázatai az egészségügyi szakember és a páciens közötti viszonyban

A társas viszonyok alakítása az interakciókban dinamikusan valósul meg számos nyelvi és nem nyelvi viselkedés révén (testbeszéd, a beszéd szupraszegmentális jellemzői, beszédaktusok stb.). A társas deixis művelete, illetve azon belül is a személydeixis kiemelkedő szerepet kap az interakcióbeli résztvevői szerepek nyelvi megalkotásában.

4.1. A személyjelölő elemek szerepe és arányai a résztvevői szerepek kidolgozásában

A nyolc konzultációban 554, a személydeixis műveletének megvalósításában részt vevő nyelvi elemet kódoltunk, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a résztvevői szerepek megalkotásához. Külön annotáltuk a grammatikai szám és személy formailag megvalósuló kategóriáját (E/1., E/2., E/3.[5], T/1., T/2, T/3.), valamint

[5] Az itt szereplő E/3. minden esetben a nemtegező formát jelöli. Külön elemzési kategóriaként vizsgáltuk a harmadik személyen belül az úgynevezett személyemlítést. Azaz azokat az eseteket, amikor az interakcióban részt vevők harmadik személyt vagy személyeket említenek az aktuálisan folyó diskurzusban. Ezt tudatosan külön kategóriaként kezeltük azzal a céllal, hogy a személyemlítések a grammatikai és a funkcionális viszonyokat a résztvevői szerepek vizsgálatakor ne

azt, hogy az adott forma a megnyilatkozó vagy a címzett kidolgozásában vesz-e részt. Ezeket a szempontokat minden személyre vonatkozóan megvizsgáltuk a dialogikusan szerveződő konzultációszövegekben. A vizsgált mintában a személyjelölő elemek grammatikai szám és személy szerinti százalékos megoszlását az 1. ábra foglalja össze.

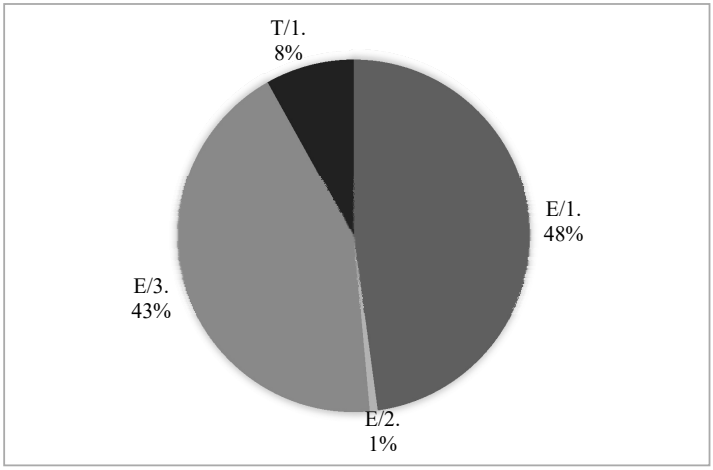

1. ábra. A személyjelölő konstrukciók formai-grammatikai eloszlása (%)

Az ábra alapján elmondható, hogy az E/1. (48%), valamint az E/3. személyű (43%) forma jelenik meg leggyakrabban a személyjelölésben a résztvevők szerepviszonyainak a kidolgozásában. Az E/1. jellemzően a beszélőt magát jelöli, az E/3-as forma pedig minden esetben az interakcióban részt vevő másik személy, a címzett megalkotásához kötődik. A második személy harmadik személyként való konstruálása, valamint ennek gyakorisága a nemtegező forma grammatikalizációjának tudható be (Domonkosi 2012). Ennek konvencionalizáltsági foka és a begyakorlottság mértéke a mindennapi nyelvhasználatban nagyon magas (Domonkosi 2002), az orvos-beteg viszonyban pedig ez számít bevált gyakorlatnak (Domonkosi–Kuna 2015; Csiszárik–Domonkosi 2018).

Jóval kisebb arányban figyelhető meg a T/1. (8%), valamint az E/2. (1%). Ez utóbbi a (V4P), (V4B) konzultációkban jelenik meg, amikor az orvos egy rövid magán-telefonbeszélgetést folytat egy ismerősével, akivel tegeződik.

befolyásolják. Így az úgynevezett személyemlítések, amelyek a vizsgált anyagban 122-szer fordulnak elő, az 1. ábra százalékos arányaiban nem jelennek meg. Például: *Voltam a **háziorvosnál** is, aztán **pszichiáternél*** (V1P).

A továbbiakban részletesen bemutatjuk, hogy az egyes szerepjelölő elemek hogyan kötődnek a szerepviszonyok, valamint a paternalisztikus és a betegközpontú kapcsolatépítési módok megvalósulásához.

4.2. A megnyilatkozó (ön)konstrálása – Az egészségügyi szakember és a páciens mint megnyilatkozó

A vizsgált mintában a megnyilatkozóhoz kötődő személyjelölési módok közül a leggyakrabban az E/1. személyű konstrukció jelenik meg mind az egészségügyi szakember, mind a páciens esetében (l., 2. és 3. ábra). A kettő között azonban jelentős eltérés mutatkozik az előfordulási gyakoriságban, továbbá a vizsgált konstrukciók szemantikai vonatkozása is más. A vizsgált nyolc konzultációban az orvosok és pszichológusok esetében összesen 88, míg a pácienseknél 227 ilyen személyjelölési mód adatolható. A megnyilatkozó személyét kidolgozó személydeixis művelete tipikusan morfoszintaktikailag, igei személyraggal vagy birtokos személyjellel valósul meg a magyar nyelv jellegéből, a névmási alany elhagyhatóságából (pro-drop) adódóan. Ennél jóval ritkábban jelenik meg ilyen funkcióban névmási elem; névszók pedig elsősorban a bemutatkozások aktusaként kaphatnak szerepet a megnyilatkozó önkonstruálásában (pl. *Baloghné Zombori Mária*).

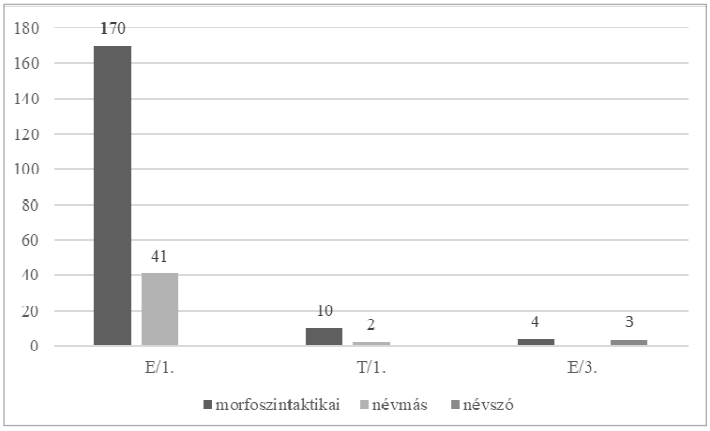

2. ábra. A páciens mint megnyilatkozó ÉN-konstruálása

A páciens és a gyógyító megnyilatkozói szerepének kidolgozásában a személyjelölő elemek gyakoriságán túl szemantikai eltérések is megfigyelhetők.

A pácienszerepű megnyilatkozók önmagukra vonatkozó konstruálási folyamatában a konzultációkon jellemzően különböző szemantikai csoportok figyelhetők meg, amelyek az ÉN különböző aspektusait (fizikai, mentális állapot, szociális viszonyok stb.) emelik, illetve dolgozzák ki metonimikusan, legtöbbször igei konstrukciók révén

- saját állapotuk, fájdalmaik, vágyaik, érzelmeik *(rosszulléteim, rettegek, fejfájásomnak, végtagjaim, lebetegszem);*
- képességeik és bizonytalanságuk *(nem is tudom, nem tudok egyedül otthon maradni, hogy tudnék pihenni);*
- pszichoszociális viszonyaik *(feleségem, munkahelyemre, nővéremnek, férjem, tanítok, fiam, unokatestvérem, osztályom);*
- mentális állapotaik *(át kell ezt gondolnom, belegondolok);*
- a terápiához kapcsolódó konkrét és mindennapi cselekvéseik *(injekciózni kell magam, meggyógyulok, lefogyok, jelentkezem, cukros vagyok, nem eszem, elkaptam);*
- a konzultáción megvalósuló cselekvések *(bejöhetek, jöjjek el);*
- udvariassági és kapcsolattartó aktusok *(köszönöm, kezét csókolom, jó napot kívánok).*

Ezzel szemben az egészségügyi dolgozók kommunikációjában az énkonstruálás a szakmai közeghez kapcsolódó igei konstrukciók révén történik. Gyakoriak a tudás koordinálására vonatkozó metapragmatikai reflexiók *(mondtam, mondom, kérdezem, kérdeztem, látom, értem);* megjelennek a gyógyításhoz kötődő direktív beszédaktusok *(kérem, javaslom);* a terápia szervezéséhez kötődő cselekvések *(segíthetek, várom);* valamint a konvencionalizált aktusok *(üdvözlöm),* és egyéb kapcsolatteremtési reflexiók *(szólíthatom).*

Az E/1. perspektivikus, nem a megnyilatkozókra vonatkozó használata kizárólag egyszer fordul elő. Ebben az esetben az egészségügyi dolgozó a páciens nézőpontjából dolgozza ki a terápiás cselekvést (1). Az ilyen jellegű egyes szám első személyhez köthető perspektívaváltás a valós orvos-beteg interakciókban is ritkán fordul elő (Kuna 2016).

(1) *Psz:* Ez nem olyan, mint egy gyógyszer, hogy **beveszem**, és vége, elmúlt a tünet. Idő, türelem és kitartás kell hozzá. (V1B)

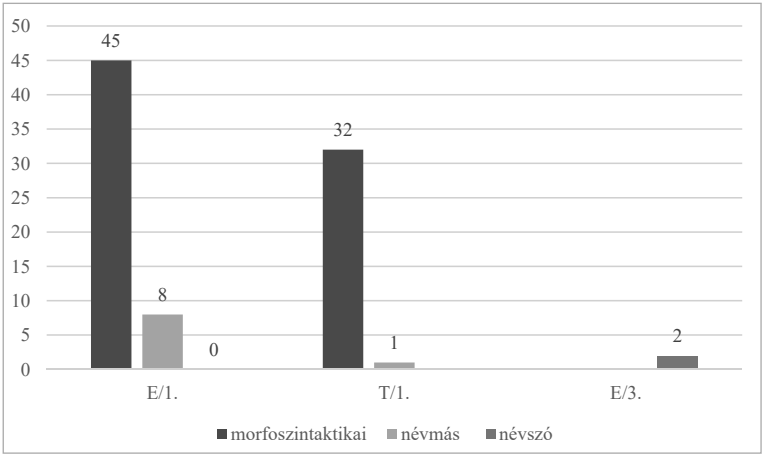

3. ábra. Az egészségügyi szakember mint megnyilatkozó ÉN-konstruálása

Az egyes szám első személyű névmások használatában is eltérések mutatkoznak a páciensek és a gyógyítók megnyilatkozásaiban. A páciensek esetében gyakrabban jelennek meg az *én* személyes névmás és azok ragozott alakjai (*én* 19-szer, *magam* 9-szer, *nekem* 6-szor, *velem* 2-szer, *engem* 2-szer, *rajtam* 2-szer, *mindenem* 1-szer). Kiemelkedően magas a három jelenet mindkét videójában az E/1-es névmások száma (7-7 db). Ezeknek a konzultációknak a részletes elemzése rávilágít arra, hogy önmagában az egyes személyjelölési konstrukciók gyakorisága nem adhat következtetési alapot a működésbeli jellegzetességekre. Ugyanis ebben a jelenetben a páciens mindig eltereli az önmagáról való beszédet (a családjára a munkájára [2a]). Az E/1-es személyes névmások gyakoribb előfordulása így ebben a konkrét diskurzusban nem az önmegjelenítés határozottabb, dominánsabb módja, hanem ellenkezőleg a bizonytalanság vagy a lelki állapotra vonatkozó következtetési folyamatok indikátora (2b, c), amelyet a jelenetben megfigyelhető nonverbális kommunikáció is támogat. A névmási megjelenések sok esetben az ige vonzataival is szoros összefüggést mutatnak (2c).

(2a) *P:* Hogy mióta tart? Hű… Hát nehezen tudnám **én** ezt megmondani. Mióta az eszemet tudom, **én** fejfájós vagyok. De hát nem is csoda, mert ugye a nővérem is, meg az anyukám is szegény. Ő már nincs velünk. De hát, ha jobban belegondolok, akkor még az unokatestvérem is. Úgyhogy volt kitől örökölni. (V3P)

(2b) *P:* Hát, **én** nem is tudom. **Én** olyan különösebb lelki problémákról nem tudok. (V3B)

(2c) *P:* Talán ezért lenne mindez, hogy túlságosan háttérbe szorítom **magam**, ahogy tetszett mondani, hogy, hogy túl sok mindent veszek **magamra**. (V3B)

Az egészségügyi szakembereket jóval kevesebbszer jelöli egyes szám első személyű névmási személydeixis. Ezek a névmások több esetben metonimikusan a rendelő vagy a gyógyítás helyének a kidolgozását valósítják meg (3a, b). Továbbá olykor a szakember mentális állapotainak, metareflexióinak határozottabb kifejtését szolgálják (3c).

(3a) *Psz:* Szóval mégiscsak úgy döntött, hogy eljön **hozzám**. (V1B)

(3b) *Psz:* Két hete találkoztunk először, akkor volt **nálam** pszichológiai vizsgálaton. (V1B)

(3c) *Psz:* **Én** úgy érzem, mintha kicsit felmentést adna neki, miközben úgy gondolja, hogy esetleg többet is segíthetne. (V3B)

A vizsgált diskurzusokban megfigyelhető, hogy az egészségügyi szakemberek több és többféle vonatkozású többes szám első személyű formát használnak, mint a páciensek. Ez összhangban áll a valós orvos-beteg találkozások (Kuna 2016), valamint egyéb egészségügyi konzultációs helyzetek kutatási eredményeivel (Udvardi 2021). A vizsgált mintában a páciensek nyelvi tevékenységében tizenkét T/1-es konstrukció fordul elő, amíg az orvosok és a pszichológusok nyelvhasználatában közel 3-szor ennyi (34 db) (lásd l. és 2. ábra). A páciensek megnyilatkozásaiban a többes szám első személyű alakok vonatkozása egyetlen egyszer az interakcióban részt vevő egészségügyi szakember és a páciens maga (4a); az összes többi esetben pedig a páciens és más, interakción kívüli személyek, jellemzően családtagok (4b, 4c).

(4a) *P:* Hát öö – ahogy már az előző **találkozásunkkor** is mondtam – nekem ilyen pánik – rosszulléteim vannak. (V1B)

(4b) *P:* Ja, nem. Nem. Négyen **vagyunk**. Ja, hát persze a férjem is **velünk** van. (V3P)

(4c) *P:* Tegnapelőtt **voltunk** itt a Danikával (V4P)

Az egészségügyi szakemberek megnyilatkozásaiban a T/1-es alakok leggyakrabban az aktuális interakció résztvevőinek a közös tevékenységét dolgozzák ki a terápia menetére, a közös figyelmi jelenetre, illetve ezek szervezésére vonatkozóan *(találkoztunk, egyeztetünk időpontot, lássuk, megnézzük, nézzük)* (5a, b). A többes szám első személyű konstrukciók vonatkozása lehet továbbá az orvos/pszichológus és más szakemberek (5c) vagy ritkábban az orvos saját tevékenysége (5d, e). A beteg nézőpontját beemelő úgynevezett empatikus szerepű használat – azaz amikor a megnyilatkozó csak áttételesen része a nyelvileg megalkotott MI-nek (Laczkó–Tátrai 2015: 505–506) – viszonylag ritkán fordul elő a vizsgált mintában (5f).

(5a) *Psz:* Amíg nem lát összefüggéseket az élete és a betegsége között, amíg egy új gyógyszertől várja a csodát, addig **mi** nem **tudunk együtt dolgozni** (V1P)

(5b) *Psz:* Most **beszéljünk** egy kicsit magáról! (V3A)

(5c) *Psz:* Igen, a doktornővel nagyon jó szakmai kapcsolatban **vagyunk**. Sokszor küld át hozzám pácienst. (V3B)

(5d) *D:* De ezzel kapcsolatban **összegyűjtöttünk** néhány könyvcímet. (V2B)

(5e) […] és hogyha nem kielégítő a diéta, akkor vércukorcsökkentő tablettákat **adunk**. (V2P)

(5f) *P:* Hát most leszázalékolnak?
D: Hm... nem, **ott azért még nem tartunk.** (V2P)

A beszélők névszói, harmadik személyű, részben objektivált megjelenítése nagyon kevés esetben fordul elő, és lényegében a bemutatkozás *(Baloghné Zombori Mária, Békési Károly)* vagy a saját név említésének a tipikus eseteihez köthető.

A megnyilatkozókra vonatkozó személydeixis és jellegzetességeinek az ismertetését követően rátérünk a címzettekhez kapcsolódó személyjelölési tendenciákra.

4.3. Az interakcióbeli partner konstruálása – Az egészségügyi szakember és a páciens mint címzett

A résztvevői szerepek megalkotása és alakulása dinamikus folyamat, és interakcióbeli működésében a megnyilatkozói és a befogadói szerepek együtt értelmezhetők, ahogy erre már a fenti példák is rámutattak.

A vizsgált minta alapján elmondható, hogy a páciensek sokkal ritkábban szólítják meg, illetve dolgozzák ki nyelvileg az egészségügyi szakembert címzettként. A nyolc diskurzusban ez összesen 24 esetben jelenik meg. Ezzel szemben az egészségügyi szakemberek megnyilatkozásaiban több mint 10-szer ekkora gyakorisággal szerepelnek a pácienst mint címzettet jelölő formák (247 esetben).

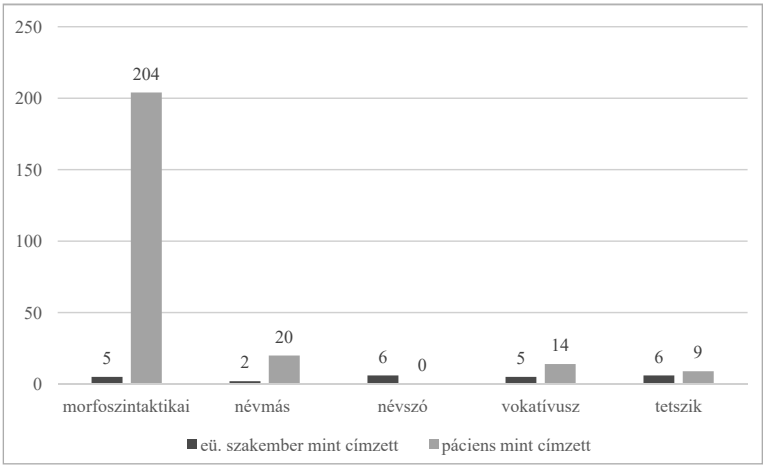

4. ábra. A címzett résztvevői szerepének személyjelölési konstrukciói

Ahogy a 4. ábra is szemlélteti az egészségügyi szakemberek közléseiben a páciensnek mint interakcióbeli címzettnek a megjelenítése inflexiós morfémák révén történik. Ez a művelet jellemzően (169 esetben) névmás nélküli, nemtegező igei szerkezetekben vagy névszókhoz kapcsolódó birtokos személyjel által valósul meg (6a, b, c). A páciensek megnyilatkozásaiban összesen öt olyan előfordulás adatolható, amely az orvosra inflexiós morfémaként utal. Ezek nagy része is konvencionalizált beszédaktushoz *(Kezét csókolom)* vagy a diskurzus, illetve a közös figyelem irányításának a hagyományos nyelvi kifejezőihez köthető *(Nézze).* Ez részben arra is utalhat, hogy a páciensek a vizsgált diskurzusokban alacsony kezdeményezési készséget mutatnak (pl. nem kérnek, javasolnak); vagy mindezt nyelvileg személytelenül fogalmazzák meg.

A második személy névmási megjelölése jóval ritkább a vizsgált mintában, ami a magyarra jellemző alanyelhagyás mellett a nemtegezésen belüli névmáskerülés tendenciájával is kapcsolatba hozható (Domonkosi 2002: 194–196). A *Maga/Ön* névmás 20 esetben fordul elő a gyógyítók közléseiben (6d, 6e), míg a páciensek esetében összesen kétszer (6f).

(6a) *Psz.:* Ah, **megérkezett**. **Jöjjön**, **üljön le**. (V1P)

(6b) *D:* **Fogyasszon** sok folyadékot, lehetőleg meleg teát. **Szedjen** vitaminokat, és **kerülje** a zsúfolt helyeket. (V4P)

(6c) *D:* **Mesélne** nekem a **fejfájásáról**, hogy mióta tart, mikor jelentkezik? (V3P)

(6d) *Psz.:* Milyen az **Ön párkapcsolata?** (V1P)

(6e) *D:* És fontos lenne a **feleségével** is beszélnie, hogy segítsen **Önnek** abban, hogy **diétázni tudjon**. (V2b)

(6f) *B:* A Kovács doktor úr mondta, hogy jöjjek el **Önhöz**, mert ő már nem tud mit csinálni. Lehet, hogy egy új gyógyszer kellene. (V1P)

A résztvevők közös terápiás munkájának a nyelvi megalkotása többes szám első személyű, jellemzően igei alakokhoz köthető, ahogy erre már a megnyilatkozói szerepeknél is utaltunk (5a, b). Ez a gyógyító szakemberek kommunikációjában jóval gyakoribb (27-szer fordul elő), mint a páciensekében (1 esetben, [4a]).

A nominális megszólítás a címzettek nyelvi megalkotásának egyik prototipikus módja. A páciensek kizárólag a társadalmi konvencióknak megfelelően, a szakmai szerep megjelölésével *(doktornő/doktor úr)* szólítják meg az egészségügyi szakembert. Ezzel szemben a páciensek vokatívuszi megszólításában nagyobb változatosság mutatkozik, ami összhangban áll a mindennapi gyakorlattal is (Csiszárik–Domonkosi 2018). Előfordul vezetéknév + *úr (Szalai úr),* keresztnév *(Marika)* és ragozott névszó *(asszonyom)* egyaránt. A nominális megszólítások használatában megmutatkozó aszimmetria jelzi az gyógyító-páciens viszonyra jellemző, eredendő, a betegcentrikus modellben is érvényesülő erőteljes szerepbeli eltéréseket.

A *tetszik* + főnévi igeneves szerkezetek viszonylag alacsony számban jelennek meg. Az egészségügyi szakember kommunikációjában kizárólag *tessék*-ként adatolhatók. Kifejezetten gyakran szerepel ez a forma a második jelenet paternalisztikus kapcsolatépítési modelljének diskurzusában (7a, b, c, d), amely több más nyelvi jellemzővel együtt hozzájárul az orvos direktív stílusának a kifejezéséhez is. A tessékelő formák egyes helyzetekben, főként konvenzionalizált kifejezésekben, udvariasságot is jelezhetnek (7a), ugyanakkor utasító és direktív hatás is kapcsolódhat hozzájuk, ahogy ez a (7b)-(7c) példákban is megfigyelhető. Ezekben a példákban ugyanis erőteljes felszólításként értelmezhetők. Érdemes

ezzel összehasonlítani ennek a jelenetnek a betegközpontú feldolgozását, amelyben a *tessék* kizárólag egyszer jelenik meg, udvariasságot kifejező mondatszóként, nem pedig főnévi igenévi szerkezetben (***Tessék**, foglaljon helyet;* V2B).

(7a) *D:* Jó napot. **Tessék helyet foglalni.** (V2P)

(7b) *D:* Pedig erre mostantól **tessék odafigyelni.** (V2P)

(7c) *D:* Nem, nem erről van szó, de az elhízásra való hajlamot, azt örökölheti, úgyhogy arra **tessék odafigyelni.** (V2P)

(7d) *D:* Nos, Szalai úr, akkor **ne tessék aggódni**, nincs komoly baj, ahogy mondtam, **tessék odafigyelni** a testmozgásra, diétára, és akkor minden rendben lesz. (V2P)

A páciensek megnyilatkozásaiban szintén ritkán jelenik meg a *tetszik* + infinitívusz konstrukció, amelyet nemtől és kortól függetlenül használnak. Előfordul a tetszikelés férfi betegek megnyilatkozásaiban nő gyógyító szakember megszólítására (8a, b), valamint a nő páciensek közléseiben férfi gyógyító szakemberhez fordulva is (8c, d). A vizsgált konzultációk minden szereplője középkorú, így a prototipikusnak tartott szerep, miszerint a tetszikelés elsősorban idősebbekhez, illetve nőkhöz forduló forma, nem aktiválódik ezekben a diskurzusokban (Domonkosi 2002; Domonkosi–Kuna 2016). Továbbá a megfigyeléseknek és a kérdőíves reflexív visszajelzéseknek is ellentmond az, hogy az egészségügyi szakemberek és a páciensek nyelvi tevékenységében közel azonos a *tetszik* + infinitívusz konstrukciók aránya. Ez adódhat a szűk vizsgálati mintából, illetve összefüggheet azzal is, hogy az anyagot fiktív diskurzusok alkotják.

(8a) *B:* Voltam a háziorvosnál is, aztán pszichiáternél, **tetszik tudni,** a Kovács doktor úr (V1P)

(8b) *B:* Azt **tetszik mondani**, ha lefogyok, akkor meggyógyulok? (V2P)

(8c) *B:* Talán ezért lenne mindez, hogy túlságosan háttérbe szorítom magam, ahogy **tetszett mondani,** hogy, hogy túl sok mindent veszek magamra. (V3B)

(8d) *B:* De legalább azt **tessék megmondani,** hogy a picire nem lesz-e ez valami káros hatással, hogy ha ez valami ismeretlen vírus. (V4B)

A páciensek megnyilatkozásaiban a címzettként jelen lévő egészségügyi szakemberek semleges kiindulópontú, névszói megnevezése is szerepet kap *doktornő/doktor úr* formájában, esetleg névvel kiegészülve (9a, b). Sajátos attitűdjelölő esete a megszólításnak a (9c) példa, amelyben az interakcióban részt vevő másik személy harmadik személyű formában jelenik meg *(az orvos)*, amely ebben a diskurzusban a távolság, a meg nem értettség és a személytelenség kifejezőjévé is válik.

(9a) *B:* Csak azért jöttem, mert a doktor úr, akinél a jogosítvány miatt voltam, azt mondta, hogy jöjjek ide a **doktornőhöz.** (V2P)

(9b) *B:* Jó napot kívánok! Én a **Békési doktor urat** keresem. (V3P)

(9c) *B:* Azt csak én tudom, hogy mit érzek. Kitől várjak segítséget, hogyha **az orvos** nem képes megérteni? (V4P)

4.4. A társas deixis szerepe a betegcentrikus és a paternalisztikus kapcsolatépítési módban

Az oktatóvideók lehetőséget adnak a beteg-, illetve orvoscentrikus kapcsolatépítési modell személyjelölési jellegzetességeinek vizsgálatára, illetve a vizsgált mintában megvalósuló sajátosságaik összehasonlítására. Az elemzés alapján elmondható, hogy a páciensek nyelvi tevékenységében lényegében nincs eltérés a két kapcsolatépítési módban a társas deixis műveleteire vonatkozóan. Ez megállapítható a megnyilatkozói és a befogadói szerepviszonyhoz kötődően egyaránt.[6] Ezzel szemben az egészségügyi szakemberek esetében gyakorisági és funkcionális eltérés is megfigyelhető a társas deixis műveleteinek vonatkozásában, amelyet itt néhány példán keresztül mutatunk be elsősorban az első és a második jelenet kiemelt részeinek elemzésén keresztül. Megfigyelhető, hogy ezekben a jelenetekben a betegcentrikus dialógusokban (V1B, V2B) kétszer annyi társas deiktikus művelet valósul meg az egészségügyi szakember megnyilatkozói szerepében, mint a paternalisztikus diskurzusokban (V1P, V2P). Ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy a megnyilatkozót vagy a befogadót kifejtő személyjelölési konstrukciók száma önmagában elegendő mutatója lenne annak, hogy egy-egy konzultáció inkább beteg- vagy orvoscentrikusként jellemezhető. Habár a megnyilatkozói szerep alacsony megjelenési aránya valóban összefüggést mutathat a kapcsolatépítés módjával (Kuna 2016: 321).

[6] Természetesen az eredményeket befolyásolhatja, hogy a konzultációk fiktív diskurzusok, amelyeket az egészségügyi szakemberek kommunikációs oktatására használnak. Ennek köszönhetően is a gyógyítók nyelvi viselkedése hangsúlyosabb szerepet kap.

A 2. táblázat összefoglalóan mutatja az orvos mint megnyilatkozó önreprezentációjában szerepet játszó társas deiktikus elemeket. Ahogyan az összevetés jelzi, a betegközpontú kapcsolatépítési módban kétszer gyakrabban fordulnak elő ilyen elemek. A táblázatban feltüntettük az elemzésből kizárt implicit *(hívjon fel [engem])* konstrukciót is. Megfigyelhető, hogy a betegközpontú kapcsolatépítésben gyakoribbak a reflexiók a saját mentális állapotra, cselekvésre *(gondolom, mondtam, látom, várom, összegyűjtöttünk)* és a jövőbeni terápiás folyamatokra *(adunk, megnézzük, hívjon)*.

2. táblázat. Az egészségügyi szakember megnyilatkozói szerepkidolgozása a második jelenetben

Paternalisztikus (V2P)	Betegcentrikus (V2B)
(10a) Nos hát, **nézzük** csak, hm, hát ez egy kicsit magas.	(11a) Nos, **nézzük**.
(10b) Hm, nem, ott azért még nem **tartunk**.	(11b) hát igen, **látom**... ühüm... hát ez egy kicsit magas, magas a glükóz
(10c) nincs komoly baj, ahogy **mondtam**, tessék odafigyelni a testmozgásra	(11c) És hogyha nem kielégítő a diéta, akkor vércukorcsökkentő tablettákat **adunk**.
(10d) akkor vércukorcsökkentő tablettákat **adunk**.	(11d) De először most **megnézzük**, hogyha beáll egy ezerkétszáz kalóriás diétára
(10e) De most... **megnézzük**, hogyha beáll mondjuk egy 1200 kalóriás diétára	(11e) Ühm, hát úgy **gondolom**, hogy mostantól fogva, erre fontos lenne odafigyelnie, Szalai úr.
	(11f) De ezzel kapcsolatban **összegyűjtöttünk** néhány könyvcímet.
	(11g) Itt vannak a brossúrák, **nézzük** csak, itt össze vannak foglalva a tudnivalók.
	(11h) Ha pedig úgy érzi, hogy nehézséget okoz a diéta összeállítása, nyugodtan **hívjon** [**impl.**] fel!
	(11i) jöjjön vissza egy hónap múlva, és **megnézzük**, hogy hol tart!
	(11j) Ahogy **mondtam**: figyeljen oda a testmozgásra, a diétára, és akkor minden rendben lesz.
	(11k) Akkor **várom** egy hónap múlva.

A két kapcsolatépítési módban különbség mutatkozik a páciens mint címzett nyelvi megjelenítésében is. A betegcentrikus módban minden esetben több nyelvi konstrukció járul hozzá a címzett szerepében lévő páciens kidolgozásához, mint az orvoscentrikus módban. A számszerű eltérésen túl azonban igen jelentősek a kvalitatív különbségek is a személyviszonyok alakulásában, továbbá az, hogy ezek milyen más nyelvi jellemzőkkel (pl. kijelentő vs. feltételes mód) és beszédaktusokkal (számkérés vs. felajánlás) együtt fordulnak elő.[7] Többek között ezt szemlélteti a (12a) és (12b) példa.

A pánikbetegséggel küzdő férfival való konzultáción a paternalisztikus kapcsolatépítési módban a pszichológus a személyjelölési módok révén lényegében a páciens feladataként és felelősségeként konstruálja meg a terápiás munkát *(idejött, kellene gondolkodnia, kéne gondolnia, a feleségével való kapcsolatát),* amelyben egyfajta számkérés is érezhető *(nem gondolja)*. Ezzel szemben a betegcentrikus interakcióban a páciens döntése kerül előtérbe *(mivel úgy döntött),* a pszichológus következtet *(bizonyára),* és a terápia közös munkaként jelenik meg nyelvileg *(megpróbálnánk, együtt gondolkodni, átgondolhatnánk)*. Ahogy láthatjuk, a terápiás együttműködés és munka alakulásának konstruálásában nagy szerepet kap a társas deixis művelete is.

Paternalisztikus (V1P)	**Betegközpontú (V1B)**
(12a) **Psz:** Nem **gondolja** – ha már **idejött** – hogy valahogy másképp **kellene** a betegségéről **gondolkodnia?** Hogy át **kéne gondolnia** – hogy csak egy példát mondjak – a **feleségével** való **kapcsolatát?**	(12b) **Psz:** Mivel úgy **döntött**, hogy pszichológushoz **jön**, bizonyára nem így **gondolja**…hasznos lenne, ha **<u>megpróbálnánk</u>** együtt gondolkodni a **betegségéről**. **<u>Átgondolhatnánk</u>** például – hogy csak hogy egy példát mondjak a, a **feleségével** való **kapcsolatát**.

5. Összegzés

Tanulmány középpontjában a társas deixis nyelvi mintázatainak és konstrukcióinak vizsgálata állt összefüggésben a terápiás kapcsolat építésével. A nyolc oktatóvideó elemzése során a társas deixis konstrukcióit a megnyilatkozói és a befogadói társas viszonyokhoz kapcsolódóan elemeztük. A szoftverrel támogatott kutatásban a résztvevői szerepekhez kötődően annotáltuk a formai és funkcionális szempontokat egyaránt.

[7] Ezen jellegzetességek szisztematikus kódolása, valamint az összefüggések feltárása folyamatban van.

Az elemzés rámutatott, hogy a vizsgált mintában a személyjelölés a magyar nyelv jellegzetességével összhangban a leggyakrabban inflexiós morfémák révén valósul meg, ezen túlmenően megjelennek a névmási, továbbá a címzettek esetében a *tetszik* + infinitívuszos és a vokatívuszos konstrukciók is. Az egészségügyi szakember és a páciense között kizárólagosan a nemtegező V-forma jelenik meg, amely grammatikalizáltan 3. személyű formaként konstruálódik.

Az elemzés igazolta, hogy az oktatóvideókban a résztvevői szerepekhez kötődően eltérések mutatkoznak a személyjelölés előfordulási gyakoriságában, továbbá mintázataiban. A páciensek által használt E/1-es személyjelölési konstrukciók száma négyszerese (211 db) a gyógyító szakemberek által használt egyes szám első személyű konstrukcióknak (53 db). Ez összefüggésben lehet a diskurzusműfaj jellegzetességeivel, amelyben központi fontosságú az anamnézis felvétele, amelyben a páciens beszél saját állapotáról, betegségtörténetéről. Ennek megfelelően ezek az E/1-es konstrukciók jellemzően a páciensek testi-lelki-mentális állapotait, érzéseit, tudását, pszichoszociális viszonyait dolgozzák ki szemantikailag, vagy erőteljesen konvencionalizált udvariassági rituálékhoz köthetők. Ezzel szemben a vizsgált mintában az egészségügyi szakemberek egyes szám első személyű konstrukciói a tudás megosztására vagy koordinálására szolgálnak; a gyógyításhoz kötődő direktív beszédaktusokhoz, terápiás cselekvésekhez, valamint udvariassági aktusokhoz kapcsolódnak.

Eltérés mutatkozik a T/1. használatában is. Ez ugyanis az egészségügyi szakemberek kommunikációjában közel háromszoros előfordulást mutat a páciensekhez képest. A T/1-es konstrukciók vonatkozása is eltérést mutat: a páciensek esetében jellemzően az orvos + páciens, illetve páciens + család mintázat figyelhető meg; amíg a gyógyító szakemberek nyelvi tevékenységében a páciens + orvos, orvos + egyéb szakemberek, valamint a beteg nézőpontját bevonó empatikus használat jelenik meg.

Szintén különbség mutatkozott az interakcióbeli címzettek személyjelölési konstruálásban. A vizsgált mintában a páciensek címzettként való kidolgozása több mint 10-szerese (247 esetben) az orvosok címzettként való megjelenésének (24 eset). Ez szintén összefügghet a diskurzusműfaj jellemzőivel, hiszen az orvos kérdéseket tesz fel, ajánl, javasol a beteg részére a terápia folyamatában. Ugyanakkor az orvos címzettként való előfordulásának alacsony száma utalhat a páciens részéről a kezdeményezés és a proaktivitás hiányára vagy a személytelenségre való törekvésre is. Az is megmutatkozott, hogy az orvosok megszólításának több konvencionalizált mintázata van, ugyanakkor a valós gyakorlatot tükrözve az elemzett diskurzusok arra hívják fel a figyelmet, hogy a páciensek megszólítása jóval sokszínűbb.

Az elemzés arra is rávilágított, hogy a személyjelölési módok résztvevői szerepekhez kötött elemzése sok tekintetben hozzájárul a kapcsolatépítés módjainak nyelvi leírásához. Azt is megmutatta azonban, hogy ezek a konstrukciók kontextusukba ágyazva, különböző beszédaktusokban és más nyelvi jellemzőkkel együtt értelmezhetők a kapcsolatépítés komplex folyamatában (pl. feltételes mód – kijelentő mód, bizonytalanság – bizonyosság, direktség – indirektség). Továbbá az is világossá vált, hogy az egyes személyjelölési konstrukciók és mintázatok gyakorisága önmagában nem elegendő a kapcsolatépítési módok leírására, különbségeik megragadására, ezek megvalósításához mindenképpen szükségesek az értelmező, kvalitatív elemzések is.

Az itt bemutatott, az elemzett oktatóvideókra jellemző személyjelölési sajátosságok az alapját képezik a kutatás következő fázisában megvalósuló valós orvos-beteg interakciók hasonló szempontú elemzésének, amely a valós és a fiktív diskurzusok jellemzőinek az összevetését is lehetővé teszi.

Irodalom

Balint, Michael 1957. *The doctor, his patient and the illness.* London: Pittman

Bálint, Katalin – Nagy, Tamás – Csabai, Márta 2014. The effect of patient-centeredness and gender of professional role models on trainees' mentalization responses. Implication for film-aided education. *Patient Education and Counseling* 97/1: 52–58.

Beach, Wayne A. 2013. Introduction. In: Wayne A. Beach (ed.): *Handbook of Patient-Provider Interactions.* New York: Oxford University Press. 1–18.

Bigi, Sarah 2016. *Communicating (with) Care. A linguistic approach to the study of doctor-patient interactions.* IOS, Amsterdam/Berlin/Washington.

Cohen-Cole, Steven A. (ed.) 1991. *The medical interview: The Three Functional Approach.* St. Louis: MO: Mosby Year Book.

Csabai Márta – Csörsz Ilona – Szili Katalin 2009. *A gyógyító kapcsolat élménye. Kézikönyv és oktatólemez a kapcsolati készségek fejlesztéséhez.* Budapest: Oriold és Társa Kiadó.

Csiszárik Katalin – Domonkosi Ágnes 2018. A gyógyító-beteg viszonylat megszólítási változatai egy mozgásszervi rehabilitációs osztály gyakorlatközösségében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Linguistica Hungarica* 45: 109–128.

Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban.* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.

Domonkosi Ágnes 2012. Metaforikus és metonimikus motivációk a magyar megszólításokban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.* Budapest: ELTE. 339–350.

Domonkosi Ágnes 2018. Társas deixis – társas jelentés: az attitűdj elölő deiktikus elemek többértelműségének lehetőségei. In: Gecső Tamás – Szabó Mihály (szerk.): *Egy- és többértelműség a nyelvben.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 205. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 61–67.

Domonkosi Ágnes 2019. A nézőpont szerepe az attitűddeixis műveletében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Linguistica Hungarica* 45: 75–92.

Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139/1: 39–63.

Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2016. „Hanyadikra tetszik menni?" – A kor szerepe a tetszikelés használatában. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve.* Budapest: ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter – Magyar Szemiotikai Társaság. 273–285.

Eklics Kata – Koppán Ágnes 2018. Az orvosi kommunikációs készségek fejlesztésének hatékony módja: szimulációs betegkikérdezés. Ludányi Zsófia – Jánk István – Domonkosi Ágnes (szerk.): *A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon 2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásaiból.* Eger: EKE Líceum Kiadó. 351–358.

Emanuel, Ezekiel J. – Emanuel, Lina L. 1992. Four Models of Physician-patient relationship. *The Journal of the American Medical Association* 267/16: 2221–2226.

Hall, Judit A. – Roter, Debra L. – Rand, Cynthia S. 1981. Communication of affect between patient and physician. *Journal of Health and Social Behavior* 22/1:18–30.

Henry, Stefan G. – Fetters, Michael D. 2012. Video elicitation interviews: a qualitative research method for investigating physician-patient interactions. *The Annals of Family Medicine* 10/2: 118–125.

Heritage, John 2019. *The Expression of Authority in US Primary Care: Offering Diagnoses and Recommending Treatment*. Paper presented at the Georgetown University Round Table 2018. Approaches to Discourse (preprint).

Heritage, John – Maynard, Douglas W. 2006. Problems and prospects in the study of physician-patient interaction: 30 years of research. *Annual Review of Sociology* 32/1: 351–374.

Koerfer, Armin – Koerfer, Katharina 2018. Dialogische Kommunikation und Medizin. In: In: Koerfer, Armin – Albus, Christian (Hrsg.): *Kommunikative Kompetenz in der Medizin. Ein Lehrbuch zur Theorie, Didaktik, Praxis und Evaluation der ärztlichen Gesprächsführung*. Göttingen: Verlag für Gesprächsforschung. 262–365.

Koerfer, Armin – Reimer, Thomas – Albus, Christian 2018. Beziehung aufbauen. In: Koerfer, Armin – Albus, Christian (Hrsg.): *Kommunikative Kompetenz in der Medizin: Ein Lehrbuch zur Theorie, Didaktik, Praxis und Evaluation der ärztlichen Gesprächsführung* Göttingen: Verlag für Gesprächsforschung. 814–851.

Kuckartz, Udo – Rädiker, Stefan 2019. *Analyzing qualitative data with MAXQDA. Text, audio, and video.* Cham: Springer.

Kuna Ágnes 2016. Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozáson Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 140/3: 316–32.

Kuna Ágnes 2020. Változás az orvos-beteg kommunikációban. Változó szemlélet, módszer és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 144/3: 280–303.

Kuna Ágnes megj. e. *Az orvos-beteg kommunikáció nyelvészeti elemzése. Elmélet, gyakorlat, módszer.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

Laczkó Krisztina 2021. A deiktikus kivetítés. *Argumentum* 17: 467–487.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „évek óta mást se csinálunk". A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 501–514.

Linke, Angelika – Schröter, Juliane 2017. Sprache in Beziehungen – Beziehungen in Sprache: Überlegungen zur Konstitution eines linguistischen Forschungsfeldes. In: Linke, Angelika – Schröter, Juliane (eds.): *Sprache und Beziehung.* Berlin/Boston: De Gruyter: 1–32.

Meskó, Bertalan 2014. *The guide to the future of medicine. Technology and the human touch*. Budapest: Webicina.

Parsons, Talcott 1951. *The social system.* Free Press, New York.

Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redecker, Gisela – Waugh, Linda (eds.*): Discourse and perspective in cognitive linguistics.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.

Schmidt, Thomas – Schütte, Wilfried 2010. An annotation tool for efficient transcription of natural, multi-party interaction. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph, Odjik, Jan – Piperidis, Stelios – Rosner, Mike – Tapias, Daniel (eds.), *Proceedings of the 7th International Conference on Language Resources and Evaluation (LERC' 10),* May 19-21, 2010, Valletta, Malta. 2091–2096.

Szasz, Thomas S. – Hollender, Marc 1956. A contribution to the phylosophy of medicine: the basic model of doctor-patient relationship. *Archives of Internal Medicine* 97/5: 585–592.

Tátrai, Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Tátrai Szilárd 2012. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok.* Budapest: ELTE. 51–71.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95/2: 154–165.

Udvardi Anna 2021. Whose common ground? – Analyzing communication between physiotherapists and patients in a Hungarian hospital. *17th International Pragmatics Conference.* 27 June – 2 July 2021. Winterthur. (Abstractbook, 1155.)

Vajda Beáta – Horváth Sarolta – Málovics Éva 2012. Közös döntéshozatal, mint innováció az orvos-beteg kommunikációban. In: Bajmócy Zoltán – Lengyel Imre – Málovics György (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság.* Szeged: JATEPress. 336–353.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Wasserman, Richard C. – Inui, Thomas S. 1983. Systematic analysis of clinician-patient interactions: a critique of recent approaches with suggestions for future research. *Medical Care* 21/3: 279–293.

Yule, George 1996. *Pragmatics.* Oxford: Oxford University Press.

Abstracts

Szilárd Tátrai

The deictic nature of context-dependent vantage points Another look at deixis

The study focuses on the perspectivity of contextualization, prevailing the starting point of functional cognitive pragmatics. Thus, it presents contextualization as the activation of background knowledge that seems relevant to participants. It links the dynamic process of contextualization to the operation of context-dependent vantage points prevailing paralelly, such as the spatio-temporal position of the participants, their sociocultural situatedness, and their stance of consciousness. It argues that both spatio-temporal position and sociocultural situatedness function as a complex deictic vantage point in themselves for referential orientation. It shows that, in contrast to the stance of conscious based on the metapragmatic reflexivity of the participants, deictic operations are performed from these vantage points, which designate situational reference points from the physical and social worlds of the INTERSUBJECTIVE context to observe and understand the spatio-temporal and sociocultural relations of the referencial scene. The aim of the study is to provide a detailed description of the functioning of deictic vantage points through the examination of space marking and time marking, as well as person marking and the marking of socio-cultural attitudes, thus contributing to the most comprehensive functional cognitive description of deixis.

Keywords: deixis, contextualisation, context-dependent vantage points, spatio-temporal position, sociocultural situatedness, space marking, time marking, person marking, marking of socio-cultural attitude

Zoltán Vecsey

Conflicting intentions in the usage of demonstratives: A critical analysis of a complex theoretical problem

There is a consensus in the literature on demonstratives that the expressions 'this' and 'that' are not able to refer without the contribution of contextual parameters. It is an open question, however, how the relationship between context and demonstrative reference should be understood. There are presently three leading conceptions in this regard.

The first view can be traced back to Kaplan, who investigated the mechanism of demonstrative reference on the basis of the contextual occurrences of expressions. The second option is to focus on speakers' activities. The third account says that demonstrative reference depends also on the interpretive activities of hearers. Notably, each of these conceptions has a close connection to the Carnap/Agnew thought experiment, where reference becomes unstable due to a conflict between communicative and demonstrative intentions. By taking a metatheoretical perspective, the present chapter points out that instead of being rival views the above-mentioned three conceptions are in fact about distinct linguistic phenomena.

Keywords: demonstratives, communicative intention, demonstrations, reference, relations between data and theoretical hypotheses

Gábor Simon

This has gone to hunt – a corpus-controlled study of the functions and metaphorization of the deictical demonstrative pronouns

The present paper makes an attempt to explore the characteristic deictic functions of Hungarian demonstrative pronouns associated with verbs in the Hungarian National Corpus. Collostructional analysis is adopted to investigate the semantic profiles of the *ez*V and *az*V constructions, which identifies the semantic groups of verbs being typical in the construction. The study also focuses on the metaphorization of the pronominal components of the construction. The results do not demonstrate any observable difference between the metaphorical usage of the pronoun in the constructions, since the proximal pronoun is not used in an exophoric function, and coreference dominates the pattern of the distal pronoun. However, the analysis sheds new light on the dissimilarities between the deictic usage of the two constructions, directing attention to the endophoric and non-phoric occurrences of the proximal pronoun.

Keywords: demonstrative pronoun, construction, collostruction, collexeme, metaphor

Enikő Tóth

On the contrastive use of Hungarian nominal demonstratives: results of an elicitation study

This study reports the analysis of data gained on the contrastive use of Hungarian nominal demonstratives with the help of the Contrastive Demonstrative Questionnaire developed by Wilkins (1999). The data collected by this elicitation tool suggest that in the case of

non-contrastive uses physical proximity to the speaker is crucial regarding the choice of demonstratives in table-top space, but in the case of contrastive uses the pattern of demonstratives changed, relative distance from the speaker was neutralized, distal demonstratives occurred even when speakers referred to entities within easy arm's reach. The reinforced demonstratives, *emez/amaz* 'this/that' were also spontaneously used during the task. Though the demonstratives in question are considered as marginal, it can be assumed that they have an inherently contrastive function in present day Hungarian.

Keywords: demonstratives, contrastive use, elicitation

Judit Baranyiné Kóczy – Krisztina Zajdó

"If you look at Peter now, you can't see that... that he has this problem" – Exploring the use of emotional deictic elements in interviews with parents of children with a language disorder

This paper discusses the referential role of deictic linguistic elements and their metaphorical interpretation based on the analysis of interview texts gained by conducting interviews with parents of children with a language disorder. The study focuses on the use of emotional deixis expressed by proximal pronouns. The two main questions of the research are: a) whether linguistic patterns in the use of emotional deixis can be identified in parents' accounts, and if so, b) which patterns are used in which situations when using dichotomous spatial relations represented by deixis, especially in relation to metaphorical meaning. Results of the corpus study show that parents of children with a language disorder use proximal deicitic propouns differently from the usual pattern. In general, the proximal deictic pronoun expresses the speaker's internal direct and positive experience (as opposed to the distal deictic pronoun, which refers to emotionally distant, negative phenomena). However, parents of children with a language disorder typically use these elements in cases where they report a fundamentally negative experience of the child's condition, development, diagnosis or therapy, or other negative experiences. Such application of proximal pronoun deixis indicates an intense „experiencing", mental and emotional proximity to negative experiences which can be explained by the empathy that stems from the parental role.

Keywords: emotional deixis, metaphor, language disorder, parents, different language patterns

Nóra Csontos

Direction of attention in the construction of saying The presence and role of the demonstrative pronouns in the citation

Using the results of cognitive semantics and pragmatics as an approach to the construction of the act of saying as a citation, the study examines the role of the demonstrative pronouns in the context of the direction of attention that occurs during the reconstructing process that characterizes the citation. It analyses the presence and function of the demonstrative pronouns in the citation part alongside verbs that make the speech action of the saying accessible in a different way. For this, it takes a random list of 250-250 items of MNSZ2 (v2.0.5.) as a basis of the Sg.3 present and past tense forms of the verbs *mond* 'say', *hangsúlyoz* 'emphasize' and *említ* 'mention'. With a quantitative analysis, the study asks whether there is a correlation between the use of the verbs with different semantic structures and the use of the demonstrative pronouns, and when and to what extent the demonstrative pronouns that appear next to the verbs implement the operation of the discourse deixis during the citation.

Keywords: citation, direction of attention, demonstrative pronouns, discourse deixis

Veronika Svindt

Metapragmatic markers as the sign of decreased information processing speed and limited working memory

The aim of the study was to explore the relationship between deictic and other metapragmatic markers and the underlying cognitive processes, especially the attentional processes, the information-processing and working memory.

The study compared the cognitive abilities and directed spontaneous narrative production of patients with multiple sclerosis (MS) with gender- and age-matched healthy controls. Different metapragmatic markers (discourse deixis, „mental state" deixis, attitude deixis, discourse markers) were examined in a narrative recall task.

Results showed that the control group used significantly more discourse deixis than the group with MS, but in the cases of references on their own mental state and discourse markers we saw the opposite pattern: there was at least a trend-level difference between groups. No significant difference revealed in the number of attitude deixis between groups. Moderate correlation was found between the information-processing speed and the number of disourse markers; and between the working memory capacitiy of people and the number of discourse markers.

Keywords: discourse deixis; metapragmatic markers; narrative recall; information-processing speed; working memory; multiple sclerosis

Krisztina Laczkó

Time deixis and temporal reference frame: A corpus study of the Hungarian deictic item most 'now'

the turn of millennium, the number of pragmatic studies on deixis grew significantly. However, as compared to discussions of other types of deixis, relatively less attention has been devoted to the phenomenon of time deixis. The present talk wants to contribute to understanding time deixis by studying a sample of Hungarian linguistic material and observing standard theoretical background assumptions of functional pragmatics (Verschueren 1999; Tátrai 2017). In particular, time deixis is understood here as a linguistic operation whereby participants' knowledge of the temporal relationships of their physical world gets involved in the interpretation of the discourse that they process in a temporal frame (cf. Brisard 2002; Evans 2013). The referential point of departure is anchored by the time of the speech event, the current 'now'. That is, temporal labels used within a referential scene can be successfully interpreted in relation to the time of the utterance, and discourses are characterised by temporal contiguity. The talk focuses on a corpus-based analysis of most 'now', a deictic item representing the temporal aspect of the referential centre, using a temporal reference frame (the corpus used is a 250-item sample of the Hungarian National Corpus). Of the factors of the temporal reference frame, the analysis centres on the time of processing, with respect to its inherent temporality, i.e., the time processed and understood. The basic issue of research is how time of processing and inherent temporality are related to one another, depending on the various text types. With respect to processing time, the major characteristics of the three kinds of proto-discourse (spoken, written, and computer-mediated) are what counts: the simultaneity vs. successiveness of an utterance and its reception are crucial from the point of view of temporal relationships. Other important features include whether the discourse at hand is epistemically direct or indirect, and whether it refers to real events or fictitious ones. The analysis claims that temporal relationships of the spoken proto- discourse and similarly operating CMC discourse constitute a point of departure: shared space and time make it possible to create temporal contiguity between the shared attentional scene and the referential scene, whereas written communication is characterised by temporal deictic projection, given that the reception of discourse is not simultaneous with its production, and temporal distance typically interferes with the connection established between time of processing and inherent temporality.

Keywords: time deixis, temporal reference frame, time of processing, inherent temporality, mediality

Júlia Ballagó

An analysis of the relation between deictic person-marking and the personal character of construal in online book reviews

The paper adopts the perspective of social cognitive pragmatics and reports on a qualitative study of online book reviews that compares book reviews written by amateur reviewers with those written by professional critics. The aspect of comparison is deictic person-marking and its relationship with the personal and/or impersonal character of construal. The paper strives to answer the question as to what is the influence that the genre-specific patterns of deictic person-marking exert on the personal and impersonal character of online book reviews. This question is answered by the qualitative, software-assisted analysis of a small-scale research corpus in which the comparison of 25 amateur with 25 professional book reviews is accomplished. In terms of the research material, analyses revealed that the more frequent person-marking constructions of amateur book reviews objectified the reviewer by 1st person singular linguistic forms. Thus, they construed the reception of the evaluated book as the reviewer's individual experience, in the framework of a personal narrative. On the contrary, the less frequent person-marking constructions of professional reviews objectified the reviewer and the reader(s) of the review by 1st person plural linguistic forms, making inclusive reference to participants. Hence, they reported on the reception of the evaluated cultural product on a more generic level (i.e., abstracted from the reviewer's individual reception) with a different, argumentative quality of personal construal.

Keywords: social deixis, person deixis, socio-cultural situatedness, personal construal, personal character, impersonal character, book review, software-assisted qualitative analysis

Ágnes Kuna – Ágnes Domonkosi

Social deixis and building relationship in instructional videos of doctor-patient consultations

The relationship between the medical professional and the patient has a central role in healing, and social deixis operations also play an important role in this procedure. The present analysis examines the linguistic patterns and constructions of social deixis in instructional videos demonstrating different possibilities for building a healing relationship. The corpus of the research is provided by eight simulated videos created with actors (32 minutes, 3116 words, 176 turns). The eight consultations process four scenes in which the patient- and doctor-centred relationship-building mode as well as the male-female

role models are activated. Qualitative analysis examines the appearance and functioning of personal relations in building the relationship between the medical professional and the patient along formal and functional aspects. The study points out that, depending on participant roles and different relationship-building models, there are typical differences in frequency and use in the linguistic patterns of the social deixis operation.

Keywords: social deixis, person marking, doctor-patient interaction, building relationship

A kötet szerzői

Ballagó Júlia
PhD-hallgató / tudományos segédmunkatárs
ELTE / Nyelvtudományi Kutatóközpont
julia.ballago@gmail.com

Baranyiné Kóczy Judit
egyetemi docens
Széchenyi István Egyetem
baranyikoczy@gmail.com

Csontos Nóra
egyetemi docens
Károli Gáspár Református Egyetem
csontosnora@gmail.com

Domonkosi Ágnes
főiskolai tanár
Nyelvtudományi Kutatóközpont
Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet
EKKE Gyógypedagógiai Intézet
domonkosi.agnes@nytud.hu

Kuna Ágnes
egyetemi adjunktus
Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék
Eötvös Loránd Tudományegyetem
kuna.agnes@btk.elte.hu

Laczkó Krisztina
egyetemi docens
Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Eötvös Loránd Tudományegyetem
kriszta.laczko1967@gmail.com

Simon Gábor
egyetemi adjunktus
Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Eötvös Loránd Tudományegyetem
simon.gabor@btk.elte.hu

Svindt Veronika
tudományos munkatárs
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont
svindt.veronika@nytud.hu

Tátrai Szilárd
egyetemi docens
Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Eötvös Loránd Tudományegyetem
tatrai.szilard@gmail.com

Tóth Enikő
egyetemi adjunktus
Debreceni Egyetem
toth.eniko@arts.unideb.hu

Vecsey Zoltán
tudományos munkatárs
MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH)
vecseyz@freemail.hu

Zajdó Krisztina
egyetemi docens
Széchenyi István Egyetem
zajdo@hotmail.com